

HOLMI

XVI. évfolyam 12. szám

2004. december

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter, Domokos Mátyás,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Móricz Zsigmond*: Tükör (I) (Közzéteszi Cséve Anna) • 1447
Bertók László: Boldog lehetett volna, igen • 1478
Rába György: Az őrangyal nyomában • 1479
A test triumfusa • 1480
A szirének • 1481
Imre Flóra: Platonizmus (IV–V) • 1481
Milan Kundera: A letépett függöny (Részlet)
(Réz Pál fordítása) • 1482
Falcsik Mari: Legendák margójára • 1494
Egy lélekhez • 1494
Tordai Zádor: Levél kedvesemhez • 1495
Báthori Csaba: Apák titkai
Kígyótojás • 1505
Szárnymaradékok • 1506
Halasi Zoltán: Gyermekjátékok
Tátogó kéz • 1507
Tűzkigyó • 1507
Sikari • 1508
Rossz év • 1508
Szuly Gyula: Hadisten égiteste küld-e fényt? • 1509
Győri László: A nyakatekert kéveköttél • 1513

• Fővárosi térzene •

- Kicsi Sándor András*: A Városliget gombáiról • 1521
Szomorú szilveszteri vacsorája a
Margitszigeten • 1524
Spenótház és Elizélt Palota • 1525

FIGYELŐ

- Keresztesi József:* Péntek bekeríti házát (Mare Martin Márk: Járt utat kétszer járj!) • 1527
- Bodor Béla:* Mr. Black & White érzékeny utazása (Csaplár Vilmos: Vadregény) • 1532
- Tandori Dezső:* Négy könyv. Három szólam? (Virginia Woolf négy regénye) • 1535
- Kende Péter–Gergely András:* Két bírálat egy könyvről (Litván György: Jászi Oszkár) • 1542
- Argejő Éva:* A szép lazúr, a rút higany és a gonosz kis kobalt (Victoria Finlay: Színek. Utazás a festékesdobozban) • 1552

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság

Levél cím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A

Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,

Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál

(Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)

További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)

Előfizetési díj fél évre 1500, egy évre 3000 forint, külföldön \$35.00, illetve \$70.00

Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

Móricz Zsigmond

TÜKÖR (I)

Írókról, művészekről

Közzéteszi Cséve Anna

Móricz Zsigmond kéziratos hagyatékában több ezer oldalnyi jegyzet található. Az író az 1914–1915-ös év „*életolvasó*” feljegyzéseit különös becsben tartotta: bekötötte, és címet nyomtatott az immáron könyvformát öltött jegyzetek gerincére. A TÜKÖR kilenc kötete 1914-ben és 1915-ben keletkezett, bennük a témák időrendben követik egymást, csak néha fűződnek a sorba korábban született feljegyzések. Móricz az eredeti, zsebre rakható jegyzet-„blokkok” lapszámozását átírva az I. kötetet a VII.-ig egybeszámozza. A VIII. könyvecskét megint előlről kezdi a IX. bekötött könyv végéig, mely jelenlegi ismereteink szerint az utolsó. (Számos mappába foglalt jegyzetlapja van, melynek fedelére a TÜKÖR szót jegyzi, de ezek nem jutottak el a kötésig.) A könyvekhez egyébként tartalomjegyzéket készít, ezek alkalmanként a kötetek közepére kötődnek. E kéziratos könyvek sorozatjellege azt sugallja, hogy keletkezésük mögött határozott szerzői koncepció rejlik. A háború első hónapjai után különleges és aktuális szándék vezette, feljegyzései saját bevallása szerint előkészületek voltak egy megírandó „*háborús epocha*”-hoz. Naptárába ugyanúgy bejegyezte („*Jegyzések*”), mint publikálásra szánt műveit. Gyarapodásukkal egyenes arányban fogyott az író türelme az 1914 áprilisában megkezdett regény befejezéséhez, és a napi feljegyzések közé új regény- és dráma vázlatok, címek szövődtek. Az ÉLET A KERESZTEN utolsó fejezete 1914. október 16-án jelent meg a *Nyugatban*.

A TÜKÖR-jegyzetek és a művek közötti átjárhatóság további kutatásokat igényel, azt azonban már most megállapíthatjuk, hogy e jegyzetek közül néhány háborús riport-jainak, tudósításainak közvetlen nyersanyaga lett. A szisztematikus munka eredményeként Móricz 1914 decemberében már négyezer oldal – vagyis a TÜKÖR I–VI. kötetében található – jegyzettel rendelkezett. Az ekkora apparátusú előkészület tiszteletet váltott ki a kortársak körében, akiknek Móricz e vállalkozásával eldicsekedett: „*A meglepetés szisszen föl, az írók, a kollegák megérik, a szörnyű siker, mely jönni fog, szinte belesápadnak. Hogy ez nekik nem jutott eszükbe.*”

A jegyzetek közvetlen tudósító jellege kétségtelen, az írás mögött mégis egy másik szándék is rejlik, erre utal az I. kötet legelső oldalára nyugodt gyöngyírássá fomált ajánlás: „*Az én páromnak adom azt az írástömeget, amelyet míg élek látni nem szabad, mint ahogy nem enged belelátni az ember a lelkébe idegent.*” Egyelőre nem tudjuk, hogy hány kötetet nyújtott át Móricz ajándékként első feleségének, Holics Jankának házasságuk tizedik évfordulóján, 1915. január 5. reggelén. Több könyv erősen rongált, az ajánlásban megfogalmazott („*neked kitárom magam, úgy mindenestől, ahogy vagyok*”) önfeltáró jellegű, leplezetlenül mutatkozó hang valószínűleg még Janka lelkierését is meghaladta. Nem lehetett könnyű olvasni azt, hogy közös barátaik, rokonaik szavait férje – íróként – milyen beállításban jegyezte le, főleg abban az eset-

ben, ha nem értett egyet a mások és a maga „tükörképével”, a közös élmények írói transzformációjával, kisajátításával. A TÜKÖR-rel mint abszolút magánjegyzettel és azok erotikus vonatkozásaival nem lehetett könnyű feleségként szembesülni.

A következőkben olvasható válogatás alapvető szempontja a kávéházi asztaloknál ülő, magánbeszélgetéseken vagy gyűléseken részt vevő írók, könyvkiadók, képzőművészek, színészek, építészek, politikusok stb. beszélgetéseinek kigyűjtése volt. Úgy véljük, a szövegek első közlésével a TÜKÖR-t író Móricz szándékának teszünk eleget. Az író ugyanis nem akarta olvasók nélkül veszni hagyni ezt az óriási mennyiségű munkát, nem is azért jelölte gerincén az aranyozott MZS monogrammal Móricz Zsigmond könyvtárának darabjaként – műnek álcázva – e jegyzeteket. Sőt ránk, kései olvasóira is gondol: „*Tudják önök, tisztelt utókor – mondta vidáman magában –, ki az a Lamperth Géza? Pakots József? Szikra? Pekár? Neugebauer?...*”

Móricz tehát nemcsak a háborús idők mulását figyeli, hanem a jövőre is gondol. Ezt a feltételezésünket az íróportré Móricztól szokatlan, maliciózus hangja is alátámasztja. A beszélgetésekben kirajzolódó íróportrék, írópletykák, rivalizálások stb. nem bírták volna el a nyomdafestéket. Az irodalmi kánonban elfoglalt rangja nem menti még a legjobban becsült barátot, Adyt sem, hiszen ő is, mint mindenki más, civilben, sőt testi-lelki gyarlóságában mutatkozik meg, hűen az ajánlásban összegzett célhoz: „*a mi életünk nyers tükörképekben megrögzítve*”. Mintha ezekben a jegyzetekben a villamoson utazó ismeretleneknek több megengedés, elnézés jutna, mint a közismerteknek. Hiányzik az írói méltatás, nincsenek végleges megfogalmazások. Ellenkezőleg, mintha egy kívülálló írná jegyzeteit, egy egyszerű rezonőr. Janka nem is becsüli sokra ezeket a jegyzeteket, „*...ha neki firkálni jobb, hadd*

firkáljon” – mint erre a TÜKÖR VI. kötetébe rótt sorok utalnak.

Előre kell bocsátanunk, hogy a TÜKÖR egésze és a válogatott részletek is azt mutatják, hogy a ceruzás jegyzetek többféle módszerrel íródtak, és a kötetek során változáson mentek át. Az első kötetben a több jelen lévő beszélő közül az éppen megszólaló személye még alig azonosítható. A későbbiekben Móricz nagyobb pontosságra törekszik, s koncepcióján is módosít. Előfordul, hogy az X-ként vagy karikatúraszerűen jelölt (pl. „*szóhabarcs*”) társalgókat Janka utólag nevezte néven. Szinte követhető, ahogy az író tanulja a jegyzetelés legcélravezetőbb módját. Az írásképp mutatja, hogy helyben jegyez-e vagy sem. Az alig olvasható és elmosódó gyors lejegyzések, firkák és a címmel ellátott kerek írások váltják egymást. Általában utólag rögzíti a látottakat-hallottakat, az írás ez esetben folyamatos, sőt áthúzások, javítások jelzik a pontosságra vagy még inkább képszerűsége, a kép keltette benyomás egyedi, móríci közvetítésére való törekvést.

Írás és jegyzet viszonya még tisztázásra vár, abban a tekintetben is, hogy a művész társakra koncentrálnak a válogatásunk esetében az itt először közölt szövegek szemléletmódja visszaköszön-e a későbbi méltatásokban. Egyfajta napló fut ki néha a tolla alól, a Móriczra annyira jellemző műfajkeveredést a TÜKÖR léte még inkább megbolydítja. A TÜKÖR-beli jegyzetek rokonságban állnak a zömében 1925 után írott naplóval, de abban a narráció, a belső átélés, a keresés, az értelmezés, a TÜKÖR-ben a „*véletlenül megcsinált élet*”-et felidéző párbeszéd felidéző forma, az arc-, alak- és helyzetábrázolás dominál. A napló én formájú, vallomásos, egyes szám első személyű, a TÜKÖR-t pedig egyes szám harmadik személyű megfigyelő írja, az író, aki megfigyelőt játszik.

Milyen megfigyelő Móricz Zsigmond?

Az írások főszereplője többnyire névtelenségben marad, talán azért, hogy szemléleti szabadsága korlátlan lehessen. Móricz azonban alkalmanként alteregót választ, ő „Nemo”, aki – némileg Kosztolányi Esti Kornéljához hasonlóan – kissé gonoszkodó, szarkasztikus (EMBEREK KÖZT). A jegyzeteket Nemo szerepeltetése elviszi a fikcióteremtés felé, Móricz talán a háborús regény leendő főszereplőjének alakjával kísérletezik. Más helyütt Janka férjeként nevezi meg magát („szólt pikánsan az ura”) az egyes szám harmadik személy e narratív játékában. Mégis – és elsősorban ezért fontosak számunkra a TÜKRÖK –, az auktor a lejegyző szerepében mindvégig jelen van.

*

A TÜKÖR általunk ismert kilenc bekötött példánya az Országos Széchényi Könyvtár, a Borda Antikvárium, Kiss Ferenc és a Petőfi Irodalmi Múzeum birtokában van. Általában címadásnak tekintettük a be-

szélgetőtárs megnevezését. A jegyzetek az élőbeszéd jellegzetességeit viselik magukon. A szöveggondozás során a kiejtést tükröző jellegzetes helyesírást megtartottuk (pl. Bródy Sándor esetében: *rász, fijam, téázom*) A [...] jelzi azokat a részeket, ahol nem tudtuk kibetűzni a megkopott ceruzairást. [?] áll azon a helyen, ahol nem biztos az olvasat. A név- és jegyzetelés-technikai rövidítéseket kiegészítettük, az egyértelműen pótolható – lapsérülés vagy egyéb ok miatt hiányzó – betűket betoldottuk. A helytelenül papírra vetett tulajdonneveket javítottuk, az aláhúzásokat kurzív betűvel jeleztük. A sorkihagyást – a jegyzés folyamatának megszakadását – a szövegértés szempontjából fontosnak tartottuk jelölni (*). Ritkán, de szükség volt a szöveg értelemzavaró, esetleges tagolásainak, bekezdéseinek átszerkesztésére is a könnyebb olvashatóság érdekében.

Cséve Anna

Babits, Schöpflin, Kajblinger, Kajblingerné, Petri Mór

– Azt mondják Kanadában az önkénteseknek, ha házások, bizonyítványt kell bemutatni, hogy a feleségük beleegyezik.

Kajblinger: A helyzet változatlanul rossz.

– Észik az ember valamit, és túl lesz rajta.

– Mi van itt? Csirkeleves. Én már készen vagyok, tessék látni. Ilyen még tán otthon sincs most jelenleg.

– Nahát erről lehet írni majd. Ezt csak gondoltuk volna, hogy nevek így szépen felsorolva. Megjegyzem, én egy cseppet se sajnálom Szerbiát.

Babits: Magyarország egy részét elfoglalnák, akkor az ott lakó magyarok mindig hazaáruulók volnának és örökös üldözésnek kitéve... Én nem sajnálom ezeket, tulajdonképp hősök.

Kajblingerné: Én nem sajnálom, gazemberek.

De hogy Babits soká beszélt, elhallgat.

– Szinte még olvasni se jó ezeket.

Kajblinger: A Monarchia lakosságának 55 percentje most a faji rokonai ellen harcol.

Babits: A faj nem fontos, egyáltalán nem fontos... És egy szerb kereskedő rálő a [...] katonákra. Ez borzasztó, hogy megtörténhetik, ez tudhatta, hogy agyonlövik... És itt

is van védőbeszéd a statáriális eljárásnál, ez aránylag humánus... A formákat legalább megtartják... Máskor ez se volt.

Kajblinger: Borzasztó, hogy most reggelig kell várni új hírre... No hisz egy-két hír jön minden reggel.

*

– Szabad azt az Érdekes Újságot, én is megpillantom már.

*

– Én hatkor eszem.

– És kilenckor alszol.

– 8-kor.

– Azért vagy olyan bosszús, mint a kisbaba.

*

– Mit adsz a cékláért?

– Krumplit, de keveset, de nem hízik tőle. Szaftot is adok rá. Zsírt. Jó lesz.

– Kezit csókolom.

*

Babits: Azér az ember gondolatainak a hátterébe ott van, míg nyugodtan és szépen eszik, hogy mit csinálnak odale... Egyetlen módszer az elalvás ellen. Az éjjel elaludtam az íróasztal fölött. Egy Conan Doyle novellán, érdekesítő. És reggel 7-kor a Nyugat kéziratért küldött.

– Kettőkor?

– Hét, hét, hettő.

TÜKÖR I. Borda Antikvárium, 223–226. 1914. szept. 22. és 26. között. – Petri Mór (1863–1945) költő, lapszerkesztő.

Babits

– Gyere fel.

– Nem – nyögi kényelmetlenül.

– Gyere, no, vagy nincs kedved embert látni?

– Fáj a fejem... Szeretnék minél hamarabb... – s elnéz félre, fölfelé.

– Lefeküdni?

– Igen, mert fáj a fejem. De elkísérlek egy darabon, mert, szívesen járkálok. Nagyon meleg volt a kávéházban, nem vetted észre, vagy csak nekem volt meleg?

– De.

– Mostanában sokat fáj a fejem – mondja, mert némi közlékenységgel adósnak érzi magát, amért elhárította az invitálást –, különben, azt hiszem, hogy a szemüvegtől fáj, már észrevettem többször, hogy ha soká nézek rajta, megfájdul a fejem.

– Mért viseled?

– Mert nem tudok a nélkül menni. Nem látok.

– Hát mit *nézel*?

– Mindent. Mindent megnézek. A...

– A nőket?

– Azokat is, *az arcokat, azt mind jól megnézem.*

- De gondolat is fűződik hozzá.
- Mihez?
- Gondolsz is arra, amit nézel?
- Nem... Hát, vannak *típusaim, azokat osztályozom...*
- Pár lépés csöndben.
- Érdekes, most *nem tudok olvasni, inkább hallani szeretem a híreket.*
- Igen. Ez mulatságosabb.
- Igen. Voltaképpen én *írni szeretnék, csak rém lusta vagyok.* Pedig azt hiszem, nagyon jó novellákat tudnék írni.
- Az nagy energiával megy bizony.
- És az az érdekes, hogy folyton csataképekre gondolok, jöllehet egyáltalán nem érdekel a háború. Nem tudom belevinni magamat. *Az nekem mind hivatal.* Nem kapcsolódom bele. *A politika igen, az sokkal jobban érdekel.*
- Elvontabb is a gondolkodásod.
- Tudod, hogy érdekel engem a háború? Csak az én képzeletemben, *ahogy egy csatát elképzelek.* Ma egészen végiggondoltam... Ezt meg tudnám írni, de azt hiszem, nagyon kinevetnének érte. Mert csak olyan dolgokat tudok gondolni, amiknek az élethez majdnem semmi közük, de azt meg nem tudom tenni, hogy egészen elszakadjak a valóságtól, viszont azt sem, hogy szolgálilag leírjam a valóságot. Így aztán valami egészen különös dolgok sülnek ki, nagyon furcsák – s a cvikkerje mögött felhúzza a szemöldöke legsarkát, s a szeme szélső ránca is erősen gyűrődik, barna szeme élesen csillog, és úgy sehova se néz.
- Hát hogy képzeled a csatát?
- Én nem tudom, *ahogy gyerekkoromban gondoltam, mikor kisfiú voltam, mindig huszár ezredes szerettem volna lenni.* Álva, ahogy domboldalon, erdőben állanak, és lesik az ellenséget... Egy tiszttel beszéltem múltkor, és az egészen pontosan és elég jól elmondta, hogy megy a csata. Azt hiszem, egy kisebb csatározás volt, amiben részt vett, de ő úgy adta azt elő, mint egy nagy csatát... Ebéd után gondoltam rá, meg a villanyoson, ahogy gondolkodni szoktam... És érdekes, hogy így az emberek beszéde nem érdekel, nem vagyok annyira regényíró, *nem is figyelek rá, ha beszélnek.* Már egyszer megtörtént a villanyoson, hogy valamit hallottam és gondoltam, ez érdekes, erre figyelek, de egy perc múlva azon kaptam magam, hogy nem hallom őket...
- Mégis szemüveget viselsz.
- Igen, azért megnézem az arcokat, én voltaképpen *festőnek volnék jó.*
- Mégse írsz le a képszerű dolgokat.
- Talán versben.
- Na igen, de az más. Én a prózára gondolok.
- Mít írok én prózát – s kissé *tanáros metodikus* lett –, írtam tanulmányokat, ahol nem volt helye, és elbeszéléseket, ahol a mesét kellett elmondanom.
- Ez az éppen, hogy neked, aki folyvást hangulattal és képekkel vagy tele, az ízekről, szagokról írtál elméletileg, a regényben gyors meséd van.
- Igen, *szeretem a mesét* – s két ujjal megigazítja a szemén a cvikkert.
- Hát az alakjaid, mondjad, mind gyerekkori emlék?
- Mind. *És annyi van, hogy ezer novellát tudnék írni.* No, nem megírni, mert mondom, nagyon lusta vagyok, de témában készen van a fejemben.

- Ennek az esztendőmnek az eredménye volt.
– Mi?
– Rájöttem a saját magam titkára.
– Mi az?
– *Hogy nem versírónak, hanem regényírónak való vagyok.*
– A verseidet még nem olvastam.
– No, nemigen jók. Úgy látom, a Baross asztalnál általános köznemtetszést arattak – s nevet furcsa, kongó, kurta nevetéssel, felcsípett szemekkel oldalt lesve.
Schöpflin: Az a legjobb bizonyíték arra, hogy jók.
– Az elsőt olvastam.
– Az a legrosszabb. Voltaképp az a bajom, hogy mindent félig készen dobok ki. Ez is. És ennek még az a baja, hogy átélt.
– Aha.
– És az mindig rossz, ha közvetlenül átélt dolgot írok. Már egyszer akartam neked megmutatni, hogy azok a verseim, amelyeket szerelmes érzéseimből írtam, milyen rosszak. Egészen rosszak, üresek és fásak.
– Nem vagy elég távol tőlük.
– Igen. Sőt, nagyon is közel, nincs eléggé feldolgozva.

TÜKÖR V. OSZK Fond 502/1. 2873–2881. 1914. okt. 16. után. – Babits Mihály: FIATAL KATONA, MAGAMRÓL. (*Nyugat*, 1914. okt. 16.)

Kárpáti Aurél

- Én csak azt nem értem, hogy lehet az, hogy valaki az egész kész irodalmi alakot magában újra átél.
– Ki?
– Lakatos László, a *Polonaise*-ben, s meg is mondja.
– Ez egy érdekes alak.
– Ki?
– Ez, aki irodalmi alakkal jár az utcán.
– Igen. Ő az alak, nem, amit ír.

TÜKÖR V. 2882. – Lakatos László (1882–1944) író, újságíró a *Pesti Naplónál*, a *Világ* szerkesztője. *POLONAISE* – Lakatos László novellája. (*Nyugat*, 1914. szept. 16.–okt. 1. 297–300.)

Emberek közt

Egész délelőtt dolgozott. Erős nagy munkával élte bele magát egy elképzelt helyzetbe. Gyermekké képzelte a lelkét egy olyan helyre, ahol a minap járt, s olyan emberekkel telepítette be a vidéket, akiket a tavaszon látott az ország egészen más határán, és egy olyan öreget élt ki személyes, meleg ismerőssé, akit valóban gyermekkorában ismert, de felruházta egy jámbor öreg könyvtárista ismerősének harcias alakjával. S ez a sokágú valóság bámulatosan egy színbe és létbe olvadt, s valósággal gyermekkorának enyhe, színes prizmáján szűrődött át. Igazán gyermek volt, s azzal a meghatott szívvel érezte át a véletlenül megcsinált életet, amellyel a saját legigazibb gyermekkorára tud emlékezni az ember.

Mikor befejezte, mint a félig már felébredt agy az álmot, még egyszer végighúzta az ajkán a kéjek agyderengés mézét, aztán megvetően dobta el magától az egész üres fantazmagóriát.

Véletlen képzetkapcsolódások.

El velük.

Háború van. Emberek után vágyott. Nyers, közönséges valóság után. Fizikai élet után.

Nagyszerűen megebédelt. Fáradt volt a feje, s nem fogta fel a jelenlétét. A családi élet kedvessége most árnyként suhant el, ködfátyolkép formán a szeme előtt, de a lencse nagyon kitűnő volt a kövér disznóhússal. Addig evett belőle, míg nyomást érzett a gyomrában. Akkor még egyszer szedett.

– Fiam, megyek a kávéházba.

– Csak menjen. Már régen mulatott.

Arra gondolt, hogy valóban, tegnap is ott volt, azelőtt is... S a felesége szegény, egészen társaság nélkül él.

Azzal elment.

A villanyoson rendkívül sokan állottak. Kinézett az ajtón, a peronon állva. Undok emberszagot érzett, nem is akart rájuk nézni, úgy behunyt érzéssel bámult a világba. Sajnálta, hogy nem szokott szivarozni. Egy pufók arcú fiatal lány lépett fel egy megállónál, rövid haját viselt, fodrosan hullt a vállára, aljas gondolattal nézte meg, s újra elfordult. Még a szűz és széplányt is utálta.

A kávéház előtt voltak a kollegák, ezek már kijöttek, talán most mennek ebédelni. A legkövérebb s legtekintélyesebb köztük úgy tett, mintha nem látná meg. Köszönt nekik, mert ő ment szembe, nagyon ügyesen. Érezte, hogy eléggé fölényes és nyugodt, ideges és bizalmas. Egy nyert csata.

Mi az a nyert csata? Egy lépéssel előre a hódító úton. Mástól jogtalanul, az erőnél fogva elhódítani valamit. Abból élünk, amit mások elől elrablunk. Mert amit én nem habzsolok fel, azt más kapja meg.

A kis fülkében már ott ültek a barátai. Messziről megismerte az X pofoncsapott hosszú arcát, a nagy állával, hegyes homlokával és apróra vágott fekete bajszával. Milyen jó, hogy oly ritkán látja. Nem szabad sokszor menni egy asztalhoz. Itt már tavasz óta nem volt. Hogy is jutott eszébe, hogy ide jöjjön? Ah, itt a nagy festő is, a condottiere fejével, szilaj, vörhenyes szakállával és éles, kis szemével. Mért van ez itt? A harc téren kellene lennie, úgy hasonlít Görgeihez. B. is itt van, a homloka már igazán kopaszodik, az utóbbi két évben valahogy csönd van körülötte, nem tudni, mit csinál, a meztelenség avertúrje óta. Azért nagyon szidták akkor, azóta abból él.

– Schwarz Salmon – feleli a monoton bemutatkozásra az ismeretlen. Milyen kopasz, és milyen zsidó. Ma már csak az 50 éven felülieknek van joguk ennyire zsidósoknak lenni. Jól megnézi, ez az? Ismeri jól a nevét, mert az egyetlen ember, aki nem Salamonnak írja, de Salmonnak a nevét. Ír valamit, igen hosszú kikezdései vannak, bizonyosan a tudomány népszerűsítői közül való, sohasem olvasta egy sorát se.

Az urak úgy tettek, mintha tegnap is velük lett volna. A tudálékos komolyan folytatta, ahol elhagyta.

– Az angol írók már régen leleplezték az angolt, de mi nem akartuk elhinni nekik. Egyszerűen nem hittük, azt gondoltuk, hogy mi jobban ismerjük az angolt, mint az ő írók. És most szörnyűképp csalódottnak érezzük magunkat, hogy nem nekünk volt igazunk, hanem ennek a piszok Shawnak.

Nevet hozzá. Hogy lehet ilyen nagy álla? Ez már a méhben kellett, hogy így meg-nőjön, biztosan rosszul feküdt, a fejét úgyis mindig félretartja. Az operettjét nem tudja kihozni, pedig olyan apparátussal dolgozik, hogy egy új cipőkrémet az egész országban el lehetne ennyi energiával terjeszteni. Pedig hát a cipőkrém receptjét is éppen úgy lopják, mint ez a muzsikát.

A pincér a gomblyukában az acélszámokkal odalép, s ő nagyúri semmibevevéssel rendeli meg a feketéjét. Vannak emberek, akik abból élnek, hogy más embereknek a semmibevevését élvezik.

– Hallatlan a Tisza perfidiája – figyel rá a festő szavára, ez a rossz fogai közt rágja a szivart – azt mondja, hogy becsüli a sajtó egyöntetű hazafiasságát, s ezt még az ellenzéki sajtónál is méltányolja, ahogy nem akarja korlátozni a sajtószabadságot.

Mindenki nevet. Mit nevetnek? Tisza ezt a világnak mondja, kifelé, és nem komoly dolog, hogy a külföld ezt hallja. De olyan furcsa és oly szemtelenség befelé, itt, a kávéház asztalánál. Nem is kellene magyarázni, de a festő nem állja meg, hogy ne elemezze.

– Neki a katonai cenzúra a teljes sajtószabadság. És ezzel meg van elégedve.

– Sőt a jövőre is jó lesz! – milyen meglepetés, hogy ezt ő mondta. Nevet is rajta, mert ez jó vicc, folytatása az ötletnek.

– Az biztos, hogy 3 évig nem lesz másképp – mondja a festő.

Schwarz Salmon valami rekedt, komoly hangon beleszól.

– Nem akarok semmit tenni a sajtószabadság korlátozására! – most jutott eszébe a pontos forma, amit földidézt az emlékében részben, hogy jó újságot olvasottságával dicsekedjen, részben, hogy az eredeti kijelentés komikumát egészen hozza ki.

– Igen.

A festő ránevet, s hunyorít a szeme. Nem kellene ezzel az arccal nevetni. Ennek az embernek nem kellene ezt a fejet a kávéházba hozni. Lóra kellene vele ülni és viaszos vászonnal borított katonasapkát viselni a göndör, rendetlen fürtein. Összevont szemöldökkel nézni egy almáspejről messze, előrehajolva, és a kard csörög az oldalán...

– Alásszolgálja.

Olyan nesztelenül, mint egy kígyó vékonyan hosszú és bizonytalanul összebicsaklott testtel jön a fiatal filológus. A keze úgy lóg, mintha az ujjak tövében ki volna törve, s úgy fog kezét, mint egy csiga. A kerettelen cvikkerje a fakó arcán, göndör sárga haja van, a felső szája szélét az orra alá felhúzza s oly alázattal néz szét, ahogy a leggonoszabb kajának tudnak csak nézni.

A festő pattogós szava:

– Mondja csak, ki kételkedik benne, hogy Moltke el van csapva?

– Legalábbis nehéz benne kételkedni.

– Az már nagyon gyanús, ha egy hadvezérnek vesebaja van.

– Mért? 77 éves.

A színtelen vérsajt szól.

– Hindenburgnak májbaja van, és az utolsó csepp véréig küzd ugyebár.

Széthúzza a száját, s az alsó ajkát feltolja, hogy a fogait takarja, amelyekről a felső ajkát felhúzta.

Hogy mennyi ostobaságot tudnak férfiak egymás közt beszélni.

– Auffenbergnek is akkor kellett menni, mikor a betegség űzte.

– Igen – de vidám dolgokat beszélnek itt, mindenki egyértelműen nevet.

– Rosszat tett Auffenbergnek, hogy el kellett menni.

– Mért?

– A pesti zsidók megtagadták. Addig meg [...] győzött, mindenki tudta, hogy milyen eredetű.

– Mért – szól a sápadt lélek a sarokból –, régi katonai családból származik.

– Hisz az a baja, hogy a bukása után rögtön kisült, hogy ez a tökfilkó nem zsidó, hanem régi katonacsaládból való.

Nevetés, csöndes viccélvező nevetés, olyan emésztő nevetés, mint mikor a gyomorban forr és pöfög a bab.

– Baumbergről is azt mondták, mikor hadsereg parancsnok lett, hogy a bátyja lóke-
reskedő Pesten. Ma már az is biztosan régi katonacsalád sarja.

– Ha valakinek sikere van, az mindig zsidó, de ha kisül, hogy tökfilkó, visszaengedik a kereszténységnek. Vigyázz, mert egyszer rólad is kisül, hogy nem vagy zsidó – mondja Salmon.

– Én már régen mondom, de nem hiszitek el – pöffeszkedik a festő. Istenem, de szép dolog a kávéházban ülni, olyan jól elfelejti az ember, hogy ember. Lassan valami tiszta ész lesz belőle, ohne Kritik Kants. És minden 3 hatost ért.

TÜKÖR V. 2899–2914. – *tavaszon látott az ország egészen más határán* – Móricz 1914. május végén Ózdon, Bánszálláson, Rozsnyón járt. – X – Miklós Jenő (1878–1934) író, kritikus, újságíró. A nevek valószínűleg Móricz Zsigmondné Holics Janka későbbi ceruzafarású betoldásai. – *a nagy festő is* – Kernstok Károly (1873–1940) festőművész. – B. – Pór Bertalan (1880–1964) festőművész. – *filológus* – Feleky Géza (1890–1936) esztéta, újságíró, egyetemi tanulmányai után a *Világ* c. lapot szerkesztette. – Báró Moritz von Auffenberg (1852–1928) vezérezredes. Nem kapta meg a hadügyminiszteri posztot, így lett hadseregpáncsnok, vagyis hadba kellett vonulnia.

Babits

– Most feljött Budapestre lakni az unokabátyám és meglátogatott. Nem voltam otthon, és a névjegyet otthagya, és én nem adtam vissza a vizitet. S így telik az idő, nem tudom, mit csináljak...

– Remélem, hogy hall róla, a többi rokontól, hogy milyen vagyok...

– Ha dolgozni kell, felállok és járkálok. Leveszek egy könyvet, ami találmomra kezembe kerül, s olvasok pár oldalt. Akkor eszembe jut, hogy dolgoznom kell, gyorsan visszateszem a könyvet, és leülök az asztalhoz. Ott vannak a levelek, felveszek egyet és olvasom, akkor felállok, nem is tudom, mért, felveszek egy virágot, és az összes szirmát széttépem egyenként, és a virágra gondolok, nem a munkámra. Ha valaki jön, úgy örülök, hogy van ürügy, hogy ne dolgozzak.

*

– Nem, ezt elviszem, a kincseimet. (A fényképeket.)

Ezt én csaltam ki belőle, addig beszéltem vele, s mondtam, hogy pillanatképet csináljon. Olyan ingerkedés van benne. Ez az ő rendes arca. Az alaptermészete ingerkedés.

– Hát Dieneséknek hogy megy az egyetem? Az előadások?

– Hát jól. Még van 3 hallgatója. Én ugyan ma nem mentem el, s így hallgatói harmadát elvesztette.

– No szép.

– A másik hallgatója, az egyetlen biztos, Aladár. És van egy harmadik is.

– Nagyszerű.

– Az első előadáson volt egy csomó lány, akkor Dienes nagyon büszke volt, de azok többet nem jöttek el.

– Már én is sokat vesztettem a háborúval.

– A mellékéseket.

– Mit gondolsz, mennyi az én fizetésem?

– 350 korona.

– 220!

– És a házbéres hónapban?

– Az épp 1.000 korona, s annyit fizetek a lakásért.

– Esik?

*

– Nem visz esernyőt? [– *szól Janka.*]

– Én nem szoktam esernyőt cipelni! – idegesen, megrémült, hogy még neki kell cipelni.

*

– Nekem nem fontos, hogy mit mondanak a munkámról. Igazán nem. Bánom is én, ha már kiadtam a kezemből... Te az egyetlen vagy a világon, akivel beszélek a munkáimról, hát te azt hiszed, hogy én azokat nagyra értékelem... Azelőtt igen, de oly sok baj és kellemetlenség ért miattuk, hogy most már nem törődöm vele... Nemcsak kritika, bár nekem is volt abban részem, de az, hogy belőlről rájöttem, hogy nem tudom azt megcsinálni, amit akarok.

TÜKÖR V. 2959–2963. 1914. okt. 29. után. – Dienes Pál (1882–1952) matematikus, filozófus, egyet. tanár. – *Aladár* – Komjáthy Aladár (1894–1963) költő, természettudós.

New York

Somlaynak nincs lakása, bútorozott szobában lakik.

– Fizetés! Mit tudjátok ti azt, hogy mit csináltak velünk a Nemzetinél! Levonták a fizetésem 6000 koronára. Azt hiszed, az megvan? De abból levonják elsősorban az adót, a nyugdíjat, az adósságaim kamatát és az életbiztosítást. Nekem alig marad 3000 koronám. És eddig 2100-at fizettem csak lakásért.

– Hát most mit csinálsz?

– A bútorom be van raktározva. És egy hónapos szobában lakom a családommal.

Szép apró barna szemei elnéznek keserűen.

Felveszi a nagy prémes télikabátját, cilinderjét.

– És nem játszatsz másutt?

– Nem. 6000 koronát kereshetek vele, nem.

– De hisz ez koplaltatás.

Gyárfás és Emőd Tamás ingyen jegyet vesz a Gózon óraláncán.

– Akkor Nagy Endrének az a felesége, ami nekem Gózon.

Gyárfás Dezső: Könnyelmű fráter. Soha annyit nem keresett, mert én adtam neki. A hónap végén adtam ki, hogy valami maradjon neki takarékbán.

– De jó fiú. Az őrmesterem mindig jegyet kért a Folies Caprice-ba és ily helyekre, és nekem nem volt pénzem, mert azt hitte, hogy úgy kap, persze. Egyszer Gózont megeltem. Te, jegy kéne. Nincs pénzem. Akkor mit tegyek, visszamegyek vele. Na, itt az arany óraláncom, csapd be, majd kiváltjuk.

TÜKÖR V. 3491–3492. – Somlay Artúr (1883–1951) színész – Gyárfás Dezső (1882–1921) színész, kupléénekes. – Emőd Tamás (1888–1938) költő, újságíró, a Modern Színpad szerzője. – *Folies Caprice* – varieté a Révai utcában. – Gózon Gyula (1885–1972) színész.

Somlyó Zoltán

Jól megborotválva olyan fekete az arca, mint a perzselt sertés, a fekete sörtepontok késsé teszik az arcát.

– Foglaljon helyet, nem ül le egy kicsit hozzám, uram?

– De, ha megengedi, éppen azt akartam kérni.

– Hogy van?

– Köszönöm. Nem jól. Szégyellem magam, hogy itt vagyok. Én, uram, négy hétig voltam a háborúba, hogy mozgósítás óta a katonaságnál. És ezek nem hiszik, hogy nem vagyok beteg.

– Az nem baj.

– De most az a pech fenyeget, hogy kell újra menni felülvizsgálatra. Azt az orvost, aki engem felmentett tavaszig a gyomorfekélyem miatt, fegyelmi alá vetették, és most, kérem, mindenkit berántottak felülvizsgálatra, mit tudom én, jön egy olyan orvos, egy marha, és azt mondja, hogy egészséges vagyok.

*

– Hallom és gratulálok a sikeréhez.

– Mit, uram, az semmi. Operett. Én soha életemben egy dialógot nem írtam. Mit vár tőlem.

– Pénzt kapott érte?

– Én kaptam. Azt mondták, mit akarok, száz koronát és minden előadás után 5 koronát: vagy 200 koronát. Én azt mondtam, ide a 200 koronát. Az istenért és nem látam 200 koronát éltében együtt!

TÜKÖR VI. Kiss Ferenc tulajdona. 3639–3640. 1914. nov. 15. és 17. között.

Nildeme

– Csak Marcinak mondtam el.

– Jaj! Éppen neki... a kritikája.

– Én csak azért mondtam el, hogy onnan megy tovább, és akkor nem mondom el többet senkinek.

*

– Semmit magamról.

– Én is megteszem.

– Nehéz lesz. Roppant nehéz megállani.

– Mindig szólni akart?

– Igen.

– Legközelebb el fogja mondani ezt. És röhögnek magán.

TÜKÖR VI. 3664. 1914. nov. 17. Móricz Zsigmond és Holics Janka párbeszéde. „*Nil de me*”, vagyis „*semmit magamról*”. Móricz első kéziratosa könyvének, a FEHÉR KÖNYV-nek a mottója volt, melybe 1894-től jegyezte írásait.

Babits

Szótalánul ül, s ha ránéznek, kínosan mosolyog az ügyetlen cvikkerje mögött, s oda-kap az üveghez, mint a diák, akinek az orráról mindjárt leesik a szerszám.

Kínosan és bután hallgatja a beszédeket s keresztülérzi mindenkinek a szaván a stílusát, s undorodik tőlük. Az írók a legundorítóbb beszélők, írónak, mert a saját mesterségüket lopják. Adomákat mondanak el rettegve, hogy valaki megírja előlük a társaságban, s mégis beszélnek, mert olyan ostobák, hogy kibeszélik magukat még itt is, ahol úgy keresztülnéznek egymáson, mint az üvegen.

A háborúról beszélnek, és ő szédül, folyvást ugyanazok a dolgok, még a nevek is ugyanazok, ha az ember újságba néz, mindent előre tud, ami ott van, semmi szenzáció, semmi meglepetés, mert szenzációt csak a saját átélés ad s a művészet.

A ronda asszony megszúrta még a társalgás elején, maliciózus szájából, mint a büdös kő alól a kobra, csúszott elő valami fullánk a múlt számbeli versiről egy célzás, amelytől elpirult a lelke legfenekéig. S a kis észgnóm is oly idegen most, olyan hűvös, amilyen nem indokolt lenni, biztos, hogy a versek gyalázatosan rosszak. Felhányja az emlékeiben azokat a boldog érzéseket, amelyekkel el volt telve, mikor írta, mintha harangoztak volna, a gyermekhinta kolompolásán át a gyerekkori vásáron, a távoli csaták egész dübörgését átszűrve. S a másikban a friss és pattogósan karikás-ostoros hang, a mélyén filozófiai összefoglalás, a falusi csárda képének kicserélése... És Aladárnak is úgy tetszett, és egyáltalán olyan jól érezte magát, s ezek itt, most beleköptek a lelkébe, amelytől ki kell hánynia a hangulatait. Most már nem tudja, mikor ír megint verset. Pedig mennyivel terhes most. Azt hitte, önteni fogja. Hiszen csak ott lehetne hagyni, de nem lehet, mert nincs kész helye, ahova úgy odaadhatja, mint ezeknek. És nem kényelmes, ámbár pénzt nem kap értük.

Olyan dühös és szórakozott, úgy utálja és gyűlöli ezeket, s nem tudja megérteni, mit tudnak nevetni és annyit beszélni. Folyvást azon jár az esze, hogy hát csakugyan oly gyalázatos rosszak azok a versek? Mert ha azok, akkor nincs semmi célja az életnek, az ember azért éljen, hogy az iskolában tanítson, a csatatéren harcoljon, a vendéglőben ebédeljen, hogy jogcím és önértés nélkül járjon a világban, ha a versei rosszak. S csak lám, egyszer legyenek gyengébben, mert azt mégsem hiszi el magáról, hisz ismeri a saját kvalitásait, hogy egészen rosszak, de ha egyszer nem sikerült elvakítani a világot, akkor már hűvösek az arcok, a kezek, kegyetlenek a szavak, hiányzik a szemekből a meleg, biztató, simogató pillantás, a témákat nem találják neki az ő szája íze szerint, s nem veszi körül az a jó, élelyes, emelő fluidum, amellyel az emberek olyan jól tudják a szárnyaikra emelni a jó versek íróját. Jaj, persze, azt a fiatalkori verset nem kellett volna kitenni!...

S míg ő azon tűnődik, hogy arról van szó, hogy Lacit befonták egy kis pénz erejéig, s ki fognak adni Karácsonyra öt kötet könyvet, s ő nem lesz az öt közt, de a gonosz nő, és az epigramma benne lesz s ez őket felgalvanizálta, úgy hogy nevetnek azon, aki verset ír, ami nem hoz pénzt. Valahogy magason érzik az élettőkijüket a poétáé felett, s részben önkéntelenül packáznak vele, részint takarják előle, mert még nem kész, a koncot féltik, s félnek, hogy ez is beleharap.

TÜKÖR VI. 3887–3891. Valószínűleg a 3886. oldalon bejegyzett „*Nyugat asztal*” megfigyelései 1914. nov. 24-én. – *A múlt számbeli verseiről* – Babits Mihály: ÜNNEP, KÉP EGY FALUSI CSÁRDÁBAN ÉS A KESERŰ ÓRÁN (1906). (*Nyugat*, 1914. nov. 16.) Uo. – *Laci* – Hatvany Lajos (1880–1961) író, irodalomtörténész, mecénás.

Babits

Levelt ír, hogy ma betegen ébredt, nem megy a vendéglőbe.

– Küldök neki virágot.

– A csuprot is.

– Azt már nem.

– Úgyse szép ez.

– Azt nem.

– Ne küldje el.

– Eh.

– Ő is adott nekem egy könyvet, ami neki 7 koronába került.

Nem szól, kiviszi.

– Vigye el ezt a tanár úrnak.

– Vázástól?

– Igen, úgyis tudom, nincs vázája.

– Én teszem neki vízbe. A múltkor is hozott egy szál szegfűt, oly soká elvult, mindig tiszta vizet adtam rá, és takarítok neki.

TÜKÖR VI. 3906. 1914. nov. 25. Móricz és felesége párbeszédébe a végén valószínűleg a cseléd is bekapcsolódik.

Nagy Lajos

Egyszerre csak átmegy az asztal előtt, bármelyik irodalmi kávéházban ülsz, csak elmegy az asztalodnál. Egy ujjal odaköszön fanyarul a kalapjához, amely amolyan kis vadász kalap sörte nélkül, az arca is olyan, mint egy grófi vadászé, örök közvetlensége, mint egy kis hűvös szél csap át, de eltűnik, s a társaság vidáman cseveg tovább.

Aztán újra átmegy az asztal előtt, s megint csak ugyanarról az oldaltól jön, mint az elébb, mint ahogy a színpadon ugyanonnan jönnek az emberek, mindig balról jönnek s jobbra elmennek. Most odanéz, s megbírálja a társaságot, ezekhez leülhet-é? Várja a meghívást, mert hozzá van szokva a szíves modorhoz, de te nem szólsz, mert ebben a percben nem érzed szükségét, hogy ráparancsolj valamit élettőkédből.

Harmadszor is jön, megáll, fog egy széket, s azt mondja:

– Szabad?

– Tessék, sőt! Legyen szerencsénk – mert megérezed, mekkora vívódással ment odáig, hogy ráerőszakolja magát erre a merész lépésre. Egyszer elbeszélte, hogy szokott ő tündődni azon, hogy ez meg ez, meg van-e sértve azért, mert ő most nem köszönt elég figyelmesen, s hány fokozaton megy át a gondolata, míg odajut, hogy egyszerűen megszólítja, mert hisz úgysem imponál neki, sokkal rosszabb író nála, vagy pláne undorító civil.

Leül, kissé mereven és félszegen, mert bántja, hogy nyári ruhában van, milyen szerencse, hogy nem világosat csináltatott, mikor a Segélyt kapta, nem is akart igaz, mert már akkor tudta, hogy ez egy télen is használható darab a színe miatt, de azért mégiscsak nyári, s ezeknek az állatoknak, ezeknek a rabló fenevadaknak csupa meleg, főlősegesen, dühítően meleg, télies ruhájuk van. A kézelőit kihúzza. Ezek szépek, ragyogóan fehérek. Másképp nem is ülne le, de ma legalább a gallérja s kézelője első napos. Egy kicsit emeli az önérzetét, mert a többi karzatinak még a gallérja is fekete.

Ez némi előkelőséget ad neki. A többiek fecsegnek, ő megvetően hallgat. A pincér jön, ő nem rendel semmit. A pincér tudja, kivel van dolga, s ő úgy tesz, mintha azt mondaná, már megvolt.

TÜKÖR VI. 3934–3936. 1914. nov. 26. körül.

Ágai Adolf

– Én is szeretnék jegyezni, de nem bírok.

Meghatva néz rá, hogy ez az aggastyán ma is írónak érzi magát.

– Hány éves édes bátyám?

– 79.

– Én a feleségemnek ma 74-et mondtam.

– Nagyon le tetszett becsmérelni.

– Engedelmet instálok.

– Kész.

A középkor, már a 60-as évek legyintése hozzá.

*

– Mióta a szememmel nem látok, a kezemmel nem írok, nagy veszteség rám. Nem tudok dolgozni... Diktálni? Azt nem tudom megszokni. Egy kapucédulát nem tudok diktálni, hogy szoba kiadó.

*

– 32 éves?... Istenem, én akkor lettem először szerelmes.

– No, talán előbb tetszett szerelmes lenni.

– Nem. És azon melegében megházasodtam. Rögtön elvettem az ideálotam.

Homályos tekintéssel néz, így szokta a felesége előtt is titkolni a régi ügyeket, s egyszerűség kedvéért átvitte az egész vonalon.

– 32 esztendő, nem is tudok olyan régi időre visszagondolni – mondja csendes, szötyögő hangján.

A bal szeme ma nagyon gyulladt, egész vastag nyílássá van dagadva a szem körül a pápaszem alatt.

Ahogy a kávéba aprítja a kiflit s kikanalazza, úgy remeg a keze, hogy alig tudja a szájhöz emelni.

Nagy Lajos udvarolni akar.

– A kezembe volt a Borsszem Jankó 1870–71-es évfolyama, nem egy szám, az egész bekötve – néztem –, gyenge volt még akkor az élc.

Ijedten nézek rá, most mindjárt baj lesz. Az öreget megsérti...

TÜKÖR VI. 3995–3998. – Ágai Adolf (1836–1936) *Az Újság* szerkesztője, ahol 1903 és 1909 között Móricz újságíróskodott. Egy 1935-ös naplórészletben is szeretettel szól róla: „*példátlanul jó embernek tűnt fel előttem: hét évig tartott a lapnál, pedig egyáltalán semmi hasznomat nem vette*”. – A *Borsszem Jankót* 1868-ban Ágai hozta létre, és hosszú ideig szerkesztette.

Kafka Margit

Megjelent fönt a négy lépcső fölött feketén, mint egy vámpír, mint egy éjjeli nő, egy kivénült kéjdáma, stilizálva a vénséget, a sápadtságot, a gyászát karmantyúba bedugott két kézzel, lesütött fejjel, széles nagy kalappal, fekete prémmel s keskeny lezárt szoknyával. Egy szegény tanítónő, egy még szegényebb író, akiben a démoniságnak csak a lárvája él, az összes tartalmat írásban éli ki.

TÜKÖR VI. 4117.

Babits, Zrumetzky, Fejérkuty, Halasi, Pali, Zahler, Zahlerné Újpesti koncert

A konferáló Babitsról és Karinthyról, de Ducu, Duci, Dienzl Oszkár felvilágosította, hogy művész nem beszél ingyen.

*

– Szervusz, te pontosabb vagy nálam?

Nevet, azzal az őszinte, egyszerű nevetéssel, mint egy nagy gyerek, aki még a diákkornak is alatta van. A nevetés után egyszerre visszazökken az arca komolysága, s akkor valami félszegség van rajta, mint aki attól fél, hogy a tömegben rátaposnak, csak a szem nagy feketesége világít.

Ő hallgatott, mert a legegyszerűbb az lett volna, hogy arról beszéljen, ahonnan jön, akivel beszélt, amit látott, amit végzett, de hallgatott, engedte, hogy lefolyjon és szétáradjon, felszívódjon mondanivalója. Nem akart beszélni a dolgról, a pénzről, hogy irigységet ne keltsen, és aztán még nincs is kész...

TÜKÖR VI. 4119. 1914. dec. 2. – Zrumetzky Dezső (1883–1957) építész, Kós Károly köréhez tartozott. – Fejérkuty Bálint rajzolta meg a leányfalui ház megnagyobbítását 1914-ben, és tervezte a pesti ebédlőbútort. – Halasi Andor (1883–1969) író, színikritikát írt ebben az időben a Móricz-egyfelnézősokról. – *Pali* – Dienes Pál. – Zahler Emil orvos, Móriczék Üllői úti szomszédja. – Dienzl Oszkár (1877–1925) zeneszerző.

[Babits]

– Nézze csak, mit hozott Mihály.

– Á, gyönyörű. [*– szól Janka.*]

Három szál virág volt a vázában, szép nagy fehér nyíló rózsák. Kettő hosszú száron merészkedett szét a szép bokaj kancsóból, egyik egészen lent a lombok közt húzódott meg, kevés rózsaszín volt rajtafelejtve a szirmokon. Nem voltak igazán nemesek a rózsák, de fiatalok, üdék, virágok, s Babitsól oly szokatlan figyelmesség.

– Hol vetted? – kérdezte meg tőle később. – Jaj, igaz, bent voltál a városba.

– Itt az Üllői úton – mondta a nyers kérdésre, fejét kényelmetlen vetette hátra, koromfekete hajának egy szálas fürtje szétbomlott a homlokára.

– Úgy látszik, máskor is vettél már ott.

– Igen.

– Gyakran?

– Egyszer, mikor a Dienes húgának a névnapja volt.

Mosolygott rajta, nehéz rugékonyságú életmódját karakterizálta az eset. Nem tudott más helyre menni rózsát venni, csak ahol egyszer már vett.

– Az Aladár ideálja – nevetett fel. Ma olyan derült és jókedvű. Apróságok nem tudják kedvét szegni, egyszerre túlradja s csupa kellemes dolog jut az eszébe.

– Igazán? Szép lány?

– A legszebb lány neki. Szerelmi verset is írt hozzá. Most nincs itt, Debrecenben van, de a napokban is említette, hogy hiába, Kató a legszebb lány!

Nevet, a két fogsorát szétnyitva s a nyelvét közte földuzzasztva, mint a madár, amely a nyelvét a csőre nyílásában tartja, ha füttyöl. A fejét is úgy hátraveti, és a két kezét egymáson simítja a térde fölött kifeszített tenyérrel.

– Sokat jár a Dienes előadására – kérdi a fiatalasszony, hogy a beszélgetést tovább táplálja.

– Most már nem. Eleinte többször voltam, de most már fáraszt, nem érdekel.

– Az asszony jobban érdekli.

– Sőt – és újra nevetett a furcsa madárnevetésével, annyira bizarr volt, ahogy a helyzetre gondolt – inkább azt hiszem – és a hangja erősen, ércpengetélesen hangzott –, hogy Palival igen jóba vagyok, de a feleségével egyáltalán nem.

– Az egy eszes hölgy.

– Sőt, tudós hölgy – s újra nevetett.

– És azok polgári életet élnek? – kérdezte a háziasszony.

– Nagyon.

– Főz?

– Nem. A közös konyháról hozatnak.

– Ja. Az nagyon jó.

– Nem nagyon jó az. Sőt nekem nem is ízlett. Én azelőtt szintén onnan hozattam, és náluk fogyasztottam el. De ők látták, hogy nekem annyira nem ízlik. Szinte örültem, mikor abba hagyhattam, aztán a pedellusommal főztettem, és onnan hozattam el.

– Kíváncsi vagyok, hogy az új állapot hogy fog hatni a Dienesné tudományára.

– Miért? Lesz valami? – kérdezte a felesége.

– Sőt, nagyon is, a napokban lesz – s újra megjelent az arcán a különös nevetés, amely mindig ott volt, ahányszor azt mondta, hogy sőt. A belső meglepett csodálkozás fénye a helyzetek igazi képének túl élénk bevilágítására.

– Eddig nem volt nekik? Pedig már nem fiatal házások. Hogy lehet az?

– Többféle magyarázat lehetséges – szólt pikántosan az ura –, de egy sem illendő – s lógó bajusza alatt somolygott.

– Milyen asszony az?

– Nagyon hideg, eszes nő – s a homlokát aggódva felhúzta –, azt hiszem, egy olyan nő, aki mindent megért anélkül, hogy egy eredeti gondolatot hozott volna, vagy hozna valaha az életben. Nagyon szigorú, okos, hideg nő, nekem rokonom is távolról, de nem tudok jóba lenni vele, én pl. nem szoktam vitatkozni, legalább nem sokat, de ha vele vagyok, sajtáságosan mindig úgy érzem, hogy nekem direkt ellent kell mondani, s a legszenvedélyesebb vitákat tudjuk folytatni. Úgy, hogy a végén szégyellem magam, s rájövök, hogy nincs is igazam, s máskor nem is gondoltam volna arra, amin most vitatkoztam vele. És nagyon féltékeny a tudományos hírnevére.

– Az urával szemben is?

Kényelmetlenül zökkent fanyar komollyá.

– Nahát az uráéra féltékeny. Neki magának nincs, ő nem tanít. Könyveket írt. De az ura sikereire.

– Persze, azt csak véletlen lehet megtudni, belelátni, hogy az urával szemben mekkora az önállósága, a távolsága...

– De az urát félti, és nagyra tartja az ő sikereit, és hogy nincs elég sikere – s a jobb szemöldökét felhúzza, s gyorsítva folytatja –, Palival én sokkal jobb viszonyban volnék a felesége nélkül, én érzem, hogy ő mindenben egyetértene velem, de a felesége miatt egészen ellenkezőt mond avval, amit magától mondana.

TÜKÖR VI. 4120–4125. 1914. dec. 2. – *Dienes húgának* – Dienes Kató (1900–1979). – *Az asszony* – Dienes Pál felesége, Dienes Valéria (1879–1978) filozófus, táncpedagógus. – *nekem rokonom is távolról* – Dienes (Geiger) Valéria, a *Szelecsárd és Vidéke* c. lap szerkesztőjének, Geiger Gyulának a lánya. A Geiger család távoli rokonságban állt Babitsékkal.

Boncza Berta, Török Károly, Ady Lajos

– Most édesanyám vitte el, és úgy van, hogy az árvaszéktől kell jönni a végzésnek, és akkor december közepén feljönnek Pestre, és itt összeesküszünk.

– Összeesküszünk – nevet.

– Hát igen – s ő is nevet saját lesütött fejű, zömök arcával, a pofahús izmai túlságos ráncot vetnek, mintha valami nyomoréksága, kis vágás, vagy valami. Olyan, mint a busafejű bornyú, hústalan homlokú, és a homlokán apró göndörödésű barnás haj.

– Boncza már megtette a tanúvallomását, mert ha a lány 22 éves elmúlt, akkor az egész rokonságot tanúvallomásra hívják. Hát Boncza nem mondta, hogy nem tesz, de azt, hogy ez nem is nagy dolog, adjanak neki időt. Nelly mondta, ezt nem lehet soká halogatni, mert ha valakinek 37 éves korában jön meg a kedve a házassodásra, az nem várhat éveket – sunyin nevet.

TÜKÖR VI. 4132–4133. – Török Károly Csinszka nagybátyja. – Boncza Miklós, Berta édesapja 1914. november 27-én a budapesti árvaszéken tett nyilatkozatában kijelentette, hogy nem adja beleegyezését a házassághoz.

Andrássy Gyula

Kis üvegtáblán a klub neve fekete és arany betűkkel. Benyitott. A vörös kókusz szőnyegen bátor és erélyes léptekkel ment a belső előszobába, ahol a két szolga, a pödrött bajszú kovácsforma, meg a lógó bajszú, aki olyan, mint egy suszter, nagy kedvetlenséggel és csinált előzékenységgel fogadták.

Leadta magáról a kalapot, kabátot.

– Sokan vannak?

– Igen, most többen.

Benyitott az ajtón.

Egy csomó fekete úr ült félkörben a kis asztal körül, mert a lámpafény felé fordultak, a díván felé, ahol a díván sarkába vetve, mint egy szalmabáb, ott lógott a Vezér. Felvetette kék szeméit rá, amelyek oly kékek, mintha valami hűjűk volna, mintha nyers marad kissé, aminek meg kellett volna főni, vagy sülni. Hosszú őszes haja a homlokába lógott, a szakállá még őszebb s hosszú intelligens arca, mint valami unalomtenger zavarodott fel az újonnan bejövő kavicsától, nem ismerte meg.

Meghajlott egy olyan bókka, ahogy a függöny előtt szokott meghajolni, az egész társaságot köszöntve.

Kis zavar volt, és valami komikus, megzavart csönd. Mindenki ránézett, s csak kevesen ismerték. Ő senkit.

Valaki, mindjárt itt közel, provokálta a köszönést, erre ketten-hárman ismerősen és túl szívesen mosolyogtak rá, egyikük, a kör gazdája felállott, s kezét nyújtott, a többinek újra fejbókkal köszönt, s a szeme Andrássty kereste. És végre megismerte, elébb csak kezét akart nyújtani, aztán meggondolta, nehézkesen, lógó testével fölállott, két lépést tett felé, s odasietett, s megfogták egymás kezét. A gróf már megsokallta az előzékenységet, s nem nézett oda, mikor a kezét odatartotta, úgyhogy majdnem mellényúltak egymás kezének. A nagyúr visszanyeszlott a helyére.

– Szabad? – szól s megfogta a miniszter felől balról álló üres helyet, néma csönd volt még mindig, és ő vidám, tele mosolygó képével odavetette:

– Zártkörű társaság talán?

Viharos derűtség tört ki. Egy pillanatra felvillant a társaság emberi természetessége, mindenki megérezte a bántó és zavaró csöndet, amely akkor kezdődött, mikor a nagy hajú és kerekképű jövevény belépett, s amely ebben a társaságban, ahol mindenki egyedül szeretett volna lenni a Vezérrel, hogy csak ő hívja fel magára a figyelmet, tetőpontra hágott, mikor az merészen a főhelyet foglalta el. Most egyszerre megérezték, hogy ez nem törtető, hanem egy vidám és jó fiú, akinek semmi elérnivalója nincs, de viszont valaki, aki idegen téren odáig vitte, hogy a gróf feláll a kedvéért.

– Ritkán jön el, de jó viccet hoz – mondta a nevetésben hangosan, aki legelőször fogott kezét vele, s ezzel magához közel érezte.

Ő belesüppedt a székbe s eltűnt.

Valahogy, mint a szél suhogása a nádasban, végigrohant valami téma az urak csoportjában, egyszerre mindenki beszélt, mind a grófhhoz, de lassan mind szétoszlott és egymáshoz szólt. Ahogy a hullám megindul egy tömegben, felzúg s végül apró habokba török szét és elfolyik.

És azután csönd van. Úgy itt egyszerre új és mély csönd lett. Angyal repült a szobán át.

– Budapest diszkrétén ki van világítva – mondta ő, hogy témát vessen a társaságba, s csakugyan, egyszerre rávetették magukat, s egy perc alatt újra zenebonás lett a tónus.

– Nem voltak elkészülve rá – szólott a gróf, s meglepte őt a nyugodt, józan szempontjával.

Figyelve nézett rá, ahogy ott ült a díván sarkában, s a csíkos kékes inge a nadrág és mellény közt kilátszott. Egész négy, vagy hat darabba volt törve, a két karját elnyújtotta, egyiket a kopott, sötét dívány karján, másikat a hátán, a feje előreesett, barnás arcbőréen még fehérebb volt a fehér szakáll, a kék szemek ártatlanul néztek előre, egy-egy beszélőre, és az egész ember olyan volt, mint egy indus fakír, aki teljes hülyeségben néz, néz maga elé, a felfoghatatlan őserdőbe, a szelíden eléje bégető állatokra, mint ha megállott volna egymagában a gépezet, de ha megindítják, egyszerre értelmesen és szépen működik. A maznaság prototípusa volt az az ember, hosszú kezének hosszú ujjai, sovány lábainak keresztbe vetett iksze, előrejett vállai, egész összelittyent gerince s arcának álmodozó, gondolatokra beállított fáradtsága, mind, mind öntötték a maznaságot. Hogy tele lehet az emberekkel, ezekkel a körülcsahosokkal, akik pártja lettek, mert mindenünnen kimaradtak, mert valami szépséghibájuk volt, mert itt a ritka ravaszsággal akarták kijátszani a belátható sorsot: hátha a kapanyél is elsül. És most szidták magukat a marhaságukért, hogy ehhez a gevizőhöz [?] kötötték magukat, s egyenként elmaradtak és lepadtak, s most már csak tízen vannak itt vele a szerda estén, szerdán, mikor a tömeges egybegyűlések vannak.

– Kegyelmes uram, hogy vagyunk a románokkal?

– Azt hiszem, most jól.

– A trónbeszéd nem volt valami tartalmas, sőt üres volt, azok a passzusok, hogy követi az elődjét, de – nagyon gyanús – szól a zömök, vaskos sváb Springer.

– Igen, nem mernek még semmit mondani. Ők sem tudják, mi lesz – szól oly könnyel és fontoskodót annyira semmibe sem véve.

Újra mély csönd. A légy zümmögését meg lehetne hallani. Az urak megdermedve ülnek, téma után kapkodnak, s a kegyelmes nem segít rajtuk, mint a hidegvérű tanár, aki nem igazítja ki az elakadt diákokat.

– De a törökök jól viselik magukat – szól aztán.

Kétpercnyi hullámozás.

És újra csönd.

A kegyelmes kiveszi az óráját és megnézi. Feláll.

Mindenki feláll.

Egy pár kézfogás – el.

Felszabadulás.

TÜKÖR VI. 4134–4142. 1914. dec. 2. – *Budapest diszkréten ki van világítva* – 1914. december 2-án Budapest polgármestere falragaszokon értesítette a lakosságot, hogy Belgrád elesett. A győzelem hírére a fővárosban általános kivilágítást rendeltek el. – Springer Ferenc (1863–1920) országgyűlési képviselő.

Andrássy

Volt miniszter.

– Ott ült, nézte a miniszter, aki a mai keserű napon mindent elkövetett, hogy egész külsején teljes nyugalom és könnyed unalom legyen, aztán nézte az előtte ülő urak körét, s elkezdte számolni őket, egy, kettő, három, tíz, akkor megszámolta visszafelé való sorban, 1, 2, 3, 4. Így is tízen vannak.

Tisza körül most ujjongó tömegek lehetnek. Az utcán nép vonul, némán.

– Elég csendes lelkesedés – mondja valaki.

– Ah, semmi kivilágítás.

– Gyertyát nem kaptunk – mondja a kör gazdája.

– Nem voltak elkészülve rá – szól a gróf csendesen, csak az hiányzik, hogy szivarozzon.

Nem szivaroz, de füsttel van tele a feje. Szórakozottan néz. Arra gondol, hogy lehetne szabadulni a pártjától, és bevinni őket odaát. Itt van becsületből, feljött a pártjába, mert az ember minden szerdán a pártjába megy, akár veszik be Belgrádot, akár se.

– Kegyelmes uram, hogy vagyunk Romániával?

– Most azt hiszem jól.

– És igaz, hogy a monarchia nem szállít muníciót nekik?

– Már régen nem.

Közbeszölt, mert csönd lett, és nem volt mondanivalója, az elébb hallott valamit a szerkesztőségben erről.

– Viszont azt mondják, hogy Németország most muníciót ad Romániának, és mi azt a muníciót visszatartottuk.

Gondolkodva néz rám, azzal a szórakozott nézéssel, amelyben benne van, hogy úgysem mondhatok neked újat és semmit.

– Nem valószínű, hogy Németország most muníciót adjon – és szórakozott szemével tovább mászik, mint az őszi légy, hol repül, hol mászik egy kicsit.

– De Románia megteszi azt a tréfát – mondja a tömegnek fordulva, neki az író, mosolygó arcával, melyre rá van írva, hogy neki semmi sem fontos, ami tény, csak az elme játéka, a gondolatok csillogása –, hogy a mi pénzünkön és a mi golyóinkkal fegyverzi fel magát ellenünk, mint...

Többen szólnak valami, nem hallja, mert bosszantja a megakasztás, hogy nem lehet túlkiabálni, illetlen volna átlármázni a zajt, sokáig les, mint az eltűnt rókára a vizsla, egyszer felüti a fejét, a beszéd cserjése ritkul, megint úzóbe lehet venni a témáskát.

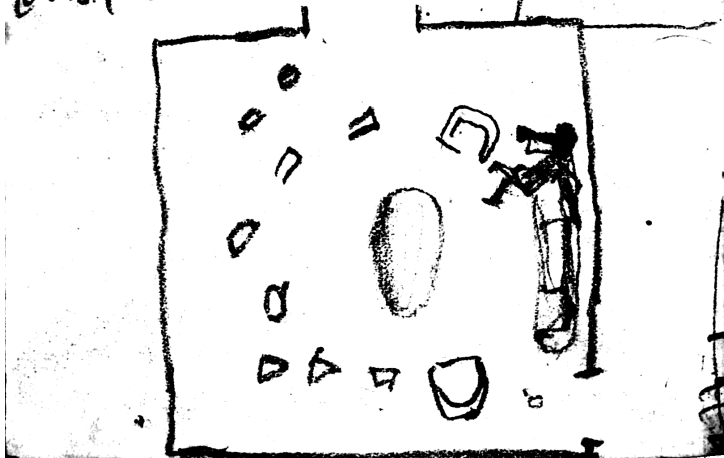
– Olyan formán, mint Szerbia. Nagyon kedves, hogy egy kirakatban ki vannak téve a szerbektől elzsákmányolt muníciók, a Weisz Manfréd eredeti csomagolásában.

elzárva a muníciót,
a Weisz Manfréd eredeti csomagolásában.

A beszállás megmozdult, a fejét fölemeli és békésen, egy kőgolyós zugsálmunka előtt áll.

– Minde mi történt itt valójában. Belsőben, Pénteken.

Az író elmozdult a csónakba, behatolt a nagy mélybe, a nagy uccu uccu na a valahántról, hancu bele a csoportba.

A kegyelmes megmozdul, a fejét fölemeli, és békítve, nagy tárgyilagos nyugalommal mondja.

– Mind a mi lőszerűnk, itt vásárolták. Békében. Pénzért.

Az író elmosolyodik, s csöndesen behúzódik a nagy székbe. A gróf nem nézett rá a válasznál, hanem bele a csoportba.

Érezte, hogy valami nem ízlik a grófnak. Teljesen ép volt a magyarázat, kiemelte a vásár helyességét és hasznát, békében jó eladni lőszert a leendő ellenségnek. S rögtön eszébe jutott, hogy alighanem ő volt akkor a miniszter, mikor ez a helyes és jó vásár történt.

No, ez egy kicsit olyan enfant terrible dolog volt. Bánta is ő. Úgyis csak látni akarta ezeket. Azon a napon hagyja ott, mikor jólesik, s élesen nézte a miniszterviselt urat, aki ilyen példásan tud uralkodni magán és egy-egy szóval téríti el a nem kellemes támadást. De némi önérzetet érzett, mert mégis megszólalásra bírta a nagy maznát, s a szón keresztül belelát az ember a lélekbe. Aki hallgat, arról mit sem tudok, de aki *válaszol*, csak meg kell találni a kulcsot, az mindjárt kiteríti magát.

Míg ezen gondolkodott, nem ügyelt a tömegre. Egyszerre csak csönd lett. Ő, aki nek mestersége a közök kitöltése, a munkától üres percek elszórakoztatása, még mindig kínosan éri, ütve érzi magát az ilyen csöndben. Előrehajlott, élénk hangjával felverte a csöndet.

– Ma egy érdekes levelet kaptam.

Hirtelen mély csönd és nagy figyelem. Sokkal több, mint amennyit megérdemel a mese, ami ki fog sülni.

– Szerbiából egy ezredorvos barátom írja, aki a háború kezdete óta ott van. Közben megsebesült, Pestre jött, öt hétig kezelték, meggyógyult, lement és a zászlóalját ott találta, ahol hagyta.

Csöndes nevetés moraja. Erre szinte elfúl a hangja, mint aki lépcsőn siet fel. Boszszantja s mérgében kész ellrontani az adomát.

– Nagyszerűen voltak ellátva, volt házuk, konyhájuk, sertésól, mondta, disznótor, bor, sör, és egyszerre csak az a fátum érte őket, hogy a szerbek – azok ott feküdtek szemben 100-500 lépésre – egy reggel eltűntek, és nekik ki kellett jönni a várból.

Várta a nevetést. A gróf szeme kissé megrebbent ezen az eseményen, a beállításon, a fiatalemberen mosolygott, aki a helyet s időt nem ismeri meg, hol kell valamit elmondani.

– Igen, sertésük van, 6000 darab sertést vett a kormány – szól Springer –, kilóját 60 krajcárjával élősúlyban, és azt mondják, igen soványok, és becsapták a kormányt.

Mint nagy dolgot állítja be.

Itt a tényeket értékelték. Andrassy odanéz, nem kap érvet valahol. Itt érvekre vádásznak, mert a pozíciójuk dolgáról van szó.

*

– Engem nem lep meg, hogy az orosz pilóták nem jók.

– Nem.

– A mieink sokkal jobbak.

– Igen.

– De francia pilóták nincsenek, Szerbiába pedig készültek.

– Voltak. Eleinte. De lelőtték őket – szól végre hanyagul valamit.

*

A következő csöndnél már belejött a hallgatásba, már nem idegeskedett, kissé mulattott. Ide nem adomázni jönnek, hanem megtudni valamit, megcsinálni valamit, s ehhez gondolkodás kell, éppen úgy, mint a falusi kupaktanácsokban, ahol csak a pipa szörtyögése hallatszik néha-néha. Aztán megint eszébe jut valakinek valami.

– De a törökök jól viselik magukat.

– Azokról mindig tudtam, hogy jó katonák – kap rajta valaki, s a másik már tudta Erzarum nevét, meg a Batum folyót, de soká nem beszéltek róla. Egyszer csak csönd lett, amily gyorsan jött, olyan gyorsan el is múlt a megbeszélés, amelyben Andrásy nem vett részt.

Ezzel a fölényességgel senki soha, a világnak a legnagyobb szelleme sem viselhette magát, mert nem kapott volna tíz embert sem, aki így csodálja és tisztelje. Így csak az okos kutyák tisztelik a kenyérosztót. A volt miniszter, akiből még lehet miniszter, tíz embert még bír maga körül, és direkt elengedi ernyedni magát, hogy kissé élvezze, hogy kissé fűrödjön a régi hatalom kéjében. Ah, olyan ritkán van ügyis módja benne. Legutóbb az őrsereg főparancsnoka egyenruhájában közölték az összes lapok őt. Ez már kissé sok. De hát azt lehetetlen elviselni, hogy két hónap elmúljon, hogy semmi publicitás. Tartozom vele a pártnak, hogy megengedjem – mondja s még jobban feleségének.

TÜKÖR VI. 4144–4154. 1914. dec. 2.

Kiss József

Akkor jött le fehér kalapjával s szembe jön X.

– Mít akar?

– Hajdut kerestem, 20 korona előleget szeretnék kérni tőle.

Az öreg nem szól, azt mondja, ki kell menni a Nyugatihoz, de nincs kedve egyedül, kísérje ki.

Akkor az isteni ihlete jön X-nek, azt mondja:

– Kikísérem, ha szerkesztő úr ad 20 koronát.

Az öreg a zsebébe nyúl s ad.

A New York előtt mennek a kocsin, ott meglátja a fiát.

Ad. A New York előtt.

– Akar még egy forintot?

– Akarok.

– Szálljon ki, és a fiam kikísér.

Átvette a forintot, és 11 forinttal elment, még ki sem kellett kísérni az öreget.

TÜKÖR VI. 4156–4158. – *Hajdu* – Kiss József *A Hét* c. folyóiratának gazdasági főnöke.

Kárpáti Aurél

– Nahát énhozzám ezek csak jönnek többször, mert én ugyan nem megyek hozzájuk soha.

A lármás és groteszk pár az utcán vígan és büszkén ment, a fiú a kis kerek fejével és dupla kancsal szemével, az asszony a szélkífúttá vörös arcával és rossz barna fogaival, amelyek körül soha nem bír a vígságtól a véknyan vágott szája összecukodva maradni.

– Most jöjjetek el, remélem, mielőbb, kérlek szépen, megvan az új háló, Fejérkuty tervezte, X és C csinálta, elefántcsontszín, lecsiszolva habkővel, mosni is lehet, és ebédlőt fekete tölgyfából akarok csináltatni, azt, ami van, odaajándékozom a sógoromnak nászajándékba.

– Mért rendezkednek maguk most olyan nagyon?

– Hát, mert másfél éves házások vagyunk – darálja túl boldogan, az ura beleszól.

– Két évesek.

– Na, két évesek, és én régi bútort hoztam, és most megvan a háló és az ebédlőbe tervezett Fejérkuty egy magyar frízt.

– Jól mehet maguknak – szól összehúzott szemmel a doktorné, s úgy nézett rájuk, mint egy rövidlátó. Aki nem lát bele a lelkükbe.

Az asszonyból úgy kipiroslott az önérzet és az életkedv, mint a pirosodó paradicsomból az érettség. Ő is keres, az ura is, tele vannak pénzzel, jövőjük biztos, nyugdíj, fix fizetés, az ura az irodalommal szépen keres, a katonaságtól kidobták, óh, istenem, oly jó egy kis nyomorékság az ilyen időben. És gyerekek nincsenek, s ha az szóba kerül, önérzetesen mosolyognak, hallgatva, hja, előbb a bútor, aztán bele a gyerek.

Tipary lefest, most tele vagyok Tiparyval, négy Tiparynk van és Gulácsy olyan fiú, hogy ha egy asszonyt meglát, mindjárt azt mondja neki, hogy magát lefestem, nekem már négyszer mondta, hogy lefest, Walleszné az uramat lefestette, azt a képet most bekereteztettük, mert fehér keret volt rajta, de az nagyon lapos volt, a kép ugyan sárga, hát egy antik arany keretet tétetett rá az uram. A háló nagyon szép, csak Fejérkuty még nem csinált ilyet, hát azokat a kis bevágásokat tette rá, és azt nem lehetett jól kicsiszolni, s az nem szép, a por is megáll benne és megfeketedik.

– Az uram darabját elfogadta a Nemzeti, de ott most úgy tudjuk, igazgatóváltás lesz, és ez igen rossz, mert a következő igazgató nem fogja előadni.

– Én nem bánom, mit mondanak, amikor én elmentem, rólam.

– Bizony.

TÜKÖR VI. 4160–4163. – Tipary Dezső (1887–1967) festő, grafikus. – Wallesz Jenőné Gyenes Gitta (1888–1960) festőművész. A festmény a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdona.

Petőfik

Fölnézett a Sacher-házra, amely bástyaszerű párkányával emlékeztetett a mai háborús időkre. Futó pillantásra idézte emlékébe a házat, amely tizenöt esztendő alatt mit sem változott, bizonyára most is olyan erős benne az émelegős pékműhelyszag és a poloskák édes, orrszűrő illata. Mennyi poloska! Némely éjszaka harminc-negyven darabot szétnyomott az ujjá között, a lepedő olyan volt, egész pepita a hónap végén, mert csak egyszer váltottak egy hónapban.

Vidáman és mosolyogva ment le gyorsan a Béla utcán, a szűk, tiszta, igazi pesti utcán, ahol sem üzlet, sem forgalom, csak egy nagyszállító, s a sarkon az Erzhertzorg Stefan, amelyet tíz év óta készülnek lebontani. A szürke nap alatt az a pesti köd élt ma, mely mintha direkt Pest számára születne meg, sem nem sűrű, sem nem ritka és elmulthatatlan, a szegénység örök zászlója, ráakasztva a pesti utcákra, a zsidó rongyocskára a boton.

Az Akadémia sötét, előkelő háza. Egyszerre jutott eszébe Arany János, aki a falusi szalmafedeles házból költözött ide, meg az, hogy mikor ő fölött Pestre, milyen inge-

rülten nézte a palota belső arany lépcsőjét és reneszánsz világosságát, a díszítések pompáját. Barátcellákat várt, s nem értette a dolgot. A debreceni kollégium s kivált az öreg épülete egészen szép volt, a tudomány puritánságának kálvinista templomos értésében.

A pompás Pista, a portás, nagy kék zsinóros bundájában, kurtán fölhaltott kalapjában ott állt a fakockás kapu alatt.

– Fenn vannak az urak?

– A Kisfaludy, vagy izé, a Petőfi Társaság. Erre tessék menni, a főtitkári hivatal.

Mosolygó szemmel nézett a szép nagy emberre, akit akkor ismert meg, mikor még Eötvös Loránd gyönyörű feje volt az Akadémia elnöke. Büszke volt rá, hogy olyan fejtel visel az elnök, és ilyet a portás. Valahogy a magyar faj kivirágzása volt neki előtte ez a két ember. Szegény Pista, a nyalka lovak helyett most a gondnok nyargal rajta, az epés, karvaly orrával és villogó, szűrő szemével, ez tanította be, hogy udvarias legyen. Szegény öregedő legény, a pandúr képéhez oly kevésbé illik ez a nagy szolgálatkészég, amelyen a melegebb rokonszenv pirul át egy kissé, ahogy a régi sovány kis újságíróra emlékezett a kövérkés emberről, aki meghallgatta az ő panaszait. A múltak közös szenvedése valami élet, a múltak fénye villant föl egyszerre, mint sírokon a lelkek hangtalan nevetése, ha ismerősre akadnak a másvilágon, ahol egyszerre mindenki mindenkit ismer, de mégis más az, a földön együtt voltunk, földiek vagyunk kedves...

Fölment a szűk csigalépcsőn, hol egyszer-kétszer volt csak, s idegen volt neki, újságírónak érezte magát, aki hírszerzésre jár, mint lusta kopó a vad üres, régi nyomán.

– Aláoszolgálója nagyságos úr – a két szolga álldogált az előszobában, régi váró társai, a hosszú öreg a veres kis képivel és fehér, kedves bajszával, meg a másik a nagy szláv bajszával, amely úgy lóg le, mint egy róka fark az állásra, ahogy apró sunyi-borralavalóleső szemével sűrög-forog. Mindig szívből utálta, mert tudta, hogy több borralalót vár tőle, mint amennyit ő adni hajlandó.

– Bent vannak?

– Nem arra, erre, tessék.

– A kerek terembe?

Ah, mennyit ült ezekben az előszobákban, a sárga ajtók mögöl a beszélgetéseket és vitákat fülelve, kint a villanyos csengett, s a Duna csodálatos esteit itta be az ablakon át, míg türelmetlenül siettette volna azokat odabenn, hogy az eredményeket megkapja, szaladjon a szerkesztőségbe, gyalog, gyalog a pesti locspocson át, gyalog a tíz krajcár nemes spórolásától fűtve, bár úgy rohant volna már a kis felesége után, aki a város másik végén a patányi alkóvos, egyszobás lakáskában várta, akkora boldogsággal, amelyet csak a bent élők és a kifelé nem látó szívek tudnak élni.

Ahogy benyitott, a patkó alakú asztal körül ültek a komolykodók, kopasz fejek és cikkes orrok sütöttek felé, meghajlott jobbra-balra, átment köztük, s úgy lenézte őket, annyira vidám volt fölöttük, hogy érezte, mennyire fesztelenül jár köztük, s ez még jobban emelte közérzését.

Beöthy Zsolt mellett lelt üres széket az ablak előtt.

– Szervusz – mondta az öreg úr, s odaadta sovány kis kezét.

Könnyen megfogta.

Kiss József ült odább, Beöthy mögött.

– Szervusz – mondta ő is.

– Pardon – szólt mosolyogva, s Beöthy előtt nyúlt át, és megfogta az öreg szakállas gnóm kis karvaly kezét. Az öreg zsidó szalonkabátban volt, a többiek nagyobb részt zsa-kettben, mosolyogva ült le: csak mi ketten vagyunk hát itt „idegenek”. Szemben ott ült

Szikra a piros arcával, életkedvtől duzzadó ténsasszonyos fürge nézésével, külön köszönt neki, nem vette észre, no se baj.

Herczeg magasabbra emelte a fejét, és facsengésű, értelmes száraz hangján folytatta:

– Tehát a tisztelt Társaság hozzájárul a jan. 6-i műsorhoz.

Váradi Antal lesütötte a fejét.

Váradi Antalnak nem lett volna lelke, hogyha örök tótumfaktum vérének lecsapolást nem ad:

– Azonban a műsor összeállítását a december 28-i ülésen fogjuk véglegesíteni – mondta a már megtárgyalt és magától értetődő dolgot azon a külön hangján, amelyet a mulatságos színészeti felolvasásaihoz szokott használni a gégefő külön megerőltetésével.

– A titkár köteles azt akkorra elkészíteni – kongta a másik oldalról a másik minden lében kanál Pekár Gyula, s a bajsza félelmesen villogott, mint Hadzsi Muraté az öles utcai plakátokon.

Másnak nem volt még ennél is okosabb mondanivalója, hát hallgatott.

– Tehát kimondjuk, hogy január 6-i ülést megtartjuk, valamint a március 15-i is, és a többit a háborúra való tekintettel elhalasztjuk – foglalta össze Herczeg roppant tartalomdúsan s annyira komolyan, hogy ő a szeme közé nevetett, hogy lehet a gyűléseket elhalasztani? Azután fogják felolvasni azokat a novellákat és verseket, ha majd kelő számú ember meghal? Ezt még megvárjuk, s az előket tovább kínozzuk?

De csodálatos módon igen nagy volt a konszenzus, az összes urak komolyan figyeltek és bólogtattak, hát nyilván rendben van a dolog. Tudják önök, tisztelt utókor – mondta vidáman magában –, ki az a Lampérth Géza? Pakots József? Szikra? Pekár? Neugebauer?... Istenem, ki lehet az a vörös arcú úr, aki szemüvegesen és élénken helyesel? Nem, ezzel még nem találkoztam, nem fogom elmulasztani, hogy bemutatkozzam neki... s még ketten-hárman vannak itt ilyen ismeretlenek... De hát még amit írnak! Körülnézett! És rájött, hogy senkinek sem ismeri egy sor írását sem az utolsó öt év alatt. Hírét sem hallotta, pedig ezek írnak. Lampérth a nagy, hirtelen kopasz, illetlen szeplős fejével, mint egy savanyú koraszülött dülled előre, ez lemaradt Pakots mögött, nem őt választották meg most őt évre titkárnak, s ezzel neki befellegzett. De csakugyan, ha az ember olyan, mint egy bűzös kelés, nem guszthus vele kezdet fogni, úgy sugárzik belőle a butaság, hogy már akkor inkább Pakotssal ül kollegatávolságban az ember, az legalább öltözik s fehér nyakkendőjével egész jól képviseli a titkár közönséges tisztségét.

– A tisztelt társaság tagjainak semmi indítványa nincsen?

Csönd, a Herczeg hangjára, mely annyira szívtelen és kedélytelen és tiszta hang, hogy mindig megijed az ember, ha megszólal, mintha a tanító szólal rá.

– Akkor köszönöm az uraknak a megjelenésüket, és a gyűlést bezártnak nyilvánítom.

Megmozdulnak s felállnak, még látja, ahogy Herczeg a hosszú karjára támaszkodva felemeli, mint egy egykarú emelővel a szögletes hosszú testét, akkor rácsap a legismeretlenebb, aki az előbb tűnődött.

– Kérlek alássan – s csak úgy nevet és köpköd, és az arcát tépi – tegnap a te címedet adtam meg – s egy ismeretlen német nevet mond.

– Köszönöm szépen. S hogy jutottál ehhez, te és én?

– Én már régen ismerem, leveleztem veled, az egy bolond, azon vitatkozik velem, hogy én a régiebb leveleimben felül írtam a dátumot, vagy alól. Hát tegnap egy sürgönyt kapok tőle, hogy „Wo wohnt S. M.”

– Ahá, ez lesz a fogorvos! – gondolja magában, csak a nevét tudnám, s eszébe jut Szilágyi Géza mérges köpködése a Petőfi ellen, mikor ezt az urat beválasztották, és őt még mindig kifelejtették. – A fogorvos, aki évszámra ír Az Újság mellékletére rövid sorú verseket, amelyekről senki nem tud semmit. Érdekes, nézi el a fogorvos borosan piros, habzsoló arcát, hát ez az a kis pont, aki sohasem termelt új gondolatot, a cvikker az orra fölött két ráncot gyúrt, s vöröses bajsza kócosan meredez szétfröcskölő szája fölött, ez hát a senki, a nulla, aki a semmit semmivé hígítja, s boldog, hogy e nem nehéz munkát sikerrel végzi.

– Pardon – s tovább nézett –, ki ez az úr?

– Az? Nem ismered? A társaság ügyésze, Farnady.

– Ja?... Én csak azért jöttem be, hogy ha a Társaság valami jótékony akciót akar csinálni, mindenre vállalkozom.

– Igazán? Óh, kérlek alássan – ragadta meg a szót, mintha ő volna a Társaság elnöke s képviselője –, akarsz az ünnepi ülésen felolvasni?

– Jótékony célra megy?

– Nem, a rendes, kérlek, ha megengeded, szólok Pakotsnak.

– Nem, nem, nem.

Mereven nézte a szóhabarcsot. Mért kellemetlen neki ennek az életvidámsága? Mért érzi a saját létsorsát megalázva azzal, hogy ez is él, és jól, vígan, önmagával, másokkal megelégedve, és önként veti magát alá számolynak. Ez az ember, aki rossz fogak plombálásából él, és fényes acél fogóba ha belekapaszkodik, úgy kicibálja a nagy gyökerű fogat, hogy a páciens ordít és elkül, de ő nevet, és a kimondani felesleges szóköteget habzsolja s és íz nélkül.

Egy fejbiccentéssel, egy mosollyal ment el tőle s a bús fejű Lampérthez, aki úgy vitte kopasz, kerek homlok a kevés átfésült hajjal, mintha egy lampion volna a nyakára fölszerelve, útban találta, belelépett.

– Szervusz.

– Szervusz – mondta az dünnyögve, talán tudja, hogy a minap elrontotta egy üzletét, s Babitsnak juttatta a verses Miatyánkot?

– Dolgozol valamit?

– Nem... Egy könyvem jelent meg most.

– Igen – mondta mosolyogva, s kihúzta cipőjét a poéta hasából, s már Telekiné szemébe nézett.

– Kezét csókolom.

– Hallja, mit vettem észre – futott elébe a grófné keresztül a szikra lelkű Ferenczy Ferencen, átsleppelve az elegáns úron, aki úgy sodródik félre, felhúzott szemöldökkel, kétféle hulló hajjal sima homloka felett és nevetve hang nélkül, előzékenyen, udvariasan, üresen –, maga hasonlít Balzachoz.

Kezet fogtak egy kicsit, a grófnő úgy fog kezét, mint egy fess szakácsné a Buzalkában, az arca kárminpiros a vérbőségtől, egyforma hússzínű, a szeme csillog, és a szája egy pillanatra nem marad nyugton, ez is olyan igen jól érzi magát, ezen a helyen egyetlen grófné sincs rajta kívül, s itt teljesen elfelejti, hogy a többi grófnő fürdik a pénzben, ő meg csak kuporog a 40.000 koronás jövedelmükkel.

– Az most nem jó, franciákhöz hasonlítani – nevet bele udvariasan Ferenczy szokott farkasnevetésével, nyitott szürke szeme nevet, s a fogait mutatja, nem szívéből jön a nevetése, csak az udvarias modorából.

– Mért? – szólt telt hanggal a grófné, aki elhozta a magyar falu parasztosan úri ter-

mészetességét, amely megszépíti és kedvessé teszi közönséges kis formáját – tán, hogy hadilábon állunk? Balzackal nem hadakozunk – s jót nevet hozzá.

– Óh, nem, Balzacot mindig elfogadjuk jó magyar embernek.

– Magyar embernek ugye? – mondja széthúzott szájjal, gyorsan nevet, nem tudja, mégis meddig menjen el ennek az írótársnak a külső elismerésében. Már annyiszor megégette a kása a száját, hogy fél. Restelli a páratlan természetességét, amely nem ismeri a tartózkodást, és a legkülönösebb kalandokba beleviszi.

– Mit csinál, méltóságos asszony?

– Ah, a Munkácsy utcai kórházamat ápolom, 650 betegem van! – kiáltja oly hangozan, amely tele van büszkeséggel. – 650 beteget éltetek! Pallosjogom van felettük.

Közönséges, karimás fekete kalapja alatt úgy elvész az arca, olyan ténsasszonyos, de a szavain megérzik az író művész, aki keresi a kifejezéseket, s megtalálja és meggyönyörködik a szókat.

– Az szép dolog.

– Hát maga? Kórházban, vagy hol...? – kérdezi, s egyszerre megzavarodik a tiszta nézése, már megint a rangban maradás korlátja üti meg, vajon ez egy kasztban van vele?

– Én csak jegyzek! Tessék, eddig 4.000 oldal jegyzetem van.

– Mire az?

– Meg akarom ezt az egész háborús epochát fogni.

A meglepetés szisszen föl, az írók, a kollegák megérzik, a szörnyű siker, mely jönni fog, szinte belesápadnak. Hogy ez nekik nem jutott eszükbe.

– Az nagyszerű, óriási.

– Ha megengedi...

Kiss József tolakszik előre, apró termetét apró lábain, az apró emberek hóna alatt hurcolja előre, szakállas, rojtos álla, piros arca, domború nagy homloka olyan komolyan és annyira feltűnés nélkül jut előbbre, ahogy a költészete jutott el a negyven évi bujdosás alatt az ígéret földjére, az Akadémiáig, most is az ijedt bócher, a kis-kosztion élő talmudista, aki a hosszú szalonkabátjában hátul áll ezek közt a senkik közt, akik csak élnek és nem teremnek.

Megérzi, s elnyeli, hogy senki nem vesztegeti ősz fejére a figyelmét, és udvarias szó nem terít szőnyeget a kis zsidó apró lába elé, hogy ráléphessen és szemtelenül elkukorékolhassa magát.

– Jöjjön csak ide, fiam, Móricz Zsigmond – s félretolja ezt az egyet, aki mégis a legközelebb van hozzá – adjon nekem egy pár elbeszélést, megjelent elbeszélést a HÉT-nek, megfizetem.

– Jó, kérem.

– Jaj, igaz, itt a Petőfi Társaságban vagyunk, és én magáztam, hát ne aprehendálj, hogy magáztalak, hát csak adjál, és én szerényen megfizetem.

Elnevette magát, felülről és mégis becézve, a szeme rámosolygott az öreg kupecre, aki íróbőrrel kereskedik.

– Nagyon szívesen – mondta, s tudta, hogy az öreg tisztában van vele, hogy a megfizetés miatt adja szívesen.

Az öreg tétován állt, nem tudja, elköszönjön-e, vagy na még odaáll, s egyszer beleszól a beszélgetésbe.

– Magának, grófné? – az éles, sivító hangja elvész, senki se felel rá, s ő egyszerre csak ügyetlenül fordult, s tétován állott, s elment.

– Igaz, méltóságos asszony, megnézem a kórházat, ha szabad.

– Jaj, jöjjön el, Munkácsy u. 26. 650 beteg, roppant fogja érdekelni.

– Akkor hozzánk is – szól Ferenczy.

– Ó, az csak egy kis kórház, 40 beteg – mondja a grófné nevetve –, de az enyém óriás. És nagyon jó, hogy jegyzeteket csinál, de a víg dolgokat is, olyan jókat hall az ember néha. Tudja, miért jöttek az oroszok Ökörmező felé?

– Tudom.

A grófné meghökkent, az udvarias Ferenczy, aki darabjában, a Flirtben, a társasági csevegés művészetével hatott – sietett jóvá tenni a tapintatlanságot.

– Hogyan, grófnő, miért? Én nem tudom.

– Azért – kiáltotta a grófné, visszanyerve friss tónusát –, mert biztosra vették, hogy ott a főhadiszállás.

– Ahhaha, hahaha, de jó – nevetett a drámaíró teljes erejéből, mégis azzal a diszkrécióval a világnak, a mai napokban legismertebb aperszűjén, hogy az illem határait túl ne lépje –, Ökörmezőn főhadiszállás.

– Az ilyenért becsukják az embert – mondta halkán a grófné –, de én nem bánom, nem félek, engem nem mernek, mert akkor éhen hal a 650 betegem, azért vagyok ilyen bátor – és ezzel odébbállott, szó és köszönés nélkül folytatta a körszót. Most ez lépett ki őbelőle, mint az elébb ő a görög katolikus pap kopasz véres szemű fiából. Meg is bosszantotta vele, utánaézett gúnyosan. Jól van, grófném, de írni azt nem tudsz.

– Az emberre olyan tömeg impresszió hat, hogy nem is lehet számon tartani, eltéved benne – mondta Ferenczy farkasnevetésével, eszmélkedve, úgy, hogy meg is lepté vele.

– A jegyzéshez is gyakorlat kell, eleinte tiszta zűrzavar volt az írásom, ma már jól megnézek helyzeteket, jeleneteket.

Megállott. Eszébe jutott a *nildeme*, s mosolygott. De ez az úr a maga sima és alkalmazhatatlanságtól mentes lényével belőle is, mint mindenki másból, kiolvasztotta, ami benne volt, és beszélt.

– Soká fog tartani a háború? Mit gondolsz, kérlek szépen?

– Én az első napokban öt esztendőre tettem, azóta nem gondolkodtam rajta, de úgy látszik, szépen halad a dolog.

Bosszantotta a *dolog* szó, és az, hogy már megint beszél, de mégis elmondta, ami eszébe jutott, az államok egyenlő erejéről, a teherbírás nem várt fokáról.

– Könnyű volt Napóleonnak – lelkesedett a hirtelen támadt ideáján –, ő hódításra elszánva el nem készült és védtelen Európán rohant végig – s látta a másiknak az arcán, hogy ez is egy pillanat alatt felfogta a kép valóságosságát –, de most csupa egyformán elkészült nép áll egymással szemben, hódítási vágy nélkül, úgyhogy, ahogy jött, úgy el is múlhat egyszerre az egész komédialáz. Lehet, hogy csak annyi ez a háború, mint a két erős ember vetélkedése, szembe állnak, megrázzák egymást, s hirtelen kibékülnek, és együtt dolgoznak tovább a gyengék bőrére. Nem volna csodálatos, ha Németország békét kötne Oroszországgal Anglia ellen, vagy Angliával ezek ellen.

Játék, tisztára elmejáték, mondta magában, de örült annak, amit mondott, s a másik is nevetett, szürke merev szemeit rámeresztve.

– Hát Károly bátyád mit csinál?

– Öcsém? – mondta kissé megzavart tekintettel.

– Öcséd ő? Nagyon tisztelem, a legnagyobb festőnk ma. Dolgozik?

– Most? Nem. Hogy lehetne most modelleket beállítani – s nevetett üresen a bizarr gondolaton a szemöldökét magasra húzva.

– Persze, színfoltokat lesni – s arra a képre gondolt, ahol egy meztelen modell felémelt karral, kitört derékkal ül, és tömérdek festékmaszat van elkenve a pompás, élő-

re talált testen. Valami csodálatosnak tűnt neki, hogy egyáltalán ezzel játszik egy szakállas, komoly, családos férfi, az azonban nem, hogy éppen most.

– Múterme van?

– Van, de most a felesége és a gyerekei ott laknak, ő pedig nálam – nevetett.

Homályosan emlékezni kezdett, hogy szegény Károly öcsém valami vén satrafát vett el, akivel mindig baj van. Hát az így mondódik el, így vígan és viccnek.

– Két fia van, a Valér, festő és – *[Béni]*. Most voltak sor alatt. Egyiket se vették be.

– Ugyan.

– Olyan csodálatosak, úgy látszik, van jó napjuk, mikor kibocsátják az embereket, mert különben csak rossz napjuk van – s rámereszi a szemét, s bozótos bajusza alatt jól csiszolt fogaival nevet. – Hiszen nem örültünk volna, ha elviszik őket, mert hát hiába, szegényeknek nagyon rossz ott... – s mintha azt a titkos szövetséget keresné, amit a gonosztevők éreznek egymás dolga iránt.

– Persze, persze. Hóba, fagyba szenvedni.

– Igen – kap rajta –, ha még tél nem volna...

Hirtelen megunták egymást. A kerek teremben zszibongás, kacagás volt, csoportok álltak össze és hangosan nevettek, megirigyelték, hogy ők kiestek az érdekességekből, bár bizonyosan azok nem érdekesebbet beszélnek, mint ők. Herczeg hosszú karjait kinyújtva finoman gesztált szuszán felemelt arcával, értelmesen tagolva szavait, annyit hallottak belőle, hogy

– Balanszírozva... de az államegyensúly...

Közös hirtelen megegyezéssel egymásra néztek, és faképnél hagyták egymást.

Ferenczy még nyöszörgött valamit.

– Halljuk, mi az? – de ő egy szót sem szólt, egyenest odament és a társaság közepébe állott, a Pekár óriás alakja alá.

Beöthy fél combbal a zöld posztós asztalon ült, s heves arckifejezéssel hallgatta a Herczeg beszédét.

– Ezt a zsebünkbe dugtuk – mondta kongó hangján Pekár –, mikor átizzadt inggel berohantam a várba, csaknem nyakamba esett.

– Nagyon szeretett bennünket, mondja X, hogy nagyon jól viseli magát – szólt Beöthy, és a feje körül remegett, túl élénken, a Herczeg, Pekár és az ő arcán. Kék szeme fénylett, éles, érdekes vágású arca, amely a papagájra emlékeztet a színeivel, a fekete füleivel, a kapkodó, ideges villogó nézésével.

– Ó, nagyon jól viseli magát – szólt Herczeg.

– Kedves, meleg kedély, igen megszerette a magyarokat – korogta Pekár a melléből felküngő hangján, amellyel éppen úgy bánt, mint a rossz színész hangjával.

– Ahhoz, hogy bennünket becsüljön, nem is kell megszeretnie – mondta Herczeg –, elég, ha okos ember, akkor meg kell látni...

Beöthy megrezgettette a fejét.

– De nem látszik éppen annak.

– Nem okos ember – mondta ki rusztikus koponyájának megfelelően Pekár. Soha hallatlanabb eltévedés, minthogy ez a díjbirkózó rokokó meséket nyaggatott.

Herczeg elhallgatott. Beöthy a fontoskodásnak ezen a licitációján sietett átvenni a szót.

– Gróf Cziráky Béla mondott el nekem eseteket az öregről, aki nekem gyerekkori társam, és végig jó barátom volt, ő, mint főudvarmester sok mindent látott, ami nem kerülhetett nyilvánosságra. Azt mindenki tudja, hogy az öreg végtelen gyűlölte a meg-

halt trónörökös, és ez kölcsönös volt, nem is érintkeztek. Mert az öregnek az a megcsontosodott ideája, hogy az ő neve történelmivé vált a dualizmus alapján, s ehhez nem enged nyúlni, az az ő történelmi hivatása. Az utódjában pedig egyenesen ennek a tagadását látta, azért kimondhatatlan gyűlölte. Pl. azért is, hogy magyarul nem tudott. Csak a legutóbbi években tanult valamit magyarul a trónörökös... Hát mikor a Ferenc Károly nevelésére került sor, bemutatták a nevelési programot, hát, mondja az öreg: jó, jó, de mi lesz a magyar nyelvel? – s az öreg esztétikus újra még körüljártatta a túl élénk arcát, mint a papagáj a kalitka karikáján, mikor lesi, ki milyen szemmel néz rá, bántja-e, vagy cukrot nem ad-e? A füle tele s a nyaka tele volt a téli szennynek millió apró pontocskájával, amelyek együtt valami sötét, kormos színezetet adtak neki, a feje búbja is piszkos volt a gyér haj alatt, csak éppen az arca közepe volt tisztára súrolva, vékonyra kent és sárgás bajusza körülkanyarodott beesett fogú száján, amely olyan volt, mint a vénasszonyoké, s a szeme úgy leste a helybenhagyást, mint a szenilitásba jutott öreg nénik, akik a fiúk véleményétől már úgy rettegnek, mint az ijedt gyermekek a csíny után az erős szülőktől. – Mondták, arról is gondoskodva van. Hát jó, jó, hiszen mindig gondoskodva volt, és mégis itt a példa. Hát kikötöm, hogy a gyermek félevenként vizsgáljon a magyar nyelvből itt, énelőttem.

Általános elképedés. Mindenki fölámul és igyekszik teljes erővel kifejezést is adni ennek.

– Nagyszerű. És meg is tette?

– Hogyne.

– S hány év óta? – szól bele ő is.

– Hát akkor még csak hat éves volt a fiú.

– És mi az eredmény? Tud valamit a trónörökös?

Mindenki ellenzéket érez benne, és akaratok ellenére bizonykodnak.

– Óh, nagyon szépen... Elég jól... Igen jó magyar...

Még László Mihály is beleszól a festett szakállával és hajfestéktől dohánylé színűre vedlett bőrével.

– Nagyon jól tud – biztos, hogy az ő intézetében jelesen vizsgázna le, és ez esetben nemcsak azért biztos, mert éppen az övé az a hírhedt magángimnázium, ahol azt mondják a kifizetett bizonyítvány ellen rugdalózdó úri fiúnak, hogy „barátom, az nem magától függ, hogy le fogja-e tenni az érettségét, vagy sem!”.

– A másik eset pedig... – szól Beöthy, de máris nagyon sokat beszélt, egy kicsit a többinek is könnyíteni kell a tüdejükben gyűlt gerjedelmet.

– Nagyon jól meg fogja állni a helyét – szól Herczeg –, egyáltalán, ahogy az elébb mondtam, Ausztria ma erősebb, mint valaha. Königgrätz-et éppen úgy kiheverte, mint Napoleont, mert, és ezt nem akarják eléggé méltányolni, két uralom van, amelyik igazán kitűnően van megcsinálva, az osztrák császárság és még talán ennél is jobban a pápaság.

– A pápaság, igen – üvölti a rengeteg Pekár annál hangosabban, mert azon veszi észre, hogy a kis gömbölyű új ember elfoglalta az ő helyét egész észrevétlen, és őt sarokba szorítva úgy áll, mintha ő lenne a középpontja az egész társaságnak.

– Mert ha más állam élén, például a német császárságban a tehetségtelenségnek olyan csodái ülnek trónra, mint az ausztriai ház egész történetében folytonosan látjuk, ott megbukik kérlek, nemcsak a Ház uralma, de a birodalom is. Ellenben itt egészen függetlenül van az uralom élete az uralkodó tehetségétől.

– Az öreg, az egy jó irodatiszt volt, jó hivatalfőnök – mondja Pekár oly meggyőződéssel, mint a szorzótáblát.

– Szó sincs róla – tiltakozik Herczeg, s lám, az arca olyan nagyon ki van borotválva, szinte levájta a bőrét –, az öreg sokkal több, mint aminek tartják. Ő egy határozott diplomata.

– Erre akarok éppen mondani egy esetet – kapja el végre a feketenyakú Beöthy a szót, már alig bírt a helyén ülni, csak úgy villogtatta a szemét – ezt is Cziráky Béla mondta el, a József főherceg végrendeletét, azt elmondtam talán már neked?

– Nekem igen – szól Herczeg, figyelmesen föltolt arccal, előrenyújtott s féloldalt tartott fejjel –, de azért csak mondd el, az urakat érdekelni fogja.

– Hát az ismert szabály, az osztrák házi törvények pontja, hogy egy főherceg végrendelete csak akkor lesz érvényes, ha felbontják, a királynak bemutatják, és ő ráírja, hogy jóváhagyja. Nos tehát, mikor a József főherceg végrendeletét felbontották, a királynak rá kellett volna vezetni azt a passzust, egy régi német formulát. És ő azt mondja – s most különösen kezdett villogni a szeme, és ugrált a jelenlevőkön, s már előre remegve mosolygott az ajka attól, amit mondani akar – hát ezt később kutatni fogják a levéltárban, és látni fogják, hogy a záradék német...

A hitelenség csalódása jelent meg az arcokon. Nem, ez sok, ez sok, ez már találmány.

– Ezt magyarul kell rávezetni. Hát mondják, hogy meglesz a záradék magyarul is... Az urak egész kiábrándulva hallgatnak, mint a valóság helyére iktatott mesét.

– Azt mondja rá az öreg: Hát tudok én annyit magyarul.

– No és?

– És magyarul vezette rá.

– A végrendelet magyar volt?

– Természetesen, hiszen József főherceg azzal henegett, hogy elfelejtett németül. Ez már igazán vége a világnak, most már lehet társaságot bontani.

– Nos, nem megyünk még?

– De lehet...

Mind kitódulnak, lassan oszladozva, beszélgetve az előszobákba, ahol a szolgák sora feladják a kabátot az urakra.

Ahogy fáradtan és unottan lement, egyedül a csigalépcsőn, előtte baktatott lefelé a széles hátával Pekár, mint egy teherhordó állat, s véknyan, ócska barna kabátban, füléig lehúzott kalapban, görbe vállal, mint egy olcsó, öreg ószeres, a nagy esztétikus Beöthy. Olyan mocskos szegény! Hogy megöregedett az utóbbi években... A felesége nem is látja?...

Lehangoltan ment el ebből a társaságból, ahova mindenki csak azért jött el, hogy élettökéjének egy speciális értékét egy kicsit megcsillogtassa önmaga előtt. Csupa sikertelen másod-, harmadrendű író és költő, akiknek minden hiányzik az életéből, ami azoknak az íróknak megvan, akik ebből a képességükből élnek, a folytonos égés és fénylés. Ezek a tanárok, hivatalnokok, nyugdíjasok zsenge koruk ábrándjainak mámoros utóízét szopogatni jönnek föl ebbe a különben utált társaságba, ahol kölcsönben lenézi, megveti és agyonkritizálja egymást mindenki, ahol nem beszélheti ki magát senki, mert a többi éppen úgy hozzá van szokva, hogy ne hallgató legyen, hanem központja valahol a maga társaságának, ahol ő a legnagyobb pozőr. Itt érzi meg a kicsi, hogy milyen kicsi, a nagy, hogy mégsem lehetett elég nagy. Bizony csak a miniszterek nagyok, író olyan nagysággá írók közt soha nem lehet, mint miniszter a politikusok közt, mert mit adhat, milyen pénzt a vezéríró, s mit a politikai vezér! A pártkörből undorodva jön ki az ember, mert elviselhetetlen a szolgaságnak az az áradata, a Petőfi-ből fölháborodva, mert kibíráhatatlan a tehetségtelenségnek ez az önérzete.

TÜKÖR VI. 4316–4357., 4360–4361. 1914. dec. 8. – *Sacher-ház* – a Nádor utcában található. – *egyszer váltottak egy hónapban* – mikor 1900-ban Móricz felkerült Pestre, itt lakott albérletben. – *Szikra* – Teleki Sándorné (1864–1937) író. – Váradi Antal (1854–1923) író, költő, újságíró. – Pekár Gyula (1867–1937) író, tárca nélküli miniszter. – Lampérth Géza (1873–1934) költő, író. – Pakots József (1877–1933) író, újságíró. – Neugebauer László (1845–1919) műfordító, újságíró. – *Babitsnak juttatta a verses Miatyánkot* – Babits Mihály: VERSEK ELŐSZAVAKKAL. (*Nyugat*, 1915. nov. 16.) A MIATYÁNK. 1914 című vers előtt a következő sorok olvashatók: „*Egy bécsi műintézet megbízásából, egy múlaphoz, adott ötlet szerint készítettem, egy hasonló német kiadvány párja gyanánt. Minthogy a műlapot inkább csak vidéken terjesztették, számosan levélben értesítettek, hogy a költeményt nem tudják megszerezni. Ez jogosítja ítemi közzétételét.*” – Szilágyi Géza (1875–1958) költő, író, újságíró. – *Egy könyvem jelent meg most* – Lampérth novelláskötete: AZ ÉN RÓZSÁIM. – Ferenczy Ferenc (1861–1930) drámaíró. – Ferenczy Valér (1885–1954) festő. – Ferenczy Béni (1890–1967) szobrász. – Cziráky Béla (1852–1911) főispán, főudvarmester. – László Mihály (1849–1932) író, országgyűlési képviselő 1878-ban nyitott magángimnáziumot.

(Folytatása következik.)

Bertók László

BOLDOG LEHETETT VOLNA, IGEN

Boldog lehetett volna, igen, s talán boldog is volt, csak nem merte kimondani, mi több, bevallani sem, tehát annak rendje-módja szerint át sem élte. Mintha attól félt volna, hogy ha elengedi magát, ha átengedi magát a ritka (a váratlan?, az ismeretlen?) érzésnek, ha elhiszi, hogy ez az a lelkiállapot (elégedettség?, beteljesülés?), aminél nincs, nem lehet tökéletesebb, akkor vége, akkor azonnal megszakad, elszáll, összezavarodik, hiszen azt sem tudja, hogy valójában mi történt (történik). Valami határtalan, fölfoghatatlan (élet előtti?, utáni?) viszonylatba (helyzetbe?, felelőtlenségbe?) lőködött, ölelődött, amiről nem volt képes eldönteni, hogy jutalom-e, vagy előleg csak, amit előbb-utóbb vissza kell fizetni, meg kell szolgálni majd? S mi van, ha csupán az emlékezete, vagy az elszabadult (túlzásra hajlamos?, öntörvényű?) fantáziája játszik vele, s hülyíti bele a tudat alatti, a paradicsomi(?), a növényi(?), az állati(?) „valóságba”? Vagy ha a vére (a vérkeringése) akadt el egy meszes agyi szorosban, s a szomszédos (a felelős) sejtek kábították, altatták el, hogy amíg lótnak-futnak, oxigénnel,

időjárási fronttal, kozmikus részecskékkel, egyebekkel konzultálnak, kicserélik (áthidalják) a hibás szerkezeteket, nyugodtan dolgozhassanak, tehát álmodik csak? Az már eszébe sem jutott, hogy valami a fogantatásakor, vagy még régebben cseszelődött el benne, esetleg ő maga rontotta el végzetesen valamelyik érzékelőjét, fenekelte be a végtelenen a nyílást, hogy egyenes következmény is lehet a tapló (a tompaság, a bizonytalanság), s úgy kell neki, ha nem tud felszabadultan örülni, együtt lüktetni a kielégüléshez (a kiegyenlítődséghez?, a teljességhez?, a megmaradáshoz?) nélkülözhetetlen pillanattal, ha képtelen eldönteni, hogy (akármit mond, dadog, képzeleg róla) boldogság-e, amiről utólag derül ki, hogy valószínűleg az volt.

Rába György

AZ ÓRANGYAL NYOMÁBAN

Órangyalom orvul dezertált
kámforra vált kézen-közön
egy alattomos szürkülettájt
hírszóró ajkon káröröm
testőröm tömeg erdejében
tűnt el így tengnem ellenéden
fürkészem azóta nyomát

Meglehet blúzok duzzadozva
rejtegetik a bujdosót
leplük alatt más vigalomra
leleplezik tán csali szók
s nevet majd rám a nekem írott
eggyé rendelteké a légyott
csak egy illat maradt velem

Rövidnadrágok miniszoknyák
kerestem lélekvezetőt
köztetek szívek visszhangozták
szavam céltáblám visszalótt
hitték igém tévedhetetlen
s kormányosukra lelve bennem
ujjközelben máris a dokk

A történetek párbeszéde
nekem is osztott szerepet
kerekét oldó szökevényre
magam nem emlékeztetek
ne kutakodjon más hiába
sóvárgása bennem találja
legalább révkalauzát

A TEST TRIUMFUSA

Ó a lángelme ez a test
az én testem kieszeli
utánozhatatlan tudós
találmányait cselei
kifognak az orvosokon
megneveznek s mert egyszeri
a menetrend sohase hinnéd
előbb tudod nála a dzsinnét

Bár keresztülvilágítottam
számos kiötlött fabulát
túltettek képzeletemen
a leleményes nyavalyák
latin nevezetekkel
oly bonyolulttá írta át
a testem drámámat ki vélné
megoldatlan ponyvaregénnyé

A SZIRÉNEK

Ahogy tovaenyésznek
ráeszmélek ők voltak a szirének
hétköznapiokban néhány óra ünnep
hogyan visszarévedve most is örüljek
egyik a metrón fülemben dudolva
dalát utóbb románcá aranyozta
másik tíz deka franciasalátán
juházott hozzám szelid kezesbárány
rágalom hogy végződtek halfarokban
deréktől le ott édenbe jutottam
nem örvénybe nem is zátonyra vontak
emlékezni rájuk piros betűs nap
mikor ma sehol föld a szemhatáron
szirének trillájára visszavágyom

Imre Flóra

PLATONIZMUS

IV

combon felkaron érthetetlen
domborodó mágnes-izom
amelytől vasreszelék lettem
talpig feszültség fájdalom

hogyan nem nem tapadhatok hozzá
legnagyobb felületemen
atomjaimban válva azzá
aki a testi szerelem

hogyan ott van köztünk az üveglap
s én ahogyan kiszámítható
úgy leszek épp az az alakzat
az erővonalaitól

s nevetve lelket fizikát
apró fények szikráztak át

V

apró fények szikráztak át
a testemen a közeledben
gyöngéd kis diszharmóniák
gyötrődőn gyönyörű szerelmem

mégis unio mystica
távolságok és közelségek
s én a sötétben általa
áttetsző s átderengő részed

és lettem te és a tied
pusztán csak hogy nagyon szerettem
ami vagy veled s nélküled
ott pulzál folytonosan bennem

akár még bőrhöz se érve
a felületek szenvedélye

Milan Kundera

A LETÉPETT FÜGGÖNY

Részlet

Réz Pál fordítása

Szegény Alonso Quijada

Egy szegény falusi nemes, Alonso Quijada elhatározta, hogy kóbor lovagnak csap fel, és felveszi a Don Quijote de la Mancha nevet. Hogyan határozzuk meg az identitását? Egy ember, aki nem ő.

Elrabolja egy borbélymestertől a réztányérját, és azt a saját sisakjának tekinti. Később a mester véletlenül éppen abba a kocsmába nyit be, ahol Don Quijote üldögél társaságával; meglátja borbélytányérját, vissza akarja venni, de a büszke Don Quijote nem hajlandó borbélytányérnak látni a sisakot. Ez a látszólag oly egyszerű tárgy hirtelen fontos problémává lesz. Egyébként is: hogyan lehet bebizonyítani, hogy egy borbélytányér, ha a fejünkre tesszük, nem sisak? A vidám kompánia, amely jót mulat a helyzeten, azt gondolja, hogy az igazság kiderítésének egyetlen objektív módja van: a titkos szavazás. A szavazásban minden jelenlevő részt vesz, az eredmény pedig egyértelmű: sisaknak ismerik el a tárgyat. Remek ontológiai tréfa!

Don Quijote szerelmes Dulcineába. Egyetlenegyszer látta, futólag, vagy talán egyszer se. Szerelmes, de, mint maga mondja, „csak azért, mert a kóbor lovagoknak kötelessé-

gük szerelmesnek lenni”. Hűtlenség, árulás, szerelmi csalódás – mindezt öröktől fogva ismeri az elbeszélő irodalom. Cervantesnél azonban nem a szerelmesek válnak kérdéssé, hanem maga a szerelem, a szerelem fogalma. Mert mi a szerelem, ha egy olyan nőt szeretünk, akit nem is ismerünk? Egyszerűen annak elhatározása, hogy szeressünk? Mi több, imitáció? A kérdés mindnyájunkat érint: ha gyermekkorunk óta a szerelem példái nem ösztönöznének arra, hogy kövessük őket, tudnánk-e, hogy mit jelent szeretni?

Egy szegény vidéki nemes, Alonso Quijada a létre vonatkozó három kérdéssel indította el a regény történetét: mi az egyén identitása? mi az igazság? mi a szerelem?

A letépett függöny

Látogatás Prágában 1989 után. Egy barátom könyvespolcáról vaktában leveszek egy könyvet, Jaromir John, két háború közti cseh regényíró könyvét. A regényt rég elfeledték; A ROBBANÓ SZÖRNYETEG a címe, ekkor olvasom először. 1932 körül írták; olyan históriát beszél el, amely mintegy tíz évvel korábban történt, az 1918-ban kikiáltott Csehszlovák Köztársaság első éveiben. Engelbert úr, aki a Habsburg Birodalom egykori uralmának idején erdőtanácsos volt, Prágába költözik, hogy ott töltsé nyugdíjas éveit, de minthogy beleütközik a fiatal állam agresszív modernitásába, egyik csalódása követi a másikat. Jól ismert helyzet. Egy dolog azonban merőben új: a modern világ szörnyűsége, Engelbert úr átka nem a pénz hatalma, nem is a törtető arroganciája, hanem a zaj; nem a vihar vagy egy kalapács hajdani zaja, hanem a motorok, nevezetesen az autók és motorkerékpárok motorjainak, a „*robbanó szörnyeteg*”-nek új zaja.

Szegény Engelbert úr: kezdetben az úri negyedben rendezkedik be, egy villában; először itt tapasztalja azt a rosszat, amely életét vég nélküli meneküléssé fogja változtatni. Átköltözik egy másik negyedbe, boldog, hogy ebbe az utcába tilos autóknak behajtani. Nem tudván, hogy a tilalom csak ideiglenes volt, egy éjszaka, amikor ablaka alatt megint felhangzik a „*robbanó szörnyeteg*” berregése, kétségbeesik. Ezentúl mindig dugót tesz a fülébe, amikor lefekszik, mert megértette, hogy „*az alvás az ember legalapvetőbb vágya, és minden halálok közül alighanem az a legrosszabb, amit az okoz, hogy nem aludhatunk*”. Vidéki fogadóiban keresi a csendet (mindhiába), régi kollégáinál (mindhiába), végül vonatokon tölti az éjszakákat, mert szelíd, archaikus zakatolásuk viszonylag békés álmodást biztosít az űzött embernek.

Amikor John megírta regényét, Prágában valószínűleg száz emberre jutott egy autó, vagy talán ezerre. Akkoriban, amikor még ritka volt, hogy a zaj jelensége (a motorok zaja) a maga döbbenetes újszerűségében nyilatkozzék meg. Vezessünk le ebből egy általános szabályt: egy társadalmi jelenséget leghevenyebb állapotában nem elterjedtségének idején lehet érzékelni, hanem a kezdetén, amikor még összehasonlíthatatlannul gyengébb, mint amilyen később lesz. Nietzsche megjegyzi, hogy az egyház a XVI. században sehol a világon nem volt kevésbé korrump, mint Németországban, ezért született meg éppen ott a reformáció, minthogy „*csakis a korrupció kezdetét érezték elviselhetetlennek az emberek*”. A bürokrácia Kafka korában ártatlan csecsemő volt a mai bürokráciához képest, mégis Kafka fedezte fel szörnyűségét, amely napjainkra banálissá vált, nem érdekel már senkit. A XX. század hatvanas éveiben kiváló filozófusok olyan bírálóknak vetették alá a „fogyasztói társadalmat”, amelyet az elkövetkező esztendőknél során karikatürisztikusan meghaladott a valóság, olyannyira, hogy ma már szinte zavarban vagyunk, amikor beszélünk róla. Mert emlékeztetnünk kell egy másik általános sza-

bálya is: míg a valóság csöppet sem szégyelli, ha ismétli magát, a gondolkodás, szembenézve a valóság ismétlésével, végül mindig elnémul.

1920-ban Engelbert urat még megdöbbenette a „*robbanó szörnyetegek*” zaja; a következő nemzedékek már természetesen találták; miután elszörnyesztette, beteggé tette, a zaj lassacskán átgyúrta az ember lényegét; azzal, hogy mindenütt és állandóan jelen van, végül beléoltotta a *zaj igényét*, és ezáltal merőben más viszonyt létesített a természettel, a pihenéssel, az örömmel, a szépséggel, a zenével (amely szakadatlan zengő háttérre válva elvesztette művészetjellegét), sőt még a szóval is (amely már nem rendelkezik azzal a kiváltságos hellyel a hangok világában, mint egykor). Olyan mély változás volt ez a *lét történetében*, amelyhez hasonlót egyetlen háború, egyetlen forradalom sem tudott előidézni; ennek a változásnak kezdetét Jaromir John szerényen észrevette és leírta.

„Szerényen”, mondom, mert John azoknak a regényíróknak volt egyike, akiket *minorok*nak szoktak nevezni; de akár nagy volt, akár kicsi, igazi regényíró volt: nem a *preinterpretáció függönyére* hímzett igazságokat másolta: cervantesi bátorsággal letépte ezt a függönyt. Emeljük ki regényéből Engelbert urat, és képzeljük el, hogy valóságos ember, aki írni kezdi önéletrajzát; nem, ez a szöveg egy csöppet sem hasonlít John regényére! Mert Engelbert úr, akárcsak felebarátainak jó része, megszokta, hogy az életet annak alapján ítélje meg, ami a világ elé akasztott függönyön olvasható; tudja, hogy a zaj jelensége, bármilyen kellemetlen is a számára, nem méltó figyelemre. Ezzel szemben a szabadság, a függetlenség, a demokrácia vagy ellenkező szemszögből nézve a kapitalizmus, a kizsákmányolás, egyenlőtlenség, igen, százszor is igen, ezek komoly fogalmak, értelmet tudnak adni a sorsnak, nemessé tudnak emelni egy szerencsétlenséget! Éppen ezért önéletrajzában, amit, magam előtt látom, dugóval a fülében vet papírra, nagy jelentőséget tulajdonít hazája visszaszerzett függetlenségének, és ostorozza a törtéteők önzését; ami pedig a „*robbanó szörnyetegek*”-et illeti, őket a lap aljára száműzte, pusztá utalásként egy apró kellemetlenségre, amely végül is nevetésre ingerli az embert.

A tragikus letépett függönye

Újra megidézem Alonso Quijada árnyalakját; hadd lássuk, amint felül Rosinantéjára, hogy dicső csaták keresésére induljon. Kész életét áldozni egy nagy ügyért, ám a tragédia nem tart számot rá. A regény ugyanis születése pillanatától óvakodik a tragédiától; a tragédia nagyságkultuszától; színházi eredetétől; attól, hogy vakon áll az élet prózája előtt. Szegény Alonso Quijada. Ami csak a közelébe kerül bús képének, komédiává lesz.

Talán egyetlen regényíró sem engedte magát a tragikus pátozától annyira megigézni, mint Victor Hugo a nagy francia forradalomról írt regényében, az 1793-ban (1874). Jelmezbe öltöztetett három főhőse azt a benyomást kelti, mintha egyenesen a színpad deszkáiról lendültek volna át a regénybe; Lantenac márki, a monarchia szenvedélyes híve; Cimourdain, a nagy forradalmi hős, aki nem kevésbé meg van győződve igazságáról; végül Lantenac unokaöccse, Gauvain, az arisztokrata, aki Cimourdain hatására a forradalom hadvezére lesz.

Történetük így végződik: egy szörnyűségeken kegyetlen csatában, amely a forradalmi sereg által ostromolt kastélyban dül, Lantenacnak sikerült elmenekülnie egy titkos folyosón. Amikor már biztonságban van az ostromlók elől, kint, a szabadban, meglátja, hogy lángokban áll a kastély, és meghallja egy anya kétségbeesett zokogását. Ebben

a pillanatban eszébe jut, hogy egy republikánus család három gyermekét túszként fogva tartják egy vasajtó mögött, melynek kulcsát ő őrzi a zsebében. Száz és száz halottat látott, férfiakat, nőket, aggastyánokat, és szeme sem rebbent. De gyermekek halála, nem, azt soha nem engedheti meg! Visszaindent tehát a föld alatti folyosón, és kővé dermedt ellenségei szeme láttára kiszabadítja a lángok közül a gyermekeket. Letartóztatják, halálra ítélik. Amikor értesül nagybátyja hősi cselekedetéről, Gauvain erkölcsi bizonyossága meginog: aki feláldozza magát, hogy megmentse gyermekek életét, nem érdemel-e bocsánatot? Segít megszökni Lantenacnak, tudván tudva, hogy ezzel önmagát ítéli el. Csakugyan, a forradalom erkölcséhez híven Cimourdain vérpadra küldi Gauvaint, bár úgy szereti, mint tulajdon fiát. Gauvain igazságosnak tartja a halálos ítéletet, méltósággal fogadja. Amikor a nyaktiló ereszkedni kezd, Cimourdain, a nagy forradalmár, golyót röpít a szívébe.

Ezeket a hősokeket az teszi egy tragédia szereplőivé, hogy tökéletesen azonosulnak meggyőződésükkel, amelyért készek meghalni, és amelyért meg is halnak. Az ÉRZELMEK ISKOLÁJA, amelyet öt évvel előbb írtak (1869), és amely ugyancsak egy forradalmat tárgyal (az 1848-ast), a tragikum ellenkező oldalán elhelyezkedő világegyetemben játszódik: a hősokeknek van ugyan véleményük, de ezek a vélemények könnyedek, súlytalanok, nem kényszerítenek semmire: a hősokek gyorsan változtatják őket, mégpedig nem mély intellektuális újravizsgálat eredményeképpen, hanem csak úgy, ahogyan nyakendőt cserélnek, mert a régiek már nem tetszik a színe. Amikor Frédéric megtagadja tőle az újságjára ígért 15 000 frankot, Deslauriers „Frédéric iránt érzett baráti szeretete kihalt... Gyűlölet áradt végig rajta minden gazdag iránt. Sénécal elvei felé hajolt, s megfogadta, hogy elősegíti őket”. Miután tartózkodásával Arnoux-né csalódást okoz Frédéricnek, a fiatal ember, „akárcsak Deslauriers, általános felfordulást kívánt...”.

Sénécal, a legádázabb forradalmár, a „demokrata”, a „népbarát”, amint gyárigazgató lesz, arrogánsan bánik munkásaival. Mire Frédéric: „Demokratának ugyancsak kemény!” Sénécal: „A demokrácia nem az individualizmus léhasága. Hanem igenis jelenti az egyenlőség törvényét. Az igazságos munkamegosztást és a rendet!” 1848 napjaiban ismét forradalmár lesz, majd rendőrnek jelentkezik, hogy elfojtsa ugyanezt a forradalmat. Mégsem volna igazságos opportunistát látni benne, aki minduntalan köpönyeget forgat. Akár forradalmár, akár ellenforradalmár, mindig ugyanaz az ember. Ugyanis – és ez Flaubert óriási felfedezése – egy politikai álláspont nem egy véleményre épül (hiszen az igencsak törékeny, igencsak foszlékony!), hanem jóval kevésbé racionális és jóval szilárdabb dologra: Sénécalnak például a rendhez való archetipikus ragaszkodására, az egyén archetipikus gyűlöletére (ez az „individualizmus léhasága”-nak gyűlölete, ahogy maga mondja).

Mi sem idegenebb Flaubert-től, mint hogy erkölcsi ítéletet mondjon hőseiről; az, hogy nincs meggyőződésük, Frédéricet vagy Deslauriers-t nem teszi elítélendővé vagy ellenszenvenné; egyébként csöppet sem gyávák vagy cinikusak, gyakran érzik szükségét annak, hogy bátor cselekedetet hajtsanak végre; a forradalom napján, a tömegben, amikor észreveszi, hogy mellette egy golyó csípőn talált egy embert, Frédéric „vad haraggal rohan előre...”. De ezek csak múló felindulások, maradandó magatartássá nem válnak.

Valamennyiük közül egyedül a legnaivabb, Dussardier hal meg eszményéért. Helye a regényben azonban másodlagos. Egy tragédiában a tragikus sors a színpad előterében játszódik. Flaubert regényében csak a háttérben pillanthatjuk meg illékony átvolulását: akár egy eltévedt fénypászma.

A tündér

Lord Allworthy két házitanítót fogadott fel, hogy foglalkozzanak az ifjú Tom Jonesszal; az egyik, Square modern ember, nyitott a liberális eszmékre, a tudományra, a filozófusokra; a másik, Thwackum lelkész, konzervatív ember, az ő szemében a vallás az egyetlen tekintély; két művelt, egyszersmind komisz és ostoba férfiú. Tökéletesen előlegezik a BOVARYNÉ siralmas duóját: Homais patikust, aki bele van habarodva a tudományba és a haladásba, és mellette a bigott Bournisien plébánost.

Bármennyire érzékeny volt is a butaságnak az életben játszott szerepére, Fielding kivételt látott benne, véletlent, hibát (gyűlöletes vagy komikus hibát), és az nem is tudta alapvetően módosítani világlátását. Flaubert-nél a butaság más: nem kivétel, véletlen, hiba, nem mennyiségi jelenség, hogy így fejezzem ki magam, nem az ész néhány molekulájának hiánya, amit tanítással meg lehet gyógyítani; gyógyíthatatlan; mindennütt jelen van, az ostobák gondolkodásában csakúgy, mint a lángelmékében, elválaszthatatlan része az „*emberi természet*”-nek.

Sainte-Beuve a szemére vetette Flaubert-nek, hogy a BOVARYNÉ-ből „*túlontúl hiányzik a jó*”. Hogyhogya? És Charles Bovary? Odaadón ragaszkodik feleségéhez, áldozatosan kezeli betegeit, nincs benne semmi önzés – hát nem a jóság hősza, mártírja-e? Hogyan feledkezhetnénk meg arról, hogy Emma halála után, amikor megtudja feleségének hűtlenségét, nem haragot érez, csak végtelen szomorúságot? Hogyan feledkezhetnénk meg arról a sebészi farigcsálásról, amit Hyppolite-nak, az istállófiúnak a lábán végez? Feje fölött megannyi angyal lebegett akkor, az irgalmasság, a nagylelkűség, rajongás a haladásért! Gratulált neki mindenki, a Jó varázslatától áthatva még az érzékenyült Emma is megölelte! Néhány nap múlva kiderül, hogy képtelenség volt a műtét, és Hyppolite-nak rettenetes szenvedések után amputálni kell az egyik lábát. Charles mélyszélesen le van sújtva, patetikusan elfordul tőle mindenki. Charles Bovary valószínűtlenül jóságos regényhős, mégis teljességgel valóságos; minden bizonnyal jóval méltóbb az együttérzésre, mint az a „*jóteknonykodó vidéki hölgy*”, akire gondolva olyannyira érzékenyült Sainte-Beuve.

Nem, nem igaz, hogy a BOVARYNÉ-ből „*túlontúl hiányzik a jó*”; más itt a bökkenő: túlontúl jelen van benne a butaság; ezért nem alkalmas Charles Bovary arra a „*nemes látvány*”-ra, amit Sainte-Beuve szeretne. Csakhogy Flaubert nem akar „*nemes látvány*”-okat festeni: „*a dolgok lelkébe*” akar hatolni. És a dolgok lelkében, *minden* emberi dolgok lelkében, mindennütt a butaság bájos tündérét látja táncolni. Ez a diszkrét tündér remekül alkalmazkodik a jóhoz is, a rosszhoz is, a tudáshoz is, a tudatlansághoz is, Emmához csakúgy, mint Charles-hoz, tehozzád csakúgy, mint énhozzám. Flaubert volt az, aki bevezette a lét nagy rejtélyének báljába.

Leszállás egy vicc sötét mélyére

Amikor elmondta neki a BOUVARD ÉS PÉCUCHEZ tervét, Turgenyev határozottan azt javasolta, hogy nagyon röviden írja meg. Egy profi jó tanácsa. Mert komikus hatását ez a történet csak egy rövid elbeszélés formájában őrizheti meg; ha megnyújtják, egyhangú lesz és unalmas, meglehet, tökéletesen képtelen. Flaubert azonban nem enged: „*Ha röviden tárgyalom ezt a témát – magyarázza Turgenyevnek –, tömören és könnyedén, többé-kevésbé szellemes, de súlytalan és valószínűtlen fantáziafutam lesz belőle, míg ha részletezem és kibontom, úgy tűnik majd, hogy hiszek a történetemben, és komoly, sőt ijesztő dolgot tudok csinálni belőle.*”

Kafka A PER-e igencsak hasonló művészi vállalkozásra épül. Az első fejezetet (amelyet Kafka felolvasott barátainak, és amelyen azok jót nevettek) érthetjük is egyszerű, mulatságos kis történetnek, viccnek (egyébként joggal); egy bizonyos K.-ra egy reggel ágyában két teljesen átlagos úr tör rá, minden indoklás nélkül közlik, hogy le van tartóztatva, ebből az alkalomból megeszik a reggelijét, és olyan természetes arroganciával viselkednek a hálószobájában, hogy K. hálóingben, riadtan és sután, nem tudja, mit tegyen. Ha Kafka ez után a fejezet után nem írt volna további fejezeteket, egyre sötétebbeket, manapság senki sem csodálkozna azon, hogy barátai olyan jót nevettek. Csakhogy Kafka (Flaubert formuláját idézem) nem „*többé-kevésbé szellemes fantáziafutamol*” szándékozott írni, nagyobb súlyt akart adni ennek a furcsa, mulatságos helyzetnek, „*részletezni és kibontani*” akarta, hangsúlyozni valóságosságát, hogy ily módon úgy tehesen, mint aki „*hisz ebben a történetben*”, és ezáltal „*komoly, sőt ijesztő dolgot*” tudjon csinálni belőle.

Bouvard és Pécuchet, a két nyugdíjas, akik elhatározzák, hogy elsajátítják a világ minden tudományát, egy vicc hősei, de egyben egy rejtély hősei is; jóval gazdagabb ismereteik vannak, mint nemcsak az őket környező embereknek, hanem mindazoknak, akik olvasni fogják majd történetüket. Ismerik a tényeket, ismerik a rájuk vonatkozó elméleteket is, továbbá azokat az érveléseket, amelyek cáfolják az elméleteket. Papagájagyuk volna vajon, csak ismétlik azt, amit tanultak? Még ez sem igaz; olykor meglepő józanságot tanúsítanak, és mi tökéletesen igazat adunk nekik, amikor magasabb rendűeknek vélik magukat azoknál, akikkel találkoznak, amikor fel vannak háborodva ostobaságukon, és nem hajlandók eltérni azt. Abban mégsem kételkedik senki, hogy ostobák. De miért azok? Próbáljuk meghatározni ostobaságukat! Egyébként: próbáljuk meghatározni az ostobaságot mint olyat! Voltaképp mi az ostobaság? Arra képes az ész, hogy leleplezze a szép hazugság mögött álnokul megbúvó rosszat, az ostobasággal szemben azonban tehetetlen. Nincs mit lelepleznie. A ostobaság nem visel álarcot. Itt van, ártatlanul. Őszintén. Pucéron. És meghatározhatatlanul.

Ismét magam előtt látom a nagy hugói triót, Lantenacot, Cimourdaint, Gauvaint, a három feddhetetlen hőst, akiket semmilyen egyéni érdek sem tudott eltéríteni az egyenes úttól, és azt kérdelem magamban: az, ami erőt ad nekik ahhoz, hogy *a legcsekélyebb kétely, a legkisebb habozás nélkül* ragaszkodjanak nézeteikhez, vajon nem az ostobaság-e? A büszke, nemes, márványba vésett ostobaság? Ostobaság, amely hűségesen kíséri mindhármukat, ahogyan hajdan egy olümposzi istennő kísérte hőseit halálukig?

Igen, ezt gondolom. Az ostobaság egyáltalán nem csorbítja egy tragikus hős nagyságát. Elválaszthatatlan lévén az „emberi természet”-től, mindig és mindenütt együtt jár az emberrel: a hálószobák félhomályában éppúgy, mint a történelem fényben úszó porondján.

A bürokrácia Stifter szerint

Azon tűnődöm, ki fedezte fel elsőként a bürokrácia egzisztenciális jelentését. Valószínűleg Adalbert Stifter. Ha életem egy adott pillanatában Közép-Európa nem vált volna rögeszmémé, ki tudja, hogy ilyen figyelmesen olvasom-e ennek a régi osztrák írónak a könyveit, akiről első megközelítésben idegenkedtem kissé munkáinak hosszúsága, didaktikussága, moralizálása, szűzisége miatt. Ennek ellenére ő a XIX. századi Közép-Európa kulcsírója, annak a kornak és szellemiségnek legtisztább kivirágzása, amit biedermeiernek hívnak. Stifter legfontosabb regénye, a NYÁRUTÓ (1857) éppolyan

vaskos, mint amilyen egyszerű a története. Egy fiatalembert, Heinrichet a hegyekben tett kirándulása során viharfelhők fenyegetnek, menedéket keres egy házban, amelynek tulajdonosa, egy Risach nevű öreg arisztokrata vendégül látja és barátságába fogadja. A kis kastély, ahol Risach lakik, a „Rosenhaus”, „rózsák háza” szép nevét viseli; Heinrich rendszeresen, évente egyszer-kétszer vissza fog térni ide; a kilencedik évben feleségül veszi Risach keresztlányát: ezzel véget is ér a regény.

A könyv csak a befejezése előtt fedi fel legmélyebb jelentését, amikor Risach kettesben marad Heinrichel, és hosszú, négyszemközi beszélgetés során elmondja élete történetét. Ez az élet két konfliktusból áll: az egyik magántermészetű, a másik társadalmi. Az utóbbival kívánok foglalkozni. Risach egykor igen magas állású hivatalnok volt; egy szép nap rádöbben, hogy a tisztviselői munka ellentétes a természetével, ízlésével, hajlamaival, otthagyja állását, vidékre költözik, a „rózsák háza”-ba, hogy ott teljes harmóniában éljen a természettel és a falusiakkal, távol a politikától, távol a történelemtől.

Szakítása a bürokráciával nem politikai vagy filozófiai meggyőződésének következménye, hanem annak eredménye, hogy ismeri magát, tudja, hogy alkalmatlan a hivatalnoklétre. Mit jelent hivatalnoknak lenni? Risach megmagyarázza Heinrichnek, és amennyire tudom, ez az első (és mesteri) „fenomenológiai” leírása a bürokráciának.

Ahogy egyre jobban kiterjedt és megnövekedett, az adminisztrációnak mind több tisztviselőt kellett foglalkoztatnia, köztük elkerülhetetlenül rosszakat vagy nagyon rosszakat is. Parancsoló kényszerűséggé vált tehát egy olyan rendszer kialakítása, amely megengedi, hogy a szükséges műveleteket anélkül végezzék el, hogy a hivatalnokok egyenlőtlen képességei tönkretegyék vagy meggyengítsék őket. *„Hogy világosabbá tegyem, mit gondolok, folytatta Risach, azt mondanám: egy eszményi órát oly módon kellene megszerkeszteni, hogy akkor is pontosan járjon, amikor kicserélik alkatrészeit, a rosszakat jókkal, a jókat rosszakkal pótolják. Ilyen óra persze jóformán elképzelhetetlen. Az adminisztráció azonban csak ilyen formában létezhet, vagy pedig, figyelembe véve, hogy milyen fejlődésnek indult manapság, el kell tűnnie.”* Nem azt követelik tehát egy hivatalnoktól, hogy megértsen azokat a kérdéseket, amelyekkel hivatala foglalkozik, hanem hogy buzgón elvégezzen különféle műveleteket anélkül, hogy megértené, sőt akár megpróbálná érteni, mi történik a szomszédos irodákban.

Risach nem bírálja a bürokráciát, csak elmagyarázza, hogy ha egyszer ilyen, miért nem szentelhetette neki az életét. Abban, hogy hivatalnok legyen, az akadályozta meg, hogy képtelen volt engedelmeskedni, olyan célokért dolgozni, amelyek túl voltak látóhatárán. De megakadályozta *„tisztelete is a dolgok iránt, amelyenek azok önmagukban véve”* (*„die Ehrfurcht vor den Dingen wie sie an sich sind”*): olyan mély tisztelet ez, hogy tárgyalások során nem azt védelmezte, amit felettesei kívántak, hanem azt, *„amit a dolgok önmaguknak követeltek”* (*„was die Dinge für sich forderten”*).

Risach ugyanis a konkrétum embere: olyan életre vágyik, amelynek során kizárólag olyan munkákat végezne, amelyeknek megértené a hasznát; csak olyan emberekkel érintkezne, akiknek ismeri a nevét, foglalkozását, házát, gyerekeit; ahol az időt is állandóan a maga konkrét vonatkozásában fogná fel és élvezné: reggel, dél, nap, eső, vihar, éjszaka.

Szakítása a bürokráciával a modern ember egyik nagy szakítása a modern világgal. Éppoly radikális, mint amilyen békés szakítás, ahogyan illik is a biedermeier e különös, regényes művének idilli légköréhez.

Stifter és Weber, Stifter és Kafka

Max Weber volt az első szociológus, akinek szemében „*a kapitalizmust és általában a modern társadalmat*” mindenekelőtt a „*bürokratikus racionalizálás*” jellemzi. A szocialista forradalmat (amely akkor még csak terv volt) sem veszedelmesnek, sem üdvösnek nem véli, egyszerűen feleslegesnek gondolja, minthogy az nem tudja megoldani a modernitás alapkérdését, vagyis a társadalmi élet „burokratizálását” („*Bürokratisierung*”), amely véleménye szerint kérlelhetetlenül folytatódni fog, bármilyen rendszere legyen is a termelési eszközök tulajdonának.

A bürokráciáról való gondolatait Max Weber 1905 és halála, 1920 között dolgozza ki. Kedvem volna megjegyezni, hogy egy regényíró, az említett Adalbert Stifter már ötven esztendővel a nagy szociológus előtt tisztában volt a bürokrácia *alapvető* jelentőségével. Nem engedélyezem azonban magamnak, hogy beleszóljak abba a vitába, amit a művészet és a tudomány folytat felfedezései elsőbbségéről, ugyanis nem ugyanaz a céljuk: Weber a bürokrácia jelenségének szociológiai, történelmi, politikai elemzését végezte el, Stifter más kérdést tett fel magának: mit jelent konkrétan egy ember számára a bürokratikus világban élni? hogyan alakul át ennek következtében a léte?

Mintegy hatvan évvel a NYÁRUTÓ után Kafka, egy másik közép-európai, megírja A KASTÉLY-t. „*A kastély és a falu világa*” Stifter számára oázist jelentett, ide vonult vissza az öreg Risach, hogy elmeneküljön főtitviselői karrierje elől, hogy végre boldogan éljen szomszédaival, az állatokkal, a fákkal, a dolgokkal, „*amilyenek azok önmagukban véve*”. Ez a díszlet, amelyben Stifter sok más prózai írása is játszódik (és tanítványainak munkái is), Közép-Európa számára az idilli, eszményi élet jelképévé lett. Kafka, aki olvasta Stiftert, ezt a díszletet, a békés falu közelében emelkedő kastélyt irodákkal, hivatalnokok hadseregével, iratok lavinájával árasztja el! Kegyetlen erőszakot tesz a bürokráciaellenes idill szent szimbólumán, szögesen ellenkező jelentést kényszerítve rá: a teljes bürokratizálódás teljes diadalának jelképévé.

A bürokratizált világ egzisztenciális jelentése

A hivatalnokélettel szakító Risach lázadása már régóta lehetetlenné vált. A bürokrácia mindenütt jelen van, nem lehet megszökni előle; sehol sem találunk egy „rózsák háza”-t, hogy ott bensőséges kapcsolatban éljünk a dolgokkal, „*amilyenek azok önmagukban véve*”. Stifter világából visszafordíthatatlanul átléptünk Kafka világába.

Amikor szüleim egykor nyaralni mentek, tíz perccel a vonat indulása előtt jegyet vettek a pályaudvaron; egy vidéki fogadóban laktak, ahol az utolsó nap készpénzzel fizettek a tulajdonosnak. Ők még Stifter világában éltek.

Az én nyaralásaim más világban történnek: két hónappal előbb megveszem a jegyet, miután sorba álltam az utazási irodában; az irodában egy tisztviselőnő foglalkozik velem, telefonál az Air France-ba, ahol más tisztviselőnők, akikkel soha nem fogok kapcsolatba kerülni, helyet foglalnak számomra egy repülőgépen, számmal ellátott nevemet beírják az utaslistára; szobámat is előre lefoglalom, telefonálok egy portásnak, aki kérésemet betáplálja számítógépébe, és tájékoztatja erről a maga kis adminisztrációját; utazásom napján egy szakszervezet bürokratai, miután vitát folytattak az Air France bürokrataival, sztrájkot hirdetnek. Többszörös telefonálásaim után, anélkül, hogy bocsánatot kérne (K.-tól soha senki sem kért bocsánatot: az adminisztráció felette áll az udvariasságnak), az Air France visszaadja pénzem, én pedig vonatjegyet veszek; nyaralásom alatt mindenütt bankkártyával fizetek, minden vacsorámat beiktatja a párizsi bank, és ezt ily módon bármikor rendelkezésére bocsáthatják más bü-

rokratáknak, például az adóhivatalnokoknak, vagy ha bűncselekménnyel gyanúsítanak, a rendőrségnek. Rövid nyaralásom ügyében bürokraták egész serege lendül mozgásba, sőt magam is tulajdon életem bürokratájává leszek (amikor kérdőíveket töltök ki, felszólamlásokat küldök, dokumentumokat sorolok be magánlevéltáramba).

Frappáns a különbség szüleim élete és az én életem között: a bürokrácia az élet egész szövetét átítatta. „*K. sehol sem látta, hogy az adminisztráció és az élet ilyen mértékben összebalyodott volna, olyannyira, hogy az embernek néha az az érzése: az adminisztráció és az élet helyet cserélt egymással.*” (A KASTÉLY.) A lét minden fogalmának megváltozott a jelentése.

A szabadság fogalma: egyetlen intézmény sem tiltja meg K.-nak, a földmérőnek, hogy azt tegyen, amit akar; de bármilyen szabad is, mit tehet? Egy polgár, minden jogaival együtt, mit változtathat legközelebbi környezetén, a parkolón, amit háza alá építenek, az üvöltő hangszórón, amit ablakával szemközt szerelnek fel? Szabadsága éppoly korlátlan, mint amilyen tehetetlen.

A magánélet fogalma: senki sem akarja meggátolni K.-t, hogy szeretkezzen Friedával, még ha az a mindenható Klamm szeretője is, de követi mindenhová a kastély szeme, pontosan megfigyelik, feljegyzik coitusait; ezért rendelték mellé a két segédet. Amikor K. panaszkodik, hogy zavarják, Frieda tiltakozik: „*Mi a bajod, kedves, a segédekkel? Nincs rejtegetnivalóknk előlük.*” Senki sem vitatja jogukat a magánélethez, de az már nem olyan, mint régen volt: egyetlen titok sem védelmezi; bárhol legyünk is, nyomunk megmarad a számítógépekben; „*nincs rejtegetnivalóknk előlük*”, mondja Frieda; már nem is akarunk titkokat; a magánélet már nem akar magánélet lenni.

Az idő fogalma: amikor egy ember szembekerül egy másik emberrel, két egyenlő idő kerül szembe egymással: a mulandó élet két korlátozott ideje. Csakhogy manapság már nem egymással kerülünk szembe, hanem az adminisztrációkkal, amelyeknek léte nem ismeri a fiatalságot, az öregséget, a fáradságot, a halált: *kívül van az emberi időn*. Az ember és az adminisztráció két különböző időt él. Olvasom az újságban egy kis francia gyáros banális történetét: csődbe ment, mert adósa nem fizette meg tartozását. Ártatlannak tartja magát, védekezni akar a bíróság előtt, de erről csakhamar lemond: négy évnél előbb nem lehet elintézni az ügyet; a peres eljárás hosszú, az élet rövid. Ez Kafka A PER-ének Bloch kereskedőjét juttatja eszembe: a peres eljárás már öt és fél éve tart, ítélet nem születik; közben el kellett hanyagolnia üzleti ügyeit, mert „*ha az ember tenni akar valamit a pöre ügyében, semmi mással nem foglalkozhat*”. (A PER.) Nem a kegyetlenség az, ami eltiporja K.-t, a földmérőt, hanem a kastély nem emberi ideje: az ember kihallgatást kér, a kastély halogatja a kihallgatást; a per folyik tovább, az élet véget ér.

Azután a kaland: ez a szó egykor a szabadságként felfogott élet egzaltációját jelentette; egy bátor egyéni elhatározás cselekedetek meglepő láncolatát indította el: szabad volt mind és merész. De a kalandnak ez a fogalma nem felel meg annak, amit K. átél. Azért utazik a faluba, mert a kastély két irodája közti félreértés következtében tévedésből idézést kapott. Nem az ő akarata, hanem *adminisztrációs tévedés* indította el kalandját, amelynek *ontológiailag* semmi köze egy Don Quijote vagy egy Rastignac kalandjához. A bürokratikus gépezet roppant nagyságának következtében a tévedések statisztikailag elkerülhetetlenné válnak; a számítógépek használata miatt még kevésbé igazíthatók ki, még helyrehozhatatlanabbak. Életünkben, ahol meg van tervezve minden, meg van határozva, az egyetlen lehetséges *váratlan* az adminisztratív gépezet tévedése a maga előre nem látható következményeivel. A bürokratikus tévedés lesz korunk egyetlen költészete (sötét költészete).

A kaland fogalmához kapcsolódik a *harc* fogalma: K. gyakran használja ezt a szót, amikor a kastéllyal folytatott vitájáról beszél. De miben áll a harca? A bürokratákkal való néhány eredménytelen találkozásban és a hosszú várakozásban. Nem kézitusa ez; a mi ellenfeleinknek nincs is kezük, testük: biztosítás, kereskedelmi kamara, társadalombiztosítás, bíróság, adóhivatal, rendőrség, prefektúra, városháza. Úgy harcolunk, hogy hosszú órákat töltsünk irodákban, várótermekben, levéltárakban. És mi vár ránk a harc végén? Győzelem? Néha. De mi ez a győzelem? Max Brod tanúsága szerint Kafka így képzelte el A KASTÉLY végét: megpróbáltatásai után K. elcsigázottan meghal; halálos ágyán fekszik, amikor (Brodot idézem) „*megérkezik a kastélyból a végzés, amely közli, hogy voltaképpen nincs ugyan polgárjoga a faluban lakni, de tekintetbe véve a járulékos körülményeket, mégis engedélyezik, hogy ott éljen és dolgozzon*”.

Életkorok

Elvonultatom magam előtt azokat a regényeket, amelyekre emlékszem, és megpróbálom felidézni hőseik életkorát. Furcsamód mindnyájan fiatalabbak, mint emlékeimben. Azért van ez így, mert szerzőik szemében inkább általános emberi helyzetet jeleltettek meg, mint egy életkor sajátos helyzetét. Kalandjai végén, miután ráébredt, hogy nem akar többé a környező világban élni, Fabrizio del Dongo kolostorba vonul. Mindig is imádtam ezt a befejezést. Kivéve azt, hogy Fabrizio ekkor még roppant fiatal. Vajon egy ilyen korú ember, bármilyen keserűen csalódott is, elviselné-e, hogy kolostorban éljen? Stendhal ezt a kérdést úgy kerülte el, hogy Fabriziót a kolostorban töltött egyetlen év után hagyja meghalni. Miskin huszonhat éves, Rogozsin huszonhét, Nasztaszja Filippovna huszonöt, Aglaja mindössze húsz, és éppen ő az, a legfiatalabb, aki esztelen ötleteivel végül tönkreteszi mind a többiek életét. Ezeknek a hősöknek éretlenségét mégsem önmagában véve vizsgálják a regények. Dosztojevskij emberi lények drámáját beszéli el, nem az ifjúság drámáját.

Cioran, aki születése szerint román, huszonhat éves korában, 1937-ben Párizsban telepedik le; tíz évvel később kiadja első franciául írt könyvét, és korának egyik nagy francia írója lesz. A kilencvenes években Európa, amely egykor oly elnőző volt a születő nácizmussal, bátor harciassággal ráront a nácizmus árnyékaira. Elérkezik a múlttal való leszámolás ideje, és a fiatal Cioran fasiszta nézetei, abból az időből, amikor még Romániában élt, egyszerre aktuálisává válnak. 1996-ban, nyolcvanöt éves korában Cioran meghal. Kinyitok egy nagy párizsi újságot: két oldalon nekrológok sora. Egyetlen szó sincs a műveiről; romániai ifjúsága az, amely felháborította, undorította, megihlette gyászírnokait. Román népi ruhába öltöztették a nagy francia író holttestét, és arra kényszerítették, hogy koporsójában fasiszta üdvözlésre emelje a karját.

Nem sokkal később olvastam egy szöveget, amit Cioran 1949-ben, harminchét éves korában írt: „...*Még elképzelni sem tudtam a múltamat; és ha most gondolok rá, úgy érzem, mintha egy másik ember hajdani éveire emlékeznék. És ezt a másikat megtagadom, egész »én«-em másutt van ma, ezermérföldnyire attól a helytől, ahol egykor volt.*” Később ezt írja: „...*ha visszagondolok... akkori énem hagymázás örületére... mintha egy idegen ember rögeszméi fölét hajolnék, és elképedve látom, hogy ez az idegen én voltam egykor*”.

Ami ebben a szövegben érdekel, az annak az embernek a *döbbenete*, akinek semmilyen kapcsolatot sem sikerül találnia jelenlegi és egykori „én”-je között, aki elképedve bámulja identitásának rejtélyét. De, kérдем én, vajon őszinte-e ez az elképedés? Persze hogy az! Szokásos változatában mindenki ismeri: hogyan is vehettem komolyan ezt a filozófiai (vallási, művészi, politikai) áramlatot? vagy (banálisabban): hogyan szeret-

hettem bele egy ilyen bárgyú kis nőbe (vagy egy ilyen ostoba férfibá)? De amíg a legtöbb ember ifjúsága gyorsan elszáll, és eltévelyedései nyomtalanul szétfoszlanak, Cioran ifjúsága megkövesedett; nem gúnyolódhatunk ugyanolyan lenéző mosollyal egy neveltség szeretőn és a fasizmuson.

Cioran elképedve nézett vissza elmúlt éveire, majd nekihevíltlen folytatta (az előbbi, 1949-es szöveget idézem): „*A szerencsétlenség a fiatalok osztályrésze. Ők azok, akik felbuzogtatják az intolerancia tantételeit, majd átültetik őket a gyakorlatba; nekik van szükségük vérré, üvöltésre, tumultusra, barbárságra. Amikor én voltam fiatal, egész Európa hitt a fiatalságban, arra ösztönözte egész Európa, hogy politizáljon, vegyen részt az államügyek intézésében.*”

Csupa Fabrizio del Dongo, Aglaja, Nasztaszja, Miskin – hányat is látok magam körül! Mindnyájan az ismeretlenbe vezető utazásuk kezdetén tartanak; tévelyegnek, nem is kétséges; de különös tévelygés ez: tévelyegnek, de nem tudják, hogy tévelyegnek; tapasztalatlanságuk ugyanis kettős: nem ismerik a világot, és nem ismerik önmagukat; csak amikor a felnőttkor távlatából fogják látni, akkor tűnik majd tévelygésnek a tévelygésük; sőt, csakis ebből a távlatból tudják majd megérteni a tévelygés fogalmát. Most, amikor még semmit sem tudnak arról a pillantásról, amellyel egyszer a jövő fogja szemlélni elmúlt ifjúságukat, jóval agresszívbabban védelmezik meggyőződéseiket, mint ahogy egy felnőtt ember védi a maga nézeteit, aki már megtapasztalta az emberi bizonyosságok törékenységét.

Cioran ifjúságellenes hevülete evidenciát leplez le: minden obszervatóriumból, amit a születés és a halál közé húzott vonalra építettek, más és más arcot mutat a világ, és annak az embernek a magatartásai, aki megáll itt, átalakulnak; senki sem értheti meg a másikat, ha nem érti meg *mindenekelőtt* a korát. Milyen nyilvánvaló is ez, milyen nyilvánvaló! Első pillantásra azonban csak az ideológiai álevidenciák láthatók. Az egyszintenciális evidencia annál kevésbé látható, minél evidensebb. Az életkorok függönyök mögé rejtőznek.

Reggeli szabadság, alkonyi szabadság

Amikor megfestette első kubista képét, Picasso huszonhat éves volt: nemzedékéből szerte a világon több festő csatlakozott hozzá, követték. Ha egy hatvanéves festő sietett volna utánozni és kubista képeket festeni, groteszk figurának tekintették volna (joggal). Egy fiatalember szabadsága és egy öregember szabadsága ugyanis két kontinens, amely nem találkozik soha.

„*Fiatalon társak között vagy erős, öregkorodban magányosan*”, írta Goethe (az öreg Goethe) egy epigrammájában. Csakugyan, a fiatalok, amikor rohamra indulnak az elfogadott eszmék, bevett formák ellen, szeretnek csapatba tömörülni; Derain és Matisse, amikor a század elején hosszú heteket töltöttek együtt a collioure-i partokon, olyan képeket festettek, amelyek hasonlítottak egymáshoz, ugyanaz a *fauve* esztétika határozta meg őket; mégsem tűnt egyikük sem a másik epigonjának – nem is voltak azok.

1924-ben a szürrealisták derűs egyetértéssel emlékezetesen ostoba nekrológpamfletben üdvözölték Anatole France halálát: „*Nem szeretjük a hozzád hasonlókat, te hullá!*” – írta a huszonkilenc éves Éluard. „*Anatole France-szal némileg az emberi szolgálalkütség hagyta el földünket. Ünnepeljük a napot, amikor a fondorlatot, a hagyománytiszteletet, a hazafiságot, a megalkuvást, a kételyt, a realizmust és a gyávaságot temetik!*” – írta a huszonnyolc éves Breton. „*Aki most megdöglött... váljon hát füstté ő is! Az emberből alig marad valami; de vele kapcsolatosan még elképzelni is felháborító, hogy akárhogy is, de volt*” – írta a huszonhét éves Aragon.

Cioran szavai jutnak az eszembe, az, amit a fiatalokról mondott, arról, hogy „*vére, üvöltésre, tumultusra*” szomjaznak; sietek azonban hozzátenni, hogy ezek a fiatal költők, akik levizelték egy nagy regényíró holttestét, ettől még igazi költők maradtak, csodálatos költők; lángelméjük és ostobaságuk egyazon forrásból fakadt. Hevesen (líraian) agresszívok voltak a múlttal szemben, és ugyanilyen hevesen (líraian) odaadó hívei a jövőnek; büszkék voltak, hogy kijelölik a történelem *nagy országútját*, mert a történelem képviselőinek tartották magukat, és meg voltak győződve róla, hogy az megáldja virgonc kollektív vizeletüket.

Azután elkövetkezett az idő, amikor Picasso megöregedett. Magányos, elhagyta a bandája, elhagyta a történelem is, amelynek országútja időközben más irányba kanyarodott. Csöppet sem sajnálkozva, hedonista gyönyörűséggel berendezkedik művészetének otthonában (festészete soha nem volt ennyire csordultig jókedvvel), mert tudja, hogy az *új* az országúton nemcsak elöl található, de balra is, jobbra is, fönt is, lent is, hátul is, minden lehetséges irányban az ő utánozhatatlan világában, amely kizárólag az övé (nem is fogja utánozni senki: a fiatalok a fiatalokat utánozzák, az öregek nem utánozzák az öregeket).

Nem könnyű egy újító szándékú fiatal művész számára, hogy meghódítsa a közönséget, hogy megkedveltesse magát. De amikor később, megihletve az alkonyi szabadságtól, megint stílust vált, és hátat fordít a róla kialakult képnek, a közönség már nem akarja követni. Az olasz film fiataljaihoz kapcsolódó Federico Fellinit (ez a nagy mozi már nem létezik) sokáig egyöntetű csodálat övezte; az AMARCORD (1973) volt az utolsó filmje, amelynek lírai szépségét mindenki elismerte. Képelete ezután még szabadabban szárnyalt, tekintete még élesebb; költészete antilírikus lesz, modernsége antimodern; tizenöt utolsó évének filmjei kegyetlen arcképet rajzolnak arról a világról, amelyben élünk: CASANOVA (1976) (az önnön groteszk határáig nyomul, önmutogató szexualitás képe); ZENEKARI PRÓBA (1979); A NŐK VÁROSA (1979); ÉS A HAJÓ MEGY (1983) (búcsú Európától, amelynek hajója a semmi felé repül, operaáriák kíséretében); GINGER ÉS FRED (1985); INTERJÚ (1987) (roppant búcsú a filmtől, a modern művésztől, magától a művésztől); A HOLD HANGJA (1989) (a végső búcsú). Ezekben az években elfordulnak tőle a szalonok, elfordul a sajtó, a közönség (sőt még a producerek is), mert egyaránt irritálja őket rendkívül igényes esztétikája és a kortárs világra függesztett kiábrándult tekintete; mivel már nem tartozik senkinek, élvezi egy olyan szabadság „*vidám felelőtlenségét*” (őt idéztem), amelyet mindaddig nem ismerhetett meg.

Utolsó tíz évében Beethovennek már nincs mit várnia Béctől, a város arisztokráciájától, zenészeitől, akik becsülik ugyan, de már nem hallgatják; egyébként ő sem hallgatja őket, már csak azért sem, mert süket; művészte csúcscsúcsra ért; szonátái és vonósnegyesei hasonlíthatatlanok; konstrukciójuk bonyolultsága következtében távol állnak a klasszicizmustól, de nem rokoníthatók az ifjú romantikusok könnyű ösztönösségével sem; olyan utat választott a zene fejlődésében, amelyet nem fog követni senki: tanítványok nélkül, utódok nélkül alkonyi szabadságának műve valóságos csoda, sziget.

(Milan Kundera új esszékötetete 2005-ben jelenik meg az Európa kiadásában.)

Falcsik Mari

LEGENDÁK MARGÓJÁRA

Andrásnak

igen: lyuk volt az ónkannán és benne lőre
mi cinkeltük – neked elment a kedved tőle
holmi foltokkal te nem bíbelődtél cimbora
felrúgtad és hagytad hadd folyjék el rossz bora

de mért kellett magad dekánként megdarálnod
mért nem egy ugrás egy kés vagy más szép halálok
ó a mercuriók! a rockerek outsiders!
neked is adva volt a sok pompás nagy szerep

és a hidak! nem gondoltál a karcsú hídra
amiről porként lettél később lehajítva
ó a szárnyuk vesztve hulló fura kis alakok!
máig gyakran meglep hogy én életben vagyok

de élek s múltunk benőtt földjét rovom érted
itt lappangnak még a fel nem robbant miértek
és a mítosz vadul nő s a törmelékdarabok
máig kincsként villannak – de én tudom mi van ott

EGY LÉLEKHEZ

M. A. emlékére

szép neved őrszobák kocsmák falához csapva
remélem rég elillantál valami sokkal jobb alakzatba
hogy nem te voltál az az alaktalan halom
az a rakás összetört anyag a nedvező boncasztalon
vagy csak úgy te ahogy a közömbös Dunára
hulló fehér pernyéhez is még közöd lehetett bizonyára
amikor szárnyra kélt a könnyű hamuadag
a marék por ami a hajdan-nyúlánk barna testből maradt
amiből rég elillantál s lenn csak a csillám
hintál s nem pózok poénok daráját viszi hátán a hullám
csak fény amivel a nap a folyót hinti meg
csak fény: nem lebeg közte sem bűnszilánk sem boldogság-törek

Tordai Zádor

LEVÉL KEDVESEMHEZ

1

Resina kis városka volt, a táj szépségén kívül semmi nem vonzhatott utazót. Múltja sem csillogott – Amalfi volt fontos város, meg Nápoly. Resina csöndesen élt a jelenében. Aztán találtak valamit a földben, és kivésték belőle Herculaneum néhány utcáját. Resina kellős közepén felbukkant valami, amihez alig lehetett köze, emléke pedig semmi sem volt róla.

A városka körülveszi az ásatásokat ma is – a római utcák java még házai alatt van. Talán el lehetne hinni, hogy az új a régi romjaira épült, ha nem volna furcsa, hogy lent nem falcsonkok, hanem ép tetővel állnak a házak. A római város az új alatt le van zárva.

Resina – a hely jogán – magára vette az idegen múltat, és átkeresztelte magát. Ercolano lett belőle: mintha a név latin folyamatosságból idomult volna olasszá. A sose volt múlt létező lett a jelen akaratából. Eleve múltnak lehet hinni, bármit mutatnak is a kövek. Hiszen a múltról alkotott képek amúgy is mindig erőszakot tesznek azon, ami volt.

Különben Herculaneum sem volt az elpusztult városka eredeti neve. Csak míg az Ercolano név egy nem volt múlt vállalását jelentette, addig a Herculaneum névből a valóságos múlttól való eltávolodásra lehet érezni.

Legelőbb görög volt a város, és Heraklionnak hívták: Héraklészről.

Védenie kellett görög szabadságát kulturált etruszkok és nyers szamniták ellen – aztán meg kellett hódoljon a rómaiaknak. Így lett belőle Herculaneum. A görög szellem ekkor sem tűnt el, nem oldódott fel, hanem átalakult. Aszerint, ahogy berendezkedtek a római világban.

A kiásott házak egyikének falán kétagú dombormű van. Baloldalt fegyveres férfi áll ülő nő előtt – sok hasonlót látni görög vázakon és másutt is. A jobb oldali részen a fegyveres férfi meztelen lándzsáját és kardját félig ülő, félig heverő férfi meztelen testéhez érinti. Nem lendülettel, hanem úgy, mintha az nem is fegyver volna: gyöngéden. Mintha a kard és a lándzsa támadó értelme meg volna kötve, és mindkettő másáá volna nemesítve. Igazi jellegük sem szűnt meg azért: kétértelműek a fegyverek – a gesztus és a két férfi viszonya szerint.

A képek Telephosz történetét elevenítik meg, freskók is vannak róla, más életpillanatai alapján.

Márpedig Telephosz Héraklész fia volt. Augé szülte Kis-Ázsiában. Az ottani görög-ség hőse lehetett – a Pergamon-oltár dombormű-apoteózisa szerint.

Telephosz Hellászban lett férfitá, de kis-ázsiai volt. Müsziában élt, ahol az akhájok társaikkal együtt Trója felé hajózva kikötöttek, és megütköztek az ottani népekkel, akiknek Telephosz volt a vezére. Visszaszorították a hellásziakat a tengerhez. Csak Akhilleusznak nem volt egyenlő ellenfele. Telephosz elmenekült előle, de megakasztotta egy venyige, és a földre esőt megsebesítette Akhilleusz. A hellásziak így is elhagyták a kis-ázsiai partokat, szétszóródtak a szélben – újra össze kellett gyűlniük az útra. Telephosz ura maradt Müsziának. Itt kezdődött egyéni sorsa, az a különös történet, amely oly fontos volt a herculaneumi ház urának meg a dombormű alkotójának. A történet pedig arról szól, hogy Telephosz sebei nem gyógyultak: minden hiábavaló volt.

Apollóntól kért szót, és megtudta, hogy annak kell meggyógyítania, aki a sebet ütötte rajta. Utána indult Akhilleusznak, és rávette: azzal a fegyverrel érjen a sebhez, amellyel megsebesítette. Ekkor meg is gyógyult: ez a relief második részének pillanata.

A hellászi és a kis-ázsiai görög hősök találkozásában a görögségben belüli viszonyokat érzem megjelenni. Különösen, hogy Telephosz apja, Héraklész minden görögök hőse volt. Történetei egyetemesek: sorsa mindenívé elvitte. Magna Graeciától Ázsiáig emlékeztek valamelyik tetteire – a híresek mellett –, a helyi értékiekre. Kis-Ázsiában is munkák egész sorát végezte: mintegy megkettőzve a nagyokat. Mindenikkel az emberek közvetlen hasznát szolgálta, és több közülük játékos szellemű is volt. Ezeket is sorban és szolgálatként végezte, de Omphalé rabszolgája volt, aki szeretőnek vette meg a hőst. És Héraklész női ruhában is járt a kedvéért. A keménység mellé szelídség párosult így, a hősiességhez annak paródiája. Mintha a kis-ázsiai görögség Hellász földibb mása lett volna.

Telephosz története Kis-Ázsiáé, és így Pergamonban volt a legfontosabb; abban a királyságban, amely az ottani görögség egy részét összefogta. Tette ezt Hellásztól függetlenül és Rómával szövetségben. Ami már ezért is inkább hellenisztikus szellemnek felelt meg. Összhangban azoknak a változásoknak az eredményeivel, amely által Hellász városdemokráciáiból is birodalmi törekvések bontakoztak ki. Ezek ugyanis nem Hellaszban teljesedtek ki. Idegen erő nyitott utat számukra, és úgy, hogy előbb éppen Hellászt hódította meg. A birodalmat pedig Nagy Sándor teremtette, és az ő hódításai tették lehetővé a görögségnek azt a nagy birodalmi szétáradását, ami a hellenizmus alapja volt.

Van a nápolyi múzeumban egy híres és szép mozaik Nagy Sándor és Dareiosz csatájáról – Pompejiből hozták oda. Fontos csata volt, mert ez teremtette meg a birodalmat, ez nyitott utat Kelet felé. A hódítás elfeledtethette – legalább Kis-Ázsiában –, hogy mindennek az alapja a görögség meghódolása volt. Úgy gondolom azonban, hogy a hellásziak számára a meghódolás lehetett a közvetlenebb érzés. Annál is inkább, mert az a kultúra, amellyel a görögök Keleten annyifelé hódítottak, más volt, mint a korábbi hellászi görög kultúra. Jogos külön hellenizmusról beszélni: különösen ott, ahol Kelet felé végtelenek lettek a távlatok. A különbségeket azonban inkább fokozatiaknak érzem, és abban is van fokozatosság, hogy a görögség, amely sehol sem szerzett birodalmat – a Nagy Sándoré széthulltával – Kis-Azsiában királyságnyi országot szervezett Pergamon köré.

Telephosz története minden ízében kis-ázsiai: ezért lehetett a hellenizmusban is fontos. Különösen, hogy a történetben egyaránt benne van a görögség gondolata és a Hellással való szembekerülés. Hiszen Hellással ezer módon is összetartozó – Arkádiából átvándorolt – nép szállt szembe a hellászbellekkel a történet szerint. Homéroszi történet ez is, de mellékág és alárendelt monda: a nagy harc előtörténetéhez tartozik. És mégsem egészen az, mert valójában a másik oldalra, Trójára utal. Telephosz népe a trójaiak mellett harcolt, és görög volt. Megalapozó történet ez a kis-ázsiai görög társadalmak számára.

Herculaneum lakosai persze másként érthették a Trójával való kapcsolatot, mint a pergamonbeliek. Ők nem Kis-Ázsiában éltek – nem sajátjuk a történet, nem az ő múltjuk volt abban. Ők Cives Romani voltak, itáliai polgárai annak a Rómának, amely alávetette a görögséget birodalmának, és Hellászt is belefoglalta. Márpedig a rómaiak is Trójára hivatkoztak – talán, hogy a görögökkel egyenlő rangúaknak tudhassák magukat. Augustus Priamosztól származtatta magát: ezzel hirdette jogát, hogy a Rómában is utánzott és eltanult görög kultúra fölött uralkodjék. Caesar lehet akárki, Isten is le-

het bárki, csak hatalmas legyen hozzá. De egy Caesarnak – vagyis császárnak – és még hozzá az elsőnek alattvalóinál nemesebb földi és emberi származása kellett legyen. A legkulturáltabbaknál is nemesebbnek kellett lennie, főleg azoknál, akik a birodalom kultúrájának alapjait formálták. „*Arma virumque cano*”: a fegyverek válaszját tette a birodalom igazolásává: a görögökkel szemben.

A herculaneumbeliek Telephosz története által – bárhoggy érezték volna – rómaiak is voltak. Csak éppen úgy, hogy ellentétben is álltak a római szellemmel. Ez is benne van a Telephosz-történet herculaneumbeli változatában.

Van a pompeji Basilicában egy festmény Telephosz gyermekkorának arról a pillanatról, amikor Héraklész felismeri benne a fiát. Származását kinyilvánítva görög voltát ismeri el, és hellászi eredetét szentesíti. Ezt a nemességet közvetlenül magukénak vallották a pergamoni görögök. Herculaneumban azonban valami mást érezek fontosabbnak. A képre festették, ahogy ózsuta szoptatja Telephoszt. Ez a vadonba kitett gyermek nem ragadozó állat tején nőtt fel, hanem szelidén. Megfelel ennek a kép hangulata is: nincs benne harciasság, érzéki gazdagságot és szelídebb szellemet éreztet a nézővel. Nem a hódító, hanem a kultúremler alkotása.

Az is megerősíti ezt az érzést, hogy festettek ennél élesebb szellemben is: hetedíziglen gúnyolva Augustus származásigényeit és Vergilius általi dicsőítésüket. Stabiaeben találták azt a képet, amelyen Aeneas apa és fiú, majom- és kutyafejűek.

A herculaneumbeli domborművet a barbársággal való szembefordulásnak is lehet érteni, a második része alapján sebet ütő fegyverrel való gyógyítás miatt. Hogy Akhilleusznek, a hellászi hősnek kellett meggyógyítania azt a másik görögöt, akit megsebezett, nem jóvátétel volt, hanem az okozott kár kijavítása. Ha egy tettet már sosem lehet visszavenni, legalább hatásaiban kell semmissé tenni. Szűkebb értelemben Akhilleusz jogtalanul sebesíthette meg Telephoszt. Már ez is indokolhatja, hogy lehetséges a gyógyítás, és meg is kell tenni. Azért nem gyógyult a seb, mert jogtalanul ütötték. Végtére is: a hellásziak nem Telephosz, hanem Párisz népe ellen vonultak hadba. Lehet azonban tovább is menni, és Hellász megítélésére is gondolni. Mert ha vétkes volt a harc Telephosz népe ellen, akkor még vétkesebbeknek kellett lenniük a Hellászon belüli háborúknak. Legalább a nagyoknak, mint a peloponnészoszi. Ez persze legfeljebb hellenisztikus gondolat lehetett: a „klasszikus” idők hellászi városai számára az ellenkezője volt a természetes.

Hellász szabad városok világa volt, és az egyenlőket csak a szövetség köthette össze. Ilion ellen volt ilyen szövetség, és Xerxész ellen csak ezzel tudták magukat megvédeni. A peloponnészoszi háborúban viszont már két – a hübrisz vétségébe esett – vetélytárs harcolt azért, hogy egyedül uralkodhasson egész Hellász felett. Ez rombolta szét Hellásznak azt az egységét, ami addig valóságos volt. Amikor a városok fenyegetettségükben csak a két vetélytárs között választhattak, és más lehetőségük nem volt, kikerülhetlenné vált a katasztrófa.

A hübriszt nem tudták legyőzni magukban: az győzte le őket. Védtelenné váltak minden kívülről jövő hatalom támadása ellen. Sőt még reménykedniük is kellett benne: a hübrisz miatt már csak külső uralom menthetett meg valamit a városok szabadságából. És csak egész Hellász szabadsága árán. Ezt tette meg Nagy Sándor, és tette később Róma. A latin protektor éppen a városszövetség formájára építette uralmát. A városok így már akár vissza is térhettek a mértékhez és békéhez: a Pax Romana által.

Olyan ez a történet így, mint egy görög tragédia. Az istenek teljesítették be a sorsot: a hübrisz vétke miatt sújtva őket, és úgy, hogy visszakényszerítik őket a Szóphrosziné, a mérték elvéhez és erényéhez.

A sors kényszerei és a helyzet lehetetlenné tette, hogy a hellásziak hübriszük szerint éljenek. Kis-Ázsiában a sors viszont lehetővé tette a hübrisz átformálódását. Kultúrává szelídülhetett, mert a kultúra elterjesztése hódítás volt. Éppen ez a hellenizmus egyik formáló ereje. Mind a két esetben viszonylag tiszta helyzet volt, amelyben elrendeződhetnek az érzelmek és a magatartásrendek.

Más volt a sors Itáliában, különösen Róma közelében. A Neapolis tájain élő görögök egyszerűen rómaiakká teheték magukat. A hübrisz számára való út volt ez, de teheték kényelemből is és hasznból is. Ám ha eleven volt a görögségük, ha kultúrájukat görögnek érezték valamennyire, és ha ezt vállalták, akkor minden bonyolult kellett legyen. Lappangó ellentétek sokasága feszíthette világukat. Római voltuk határt szabott görögségérzésüknek, a görögségük pedig a római tudatukat korlátozta. Sejteni lehet, hogy hasonló volt a Hellászhoz való viszonyuk is. E sokrétűségben annak minden eleme fékezi a többit: mértéket szab nekik. Így végül a belső egyensúly a mértékben van.

Hogy a helyzet ilyet kínál az embereknek, az csak lehetőséget jelenthetett és talán hajlandóságot még. Tudatosság, a mérték elvé emelése más. A görög gondolkodásmódban azonban fontos elv volt a Szóphroszüné – így mindenképpen gondolni kell rá. Sőt Telephosz történetét és különösen a dombormű második részének pillanatát ebből lehet jobban megérteni – vagy legalábbis értelmezni.

De hogy merre vezet a dombormű láttán elinduló elmélkedés, abból megértés vagy értelmezés lesz-e, efelől nem lehet biztos az ember. Nem annyira azért, mert a kettőt nehéz lenne egymástól szétválasztani, hanem mert azt kell megérteni, hogy a dombormű művészi valósága elsősorban nem értelemszerű felfogást kíván. Ez a kép nem hasonlítható a szóhoz, amit mint fogalmat értelmezve és magyarázva lehet kifejejni. Inkább olyan, mint a név, amely egy világot idéz. Megidézi és felidézi azt, úgy, ahogy a varázslat teszi a szellemekkel. Ez a kép közvetlenül történetet idéz meg: de ehhez ismerni kell azt. Mi több, ennek a történetnek szöveve olyan személyes valóság, mint amilyen a mítoszokban él. Akhilleusz és Telephosz képe nem elmond valamit, hanem azt érvényesíti, amit az emberek a történet által és a történetben éreztek. Az emberek lényéhez tartozó belső valóságot határozott meg: azt, hogy kicsodák ők és miért, kikkel együtt éltek és teremtették saját közös valóságukat. Ahogy a névvel az ember önmagát valami közös által nevezi meg, hogy mindenki – akikkel ez a közös létezik – mindent rögtön érezzen és tudjon. Így tárja fel ez a kép is a történet által a maga valóságát. A nézővel közös valóságot tár fel, hogy ebből legyen személyes kapcsolat.

A kép semmit sem „mond”, mert minden a történet eleve névé válása által nyílik meg. Így nincs a kép művészi valóságában semmi, amit értelmezni lehetne. Csak olyan van, amit eleve tudni kell, ez pedig Telephosz története.

A történetet aztán már lehet értelmezni. Sok mindenre lehet belőle következtetni, és sok mindenből lehet rá következtetni. Tudhatunk a korról, amelyben a reliefet és más Telephoszhoz kapcsolódó műveket alkottak. Sejthetünk valamit az emberekről, akiknek fontos lehetett a történet. Mindez közelíthet a megértéshez, a megérzéshez, de el is távolíthat tőlük. Az mindenképpen távolít, hogy az idő közénk és a mű közé iktatódik. Az idő akkor választ el leginkább, amikor átnézünk rajta: mert rajta keresztül nézzük a képet.

A névnek és a névhez hasonló jellegű képnek a valóságát csak az adhatja, ami a mi lelkünkben van. A történet valóságának is énbennem és az én igazságaimból kell életre kelnie. A kép érzések, törekvések és minden tudásom számára egyszeri és sajátos elrendeződést kínálhat, ami nélkül értetlen maradok előtte.

Tudhatok és sejtethetek sok mindent arról is, hogy mit jelentett a mérték elve a „ré-

gi görögöknek”. De a kép számomra attól lesz fontos, amit a mérték elve az én számomra jelent, és úgy, ahogy ez a képből, a kép által megelevenedik bennem. Nem válik tudottá, hanem érvényes lesz: mint egyszeri igazság, amely az enyém. Úgy van közöm a Telephosz-képhez, ahogy az formát ad, és ebben lehet a mérték gondolata Szóphroszüné számomra.

Nem közvetlenül történik ez: fokozatosan bomlik ki és válik gondolattá a kép közvetlenebb hatására. És az, amit már tudtam és sejtettem, átalakulásnak indul, és eljut a mértékhez. Elsőre a felelősség gondolata fogalmazódott meg. Bár ez sem fogalmazódott meg azonnal, ez is inkább megelevenedett. Mert megfogalmazás előtte vagy utána van, sosem benne. Pontosabban: van előtte is, utána is, közben azonban átalakult.

Akárhányféle módon lehet is a felelősséget érteni, a Telephosz-történetben csak egy módon bukkan fel. Abból, hogy az Akhilleusz és Telephosz közötti viszony – a kép pillanatában – a hellászi felelősségre épül.

Minden felelősségnek az az alapja, hogy cselekvéseink másokra is hatással vannak. Mi akarjuk a tettet, de következményei azt érik, akik nem akarták: akikre a tetteink hatnak, azok csak elszenvedik őket. A felelősség olyan cselekvés követelménye, amelynek minden hatása jó azok számára is, akiket ér. Továbbá mindig az előtt vagyok felelős, akire – vagy akikre – a cselekvés hatással van. Végül a cselekvés hatásának mértéke jelenti a felelősségem mértékét is. Ily módon a felelősség közvetlen és személyes viszony. Senki nem helyettesíthet és nem közvetíthet ebben a viszonyban. Ezért aztán aki valakinek kárt okozott, magának kell helyrehoznia. Csak ő teheti meg, és meg is kell tegye: csak így állítható vissza az az eredeti egyenlőség, amit a tett megsértett és megbontott. Akhilleusznak kell gyógyítania: ebben az ő felelőssége jelenik meg. Ezt a felelősséget a tett után már csak közvetlen helyrehozó cselekedettel tudja megvalósítani. Ha az isten, ha Apollón gyógyítaná meg Telephoszt, akkor a Telephosz és Akhilleusz közötti eredeti viszony nem állna helyre, még ha megbüntetné is az isten a hellászit. Ha az eredeti egyenlőség nem áll helyre, akkor válaszó és egymásból következő tettek sora indulhat el. Azzal nem záródna le semmi, ha Telephosz viszonzásul megsebesítené Akhilleuszt. Ilyen láncolat csak akkor lehetetlen, ha Akhilleusz meggyógyítja Telephoszt. Mert a gyógyítás fölöslegessé tesz minden büntetést – vagy helyesebben: feltárja értelmetlenségét. Ez állítja meg a bosszuló tettek sorát.

A felelősség megsértése viszont elszabadítja a sorsot, rászabadítja azt az egyénekre és a közösségekre. Mert nem lehet minden sebet begyógyítani. Nemcsak Akhilleusz, de Apollón sem tudná megtenni: csak élőt lehet gyógyítani. Eddig érnek az ember lehetőségei, ennyi az, amit tehet. Ezért: a gyógyítás felelőssége, a felelősség léte eleve kizárja az ölést. Ezért: az ölés minden felelősség tagadása, mert az alapokat semmisíti meg. A választettek, a bosszulók sorai ekkor vérben valószínűleg megmagukat: az Atreidák sorsához hasonlóan. Ezt a sorsot aligha lehet már megállítani.

Ez az egyik ok, amiért a mérték a felelősség alapjaihoz tartozik. Egy másik ok az, hogy az ember sosem tudja felelősségét teljesen megvalósítani. Nem tudunk úgy cselekedni, hogy az mindenkinek, akit érint, jó legyen. A cselekedetben mérték az, hogy kijavíthatatlan ne következzen belőle. És mérték az is, hogy a hatások mások számára legalább elfogadhatók legyenek.

A felelősségét a tett előtt kellene megvalósítani, utólag annyi történhet, hogy kijavítjuk, amit lehet – de ez csak kiegészítés.

Telephosz története, mint a felelősség példabeszéde, nem a küzdelem és a megküzdés ellen szól, hanem mértéket követel minden küzdelemben és harcban. Ezért nem is keresztény történet ez, görög elv érvényesül benne: a Szóphroszüné.

Először kultúrember módjára jártam Itáliát, legalábbis így kezdtem az utat. Velence, Padova, Firenze: művészetet néztünk múzeumokban. A városokkal alig-alig barátkoztam össze. A szem, a lélek nem erre figyelt, hanem szobrokra és festményekre. Az épületek pedig: múzeumnak néztem a városokat. Pisában mintha már sok lett volna a szépből és jóból. Ezért utána Civitavecchiában álltunk meg, gondoltuk, ott aligha találunk kultúrobjektumokat. Stendhal panaszai szerinti kisváros járt az eszemben, legfeljebb még Tosca ábrándos énekére emlékeztem. Hálából megvendégeltek a legjobb pasta-con-vongolével, amit valaha is ettem.

Rómában sem akartunk festőművészetet, múzeumot pedig csak ókori dolgok miatt voltunk hajlandók elviselni. Persze Michelangelónak megkegyelmeztünk. Az antik világgal akartam ismerkedni. Így találkoztam a várossal. És barátság lett belőle.

Nem nagyon emlékszem múzeumokra: egy szoborra az etruszokéból, egy Venusra a Capitoliumról – alig maradt más. Annál több abból, amit „kint” láttam a városban szerteszét. Ami az antik római világból megmaradt, az bennem mint a mai város elevenése volt római.

Nagyon kedves lett a tér, ahol Marcus Aurelius szobra áll. Később láttam szobor nélkül is: üres volt, hiányzott a lelke. Mintha szépsége is megtört volna: a szobrot egymagában éppúgy csonkaságnak érzem, mint a teret nélküle. Kedves nekem Marcellus színháza – ahogy lakások fészkeltek be magukat a félkör megmaradt rendjébe. Így láttam a város egészét is – semmit önmagában, mindig ott éreztem a többi, mindent. A régiben az újat, az újban a régit – folyamatos múlt vett körül jelenként. Élők a fű benőtte kövek, az oleanderektől elevenek az oszlopok és a Forumok falrészai. Ha lemegek a Piazza Bolognára, ma is azt lesem, nem hoztak-e elő valamit a metró építői.

Csak az volt más, amikor kimentünk a Via Appia Anticára. Mert kiléptünk a városból, kívül voltunk: a sírok világában. A halottak miatt volt így, és a régi törvény szerint az ő helyük mindig is kívül volt. Temetői séta ismeretlen sírok között: mintha kötelességből mentünk volna. Hogy a halottak távol maradjanak tőlünk, élőkől. Hogy semmi és senki se kísérthessen. Ott a lélek, ősi törvény szerint, elzárkózott minden látványosságotól.

Rómában, a városban múlt és jelen egyetlen valóság: minden az időtlenség pillanata volt. Így született a barátság. Csak a papok zavarták meg néha.

Gondoltuk, folytatni kell a találkozást az antik római világgal. Ezért egyenesen Pompejibe utaztunk, megállás nélkül.

Pompejiből – az olasz városból – egyetlen emlék maradt eleven. Itt láttam először szabadon és természetesen nőtt narancsfát, és – mint valaha régen – loptam a gyümölcsöt. A többi homályos, mintha pusztá képzelet lett volna a városka, nem pedig valóság. A romok felé vezető utcák árusai az átsétálókért voltak csupán, azért, akik maguk is egy képzelt világ után mentek. Hívók is voltak, meg papok: ők egy mesterségesen kitalált „szent helyre” igyekeztek. Mintha nem is lett volna semminek saját és valódi léte.

Úgy éreztem, a valóságnak valahol odébb kell lennie: a falak mögött, az ókori Pompejiben. Úgy léptem be a kapun, mintha képzeletből valóságba mentem volna át.

A tér, az amphiteatrum és a romok olyanok voltak, mint annyi más kiásott hely. Rommezőt láttam, és messzebb a Vezúv hegyét. Nem volt „szezón”, alig voltak nézelődők – csend volt, és hallatszott minden lépés.

Aztán befordultunk egy utcába, és lassan változni kezdett a hangulat. Ép házak a két soron, mind több volt, és mind épebbek. Sehol egy lélek, a lakóházakban csak virágok

és bokrok, festmények a falakon. Egy-egy tiszta szobor, mintha friss használattól lenne sima. De a tárgyak, a használatra valók, hiányoztak.

Mentünk egyik házból a másikba, mentünk lakásból pékműhelybe, bordélyból hűskimérésbe: utca utca után. Minden másként volt ép és másként volt romos, mint akárhol másutt: városban vagy rommezőn. Semmi sem volt, ami az időtől, az emberi cselekvéstől – használatól vagy pusztítótól – kapta volna jellegét. Olyan sem volt, ami az elhagyástól dőlt volna romba.

Nyugtalan és szorongó voltam, ezt erősítette minden, ami körülfogott. Hiába néztem az égre, színtelenségében az is láthatatlanná szürkült. Körülfogott az érzés, nem tudtam magamba se vonulni, hogy megbirkózzam vele, vagy feloldhassam. Mintha bőr sem lett volna, hogy védjen: minden beszivárgott anélkül, hogy bármi megszűrte volna.

Egy szoba sarkában, a porban emberi alakot láttam meg. Csak megkövesedett gesztus volt – semmi más. Karja eltakarta orcáját. A világ ellen védő mocnási elrejtőzés volt: előlünk és ellenünk. Egy kutyának nyitva a száját, és minden vonásában ott a görcs, amivel odakötöttségét feszíti.

Kővé vált valóságok lehetnének, de egyik sem az. A forró hamu úgy ölelte körül a testet, vonásai minden részletét, hogy – megkeményedettségből – lenyomatot lehetett készíteni. Az alakok így csak a nemlét, a semmi lenyomatai. A védtelenség mintái. Ezek nem a belülről jövő, az élethez határáként tartozó haláléi, hanem a megöletés pillanatának alakjai.

A halál: fogalom, elvont univerzália. Valósága csak a meghalásnak van.

Mintha a házakat is megölték volna: ezek is már csak a nemlét és a semmi lenyomatai. Nem annyira egy pillanat, mint inkább a pillanat megöletésének nyomai. Értelmetlen itt minden – az is, ami ép –, mert minden az ember jelenlététől van megfosztva. Pompejiben a pillanat meggyilkolása adja mindennek a jelenbeli valóságát.

A haldokló, a meghaló ember nincs egyedül. Ha csak tudatában, de vele vannak a többiek, a túlélők. Az ő jelenlétükkel pedig természetes a halál, vagyis a meghalás. Amikor egy város népeztül, államostul, kincsestül és házastul egyetlen villanás alatt pusztul el, és nincs túlélő egy sem, akkor az nem természetes halál. Akkor sem az, ha a tűzhányótól volt.

Apokalipszis? Ebben a szóban egy érzélem válik gondolattá. A világ gyűlölete, mindennek a gyűlölete, ami él, mindenkinek, aki eleven, aki ember. Mindent kővé változtató gondolat ez. Benne válhat a halál elvont gondolata érzélemmé, hogy valóságos arcát megmutassa. És ez az arc az emberé, hiszen a gondolat is az övé. Valaha ezt a gyűlöletet – gyengeségből talán – az istenre vetítették. Amikor azonban ez már nemcsak vágy, hanem emberi lehetőség tud lenni, akkor ehhez a gondolathoz az isteneknek semmi közük sincs. Kiderül, hogy csak megrágalmazták vele őket.

Pompejiben a megöletés sűrűsödött össze és vált várossá. Körös-körül nincs semmi más, és nincs semmi, ahová a pillantás menekülhetne. Ahogy a hamu sűrűsödik össze, úgy sűrűsödik a hangulat a lélekben, és csak üresség marad, a semmi.

Kísérteteknek hiszi az ember a néhány nézelődőt, akit lát, és az öröket – mindenkiket. A tárgyaknak és az alkotásoknak így nem is lehet történelmi vagy művészi valósága. Csak vörös és fekete árnyalatokra emlékszem, olyanokra, mint amilyenek a hamu színei lehettek.

Arra sem emlékszem, hogy kimentünk Pompejiből, és semmire az utazásból a vonaton. Hiába akarnám felidézni, milyen a nápolyi pályaudvar előtti tér. Homályosan és bizonytalanul sejtek-érzek annyit, hogy egy föld alatti csarnokból felfelé mentünk.

Lassú emelkedés a világosságba, kint pedig hangok sokasága. Nem zárt térben egymásra vetítődő hangok összekavarodó káosza, hanem a külön érzettek szétfutása. A beszédeknek csak zenéjük volt, önálló volt mind, és lökdösték egymást, támaszkodtak egymásra. Kölcsönösen erősítették a zene érzését. A tér nyitottságában semmi sem tért sehonnét vissza, minden hangsor feloldódott az újabbak sokaságában, rendszert nem alkotva követték saját rendjüket – és megszöktek. Rend nélküli, rendet nem kívánó összevisszaság volt, és mégis: számomra harmónia lett.

Aztán jött az alkony érzése, homályosuló színek érzéki valósága: a sötétedés előtti pillanatok.

A későbbiekből már többre emlékszem, de nem az utakra, hanem csak részleteikre. Szűk volt minden utca az emberek lökdösődő sokaságában: úgy éreztem mindenkire, mint azelőtt a hangokat. És kedvességbe fogott tülekedő, rám törő jelenlétük.

A járda szélén – ahol volt ilyen – ajtók: a felső részüket ki lehetett nyitni, és úgy tárták ki őket az asszonyosságok, mintha ablakok lettek volna. Kikönyököltek, és átbeszéltek a másik oldalra. Rajtunk keresztül: mintha mi is a hely természetes részei lettünk volna. A kitért ajtók elé kiültek a vacsorához készülődők, mások meg ételt készítettek. Volt, aki éppen majsolt valamit – meglehet, édességet, talán gyümölcsöt. Mintha lakásban lett volna az ember, mintha egyfolytában otthonokon át jártunk volna. Nyitottak voltak, és bár nem léptünk be sehová, mégis mindig bent voltunk. Talán megkínáltak egy fűrt szőlővel, egy mosollyal egész biztosan, és gesztusokkal meg szavakkal is.

Az otthonosság oldotta a szorításokat.

Egy kicsit szélesebb utcán kirakatokat néztünk. Egy nyitott ajtó ételt éreztetett, egyszerre és hirtelen éhesek voltunk – mentünk az orrunk után. Nagy kondér rotyogott, a fekete táblára firkált krétaírás szerint polip. Olyan puhán szelídek voltak darabjai a szájban, hogy addig kellett ízlelgetni, amíg minden fel nem szívódott a lágyság érzetében.

A semmiből születő kis állatok elsőre a hangot ismerik, aztán a fényeket, csak később az élet ízeit.

Az Anjou-várat – egy nagy téren – másnap láthattam, biztosan másnap, mert világos volt. De másnap sem láttam a várost, hanem csak a részeit. Nápolyt, a várost, mint egészet, azóta sem tudom elképzelni vagy felfogni. Az élmények, az otthonosság által világán belül voltam. Egyszer sem, egy villanásnyira sem néztem a várost lélek szerint kívülről. Belülről érezve és nézve, a semmiből kibuggyanó otthonosságban nem lehet értékelni. Érzéki és érzések szerinti viszonyok rendeznek mindent, és az érzések válhatnak ugyan érzelmmé, de értelemmé nem. Szép vagy csúnya, jó vagy rossz város Nápoly? Sosem fogom tudni. Miért is kellene?

A városokkal is úgy vagyunk, mint az emberekkel: az első találkozás pillanata gyakran eldönt mindent. Minden későbbi változás az első viszony alakulása szerint történik. És ha egy város egy pillanatra is létünkbe vált, ha csak egy pillanatra is léteet teremtett bennünk, akkor ennek jellege és mértéke szerint mindig belső lesz a vele való viszonyunk. Mindig belülről fogjuk érezni: természetesen és közvetlenül. A város önmagunkhoz való közvetlen viszony lesz számunkra. Elfeledhetjük, ha úgy adódik, de egyet nem tehetünk: másként már nem találkozhatunk vele – akárhányszor járnánk is ott –, mint e szerint az első kapcsolódás szerint. Lehet az erős, és lehet gyenge – aszerint, hogy milyen volt az első pillanat –, de amikor van, amikor felbukkan, nem lehet más.

Az a legjobb múzeum, amely olyan, mint egy kiállítás. A jó kiállítás pedig egészében véve művészi alkotás. És nem azok az igazán jelentősek, amelyek sok-sok ismeretet adnak, hanem amelyek ismeretet és megértést összefogó élményt adnak. Hogy harmóniát teremthessünk abból az összhangból, amit a rendezés művésze hozott létre.

A Doge-palota múzeumában rendezték meg a *7000 anni della Cina* kiállítást. Az ember csak sétál, nézi a tárgyakat, és kialakul egy hangulat. Egyenként fogja fel és észleli őket, egyedi jelenlétükből azonban olyan érzéki valóság bomlik ki újra és újra, ami – talán éppen azért, mert mindig másban és mindig másként sejlik fel – általános lesz. Rám a tárgyak anyagi érzékisége, anyaguk tapintani vélt valósága hatott leghamarabb és legélesebben. A kézben lehetett érezni a felületek sima szelídségét, és a tárgyak játékosága is valami hasonló érzést bontott ki. Mindenféle, szokott meg szokatlan állat volt, és mindent kedves humor szelídített meg. Egyik sem volt félelmetes, a sárkány is gyermekhez simuló, kezes állatkának látszott. Mezopotámia és Amerika kegyetlen állatalakjaira kellett ellentétként gondolni, és ez még jobban erősítette a közvetlen érzéki hatást.

Nyugalom, ok és cél nélküli vidámság született, de mindent az anyag érzékelésének öröme fogott egybe. Békés biztonságot kínáltak a tárgyak használatra hajló szelídségükkel. Az érzéki öröm pedig mindig az élet öröme. Rá kellett tenni a kezét egy-egy tárgyra, mert vonzott: érezze is az ember, amit csak a szemével tapogat körül. Így jutottam el a Quin Shihuang sírjától hozott figurákhoz. Négy volt ott a tízezernél több életméretű szoborból: egy ló, egy szolgálólány, egy katona és egy tiszt. A rendezés szerint is és jellegük miatt is a tiszt köré csoportosultak. Nemcsak hierarchiájuk okából, hanem azért is, mert a tiszt alakjának volt a legnagyobb hatása. Őt a katonával külön térbe állították. A szolgálólány pedig más teremben volt, más tárgyak között. Csoportjuk így beleszövődött a kiállítás többi részébe, és minden addigi élményt maga köré vonzott. Amit addig láttam és éreztem, az a tiszt szobrának hatásához kapcsolódott. Vagyis ezt is a már kialakult érzéki-anyagi élmény szerint láttam. A kibontakozott hangulat adott általánosabb érzéki valóságot a szobornak, alapot a közvetlen hatáshoz.

Bizonyára azért volt, hogy legelőször anyagi valóságát éreztem. Ezzel együtt pedig a méret hatását: ember nagyságú volt, akkora, mint én és mint mindenki a teremben. Egyenlőség volt közöttünk, vagyis kölcsönösség, valamiképpen személyes viszony.

Két lába egy vonalban van, úgy, hogy várakozó mozdulatlanyságot sejtet. Nincsenek szorosan egymáshoz zárva, hanem egy kicsit széjjelebb – meglehet, az anyagi szilárdság miatt. De így a magatartásnak is szilárdság a jellemzője. Két kezét úgy tartja, mint ha fegyverein (kardon és lándzsán) nyugodnának, és készenlétben volnának – mégsem érezni semmiféle feszültséget. Mintha vigyázna a tiszt, hogy el ne fáradjon az idő múltával. Vértje négyszögletes darabokból van, és ezek mérete is a rend nyugalalmát adja. Sima felületeiken pedig vissza lehet idézni valamit a néző tenyerében már előbb kialakult simaságból.

De ez a szobor nem csiszolt kő, hanem égetett agyag. Így emberi törekensége van a tisztnek. Az anyag jellege is a szobor szellemévé válik, és személyes lesz. Így van, hogy lágyságból és törekenségből szilárdsággal együtt határozottság lesz. És ez is belső lelki tulajdonságnak érezhető. Ez a határozottság viszont keménységet kap az arctól: belső keménységet, amely nem az anyag tulajdonsága, hanem éppen ezen lesz úrrá.

Szájának kétoldalt aláhajló ívére rákonyul a bajusz keskeny vonala. Ez a vonal közepén csak vékony jelzés, de a szélek felé erősebb lesz, és így emelkedik az ajak fölé. Keménység van az ívben, és olyan a száj, mint az íj. De az ajak alatt és az áll szelíd domborulata fölött kis szakállacska teremt könnyedebb formát. Itt a keménység és szelíd-

ség fonódik össze, és az arányok nyugalma megint csak szilárdságban egyesül. És ezt is belsőnek kell érezni: elszántságnak és rászánt biztonságnak.

Szeme valahová, meghatározhatatlan messzeségbe néz. Nem találkozik a nézőével, akkor sem, ha az előtte áll. Elnéz fölötte, mintha mögé látna a távolba. Bárhol állna is az ember, bárhonnét nézné is, a szoborszem a messzeséget figyeli. Ellentétként gondolkodom azokra az arcokra, amelyek szemükkel követik a nézőt, bárhova menne is. Ezek évszázadok óta követik és átfogják, leigázzák, alávetik maguknak az embert. A tiszt szeme csak a végtelenben találkozhat a miénkkel. Oda vonzza tehát a mi tekintetünket is. A meg nem fogható, ki nem mondható messzeségbe, a végtelenbe. A végtelen belső lesz: a nyugalom végtelensége – magunkban is érezzük ezt mi is. Érezzük, hogy ez a végtelennel való nyugalmas, elszánt és határozott szembenézés. Ez teljesíti ki a szobor jellegét: *serenità* – pontosabb ez a szó, mint magyar megfelelői.

Az alak egésze tömör, ami a leheletnyi merevséggel együtt a mozdulatlanság érzését erősíti. Ezáltal a nyugalom és a figyelés együtt: a várakozás pillanata. Bármilyen jöhet a végtelen térből, és úgy érezzük, hogy a tiszt tudja ezt, és mégis nyugodt. Érezzük a csendet is, mintha a bennünk bontakozó csend az ő csendje volna. Vagy azé a végtelenségé, ahová néz. Ez a csend is összefog minket vele, és magunkban is felbukkan a nyugodtság és biztonság érzése.

Az agyagalak seregben állt. Állhatna egy síkságon: a széleit nem látni, és bárhonnét, bármely pillanatban felbukkanhat az ellenség. Akkor a síkság harcmezővé válna, ahol meg kell ütközni. A tiszt biztos lehet az erejében, a seregében és a magáiban, de abban soha, hogy ki hal meg a harcban. Lehet, hogy éppen ő. Tudnia kell ezt, és akkor nyugalma-elszántsága ennek vállalását jelenti. Biztonságot abban, hogy nem lehet és nem is fog alulmaradni. Akkor sem, ha meg kell halnia – akkor a legkevésbé.

A sereg a császár sírja körül áll. Hogy védje Quin Shihuangot: holtában. Feladata tehát a halálon túl van. Abban az ismeretlenben, amit az ember sejtteni sem tud, amit az elme fel nem foghat.

Az agyag törekenysége az ember végső törekenysége. És mégis: évezredek át megmaradt. Megmaradt érzéki valósága, amely eleven lehet a néző által és a nézőben.

Ez a végtelen nyugalom nem vallásból következik, és nem istenekben bízunk, nem hozzájuk vágyó-remélő megnyugvás. A kínai kultúra, a kínai gondolkodás nem ismer ilyent. Összhangban lenni a világgal, egységet alkotni vele annyi, mint a végtelenséggel jutni egyensúlyba. Megtalálni a helyét – a közép az ember helye –, ez a legfontosabb. Ez egyben erkölcsöt is teremt. A tiszt nem vágyik sehová, és nem bízunk semmi-
ben, csak abban, hogy azt teszi majd ő is, amit kell.

A szobrot nézve az idő is végtelenné válik. Nem üressé és félelmetessé, hanem érzéki és emberi teljességgé. Az anyag érzéki valósága tölti meg a végtelent: az ember létének érzéki jelenlétével.

A szobor a rá készülő várakozás pillanata, és általa a pillanat örök. Ez a csend és ez az időtlenség semmi más, mint a végtelenné vált pillanat.

Aere perennius: nincs vas és nincs fegyver a tiszt kezében. Minden, ami van, törekeny. És tökéletes, ahogy csak eleven pillanat tud tökéletes lenni.

*Mint egy szem füge, amikor leszeded.
Mint kedves ölelés, amikor megérezed.
Vagy a művészet, a végtelenné
és állandóvá – teljessé – tett pillanat.*

Báthori Csaba

APÁK TITKAI

Kígyótojás

Őt, megint őt látom, elevenen.
Minden nevetés utolsó kísérlet.
Nedves, frissen fésült haja az ápolt
férfit pótolja. Ragyog, mint a fényes
lőhát. Szeme alig moccan, a lusta
két tetszhalott daganat. Zöldre gyűrött
zsákvászon homloka embert kereshet,
nem engem, a becsinált kiskakast.

Sötét szempilla, száraz könnypelenkák.
Zsákvég arcában a száj, azt a nők már
eltemették. Kórákásnak maradt itt
a végítélet veteránjaként.
Csak én hallom, hogyan visít a csőben
a patkány. Világ vetél el, amíg mi
horogra kerítjük egymást. A barna
kátrányos fogak örölik a kérdést.

„Öcsi, rendben?” Röppen a szó a sörtől,
a behörpölt négy korsó kerozintól.
Ő az ő anyjához zuhant, én meg
az enyémhez. Idegen hüvelyekbe
mártott agglegénykanóc. Bedarálta,
egyszer ellopta kérges önmagától
egy bebúgatott vaginasiló.
Azóta kígyó, én kígyótojás.

Szaporodott, de lenni nem tudott
senkiért. Kussolt, vigyorgott, csendbe mart,
mint a cápaszáj. Csak engem ürített
célba rideg ágyékkal, nem futotta
többre. Némán s későn simogatott meg.
Már besárgult. A fehér temetőben,
még ott is süttött az arca, a démon,
a jég: Meghalok, mert megkönyörültél.

Szárnymaradékok

Feltápászkodom, míg veri belém a
lelket. Rozsdavörös, halott aranyban,
lágý és forró büntudat-adagokban
csepegteti belém, dörzsöli rám
a nehézkedési erőt. De érzem:
elbukom a tájban, figyelem ólom
szárnyaim, nehogy felröppenjek a
levegőbe, hol se gázló, se korlát.

Sebek, tollak, dermedt szárnymaradékok.
Hegyes gazban járhatja szívemet,
míg férfi nem szövődik a puha
zöld gombolyagból. Elmegy, de nem oltja
el a tüzet. Felém fordítja púpját.
Nem veszi észre: tévúton vagyok már,
hogy más, kegyetlen fajú cseperedjem.
Minden tűzben van egy darab belőlem.

Sötét, fehér szelek gyűjtik, sodorják
fantomörömeim. Korall az orrán,
víz a homlokán, dermedt lepkék az
ajkain. Minden hínár-pillanatban
túlélem most saját függésemet.
Vörösebb vagyok, mint a kanyaró,
amíg várja, összetörök-e még,
vagy félelmemhez fűzöm darabokban.

Katlanába lőkött. Aztán kimentett.
Ahhoz, hogy repüljek, vagy vízbe bukjak,
még el kellene felednem a szárnyam.
Kétségbe lőtt és megvett a rövid
óriás. Dicséret s lejárás
nélkül nem szerezhettem meg apámnak.
Nélkülem csábította a szabadság,
és nemléte velem együtt ér véget.

Halasi Zoltán

GYERMEKJÁTÉKOK

Tátogó kéz

Elmerülve a tóban,
egy kézfej a víz színén,
a másé, a sajátod,
mint külön élőlény
kelti a fényből sodrott
ezüstös gyűrűfodrot,
s te ezt a szája tátott
varangyot vagy halat
iszapszín víz alatt
egy plankton szemével látod,
amint égboltot rajzol
föléd és téged hajszol
a meg nem foghatóban.

Tűzkigyó

Az éjszakában elveszetten,
kimaradva a földi jókból,
valaki ott ül közeledben
és vigaszt remél vízióktól,
levert kamasz, görbe ágvég
paraszával hadonászik,
mintha Téged írna, holott
a parázs fénykigyója árnyék
a levegőben, egy másik,
nem ismert írás negatívja;
a kamasz nem olvassa – írja,
aszerint, ahogy álmodod,
unatkozó Tökéletes,
valami rossz iránti vágyban,
hogy lehess, meg ne is lehess,
kamasz, fénykigyó, parázs,
Te, elveszetten éjszakádban,
csak vízió vagy, valahányszor
a fák közt remény, szikra táncol,
s kőkörön belül roppanás:
kiszáradt hahota lángol.

Sikari

Szikes tófenék voltam,
szabdalt kéreg földte
fekete iszap.
Hőben hevertem holtan,
sötétbe préselődve,
se arc, se vég, se tag.

Anyagba, belém vájt bőszen,
közegemből kitépett
egy kopasz kisfiú.
Sártéglát püfölt belőlem,
sarokkal belemélyedt,
arc lettem, homorú.

Felhős égre, fa oromzatra,
drótkerítésre láttam
fél pillanatig.
Majd fölemelve s földhöz csapva,
arcvesztő robbanásban
engem zengett a szik.

ROSSZ ÉV

*„Sicyont ragály lepte, mert a város
nem fizette ki a művészeket.
A félbemaradt istenszobrok
a maguk módján bosszút álltak.”
(Idősebb Plinius)*

Panaszlod, hogy Marsilia a brit ólomra extra vámot vet ki?
Hogy Tarentumnál kalózkézre került sok egyiptomi gabonád?
Hogy vihar sülyesztette el sidóni üvegrakományod?
Micsoda tavasz! mondod. S a nyár, az sem volt kíméletesebb!
Apád lábát – érszűkület – levágták. Elsőszülött fiadról
a parthiai fronton hosszú ideig semmi hír, aztán:
hogy fogságba esett. S hogy nehéz légzésed sem múlik,
hiába nyalsz naponta krizokollát mézzel? És a minap:
gúny tárgyá lett a képed Scaurus átriumában?
Hitvesedet gladiátorviadalon látják ajduldozni?

Aszály a földeken, bérházaidban éhínség dühöng?
Azt mondd, kell hogy legyen magyarázat? Vagy
tebened, vagy fentről kimért sorsod rá a válasz?

Barátom! Sicyon tragikus vétke tiszta. Te nem vagy drámahős.
Lelked gőzölgő mocsarában az égiek sem igazodnak el.
Hagyd Apollót. Egyébiránt az istenekre fogni ezt olyan,
mint borostyánt a hiúz hólyagjából származtatni.

Mondd: rossz évem van, rossz évem van, rossz évem van.

Szuly Gyula

HADISTEN ÉGITESTE KÜLD-E FÉNYT?

*„Itt ma belső hidegháború folyik.”
(John Lukacs)*

I

Felhághatok-e Kenyérmezőre
még olyanféle táncmulatságra,
amilyen ott a Kinizsi tánca
lehetett, a fogán törökökkel?
Találok-e ütemet utána
s a fogamra való törökökre,
hogy amit ma megtart még az ínyem,
ez az utolsó tánc – idegen kéz
dicsőségét hirdetve – kitörje?
Harsog ott a diadalmi ének,
vagy az örökké zúgó fülem
odaképzelt hangfelvétel őre?
De kinek is lenne még ínyére
vagy a kedvére való mulatság
a történelmi tánc, múmiákkal
ingerkedő táncrea perdülésre?
Akinek odahívogatói
baljóslatú szívhangjai lettek,
ma késztessek olyan vitustáncrea,
amilyet ott az a vitéz lejtett?
Mi lenne, ha megelevenedne

a török a fogamon a táncba,
és onnan a szemembe kiáltja:
„Bár ha lettek volna azok akkor
ilyenek, amilyen te vagy itten,
akkor minket segít meg az Isten!
Nem is abból mondom, hogy öreg vagy,
látlak ugyan megfiatalodva
nem ilyennek, de még pipogyábbnak,
harcoltál volna bár itten, akkor
én járom a tetemeddel ropva!”

Itthon ülök, nem Kenyérmezőn,
csatadalokat énekelek,
mindegyik falam beleremeg,
s a fülelő szomszéd átkopog:
„Hogy ki katonája maga ott,
a legszebb katonája? Hold ragyog,
a műezzin énekelget ott?
Bajvívásra bőszült láb dobog?
Rabló jött? Még egyedül van ott?
Hisz az nemsokára jönni fog,
úton, útfélen lenn oldalog.
Hallja meg hát lenn, hogy itt mi zeng,
ez az éneke rendítse meg,
vagy ha kegyeseket fújna maga ott,
úgy fordul az végre önmagába,
s kelne benne lelkiismeret;
szándékai elenyésszenek.”

II

Ez a ház nem várhat semmi jóra,
ezt már senki nem javítja meg,
Isten a kezét levette róla,
felnyögött a tetőszerkezet,
a támfalakra kúszik néha nóta,
megtépázott hangja áthalad,
surran erre-arra, mint a macska
a másik emeletre, otthonokba
(hiába vártak ottan jobbakat),
széles kedvű ember énekel
jódogában (látszik, jó a dolga),
fújja, hogy a „bérces Kárpát ormán
őrt áll sok ezer magyar vitéz”.
(Tudja ez, milyen a Kárpát orma,
emlékszik-e, milyen volt a vész,
és van-e most, ki azzal „szembenéz”?)

Az ő fagyától hűlt le így a ház.
 Didergése pengő vacogás
 pizzicatóját sziszegve hozzá
 és még talán a harsány énekéhez
 viczorogtatja is a fogát,
 míg odalent hólepelbe burkolt
 átfázott és éhező csapat
 a kaputól alig távolabb
 némelyik bemélyedésbe fészkelte
 tábora már hetek óta tart.

Honnan hallani az érkező
 ismeretlen, gyanús léptekeket?
 Egy lakó, az ötvenötből egy –
 felriadt rá, még időbe hallja,
 itt járkal az ellenség – ha van –,
 kitárja rá ajtaján a rácsot,
 nem kell már a rács, a támadások
 célja inkább ő legyen, kit úgysis
 nagyon közelget már a szívroham.

Március van, és a tél marad.
 Rossz idő hazája lett a ház.
 Megrendíthetetlen jégvilág
 hol nyáron át is fagyhalál arat.

III

A lépcsőházban cserkészcsapat
 kiáltaná is már a számomat,
 sastekintet függ a számomon,
 egy számjegyét még rejtve vonzsolom,
 ezért nem tudja most kimondani,
 és retteg, hiszen vannak számai,
 én fogom az övét kiáltani?
 míg rajtam azt a másik számjegyet
 kivenni tisztán onnan nem lehet.
 Melyikünk hullik el hamarabb,
 s a tovább élő lesz-e boldogabb?

Felismerem. Tudom, ki az ott.
 Ő lehetett, ki elkomorodott,
 mikor látta, hogy visszakullogok
 a számkivetésből. Pesten, Budán
 szegezte szűrős nézését reám,
 és most is ő követ lépten-nyomon

a Margit hidon és a Lánchidon
 a kőoroszlán mellől lesve, lát,
 ha megyek visszafoglalni Budát.
 Úgy hiába bújtam álruhába,
 hogy visszaszivárognak Budára
 csak báméskodva, mint a sok török,
 amikor Budát elfoglalni jött.
 Ő megnézett, és azóta lát,
 hogy somfordálok Budára át.
 Jól látom? Ő az; felismerhető
 az árkolt homlok, mélyült arcú
 (én öregedtem-e meg így, vagy ő?).
 De elmaradt; ez mégse lehetett
 ő, a léptem nem ismerte meg,
 vagy mást követ, ki nálam öregebb?
 Mi dolgom ott, hogy Budára megyek?
 A Zsigmond utcán megállt az idő.
 Álnév a táblán, milyen utca ez,
 s ki az, ki itt velem ma is szemez?
 Hát mégis itt van? Gép kattán. Levett.
 Egy kapualjból hogy került elő,
 ki mostanig már szentek szentje lett?
 Saulus ő, még engem megkövez.

Ma melyik utca s melyik rész „szabad”?
 Pesten vagyok. Az ellenség marad!
 Jól sejti, hogy még vannak terveim:
 egy tájat látok, s a mocsarain
 az átkaroló hadmozdulat
 vesztébe süllyeszt harcocsit, lovat,
 ott emberélet hírül sem marad,
 így ők lesznek, akik hullanak
 – ha késlekedve tör rám szívattak.

Még pesti utcát rónak lépteim,
 ha rogyantan, de itt vagyok megint.
 Követnek. A bal karom törött,
 egy felderítő járőr fellökött,
 hogy kitépje a hadititkokat,
 remélte, táskám olyat tartogat,
 és nem tudta, hogy csaliterveket
 röpít világgá, s jobbat rejteget
 még az agyam, még jobbakat tudok,
 s az cselvetés, amivel elfutott.

Ebsont beforr, vagy jön kutyára dér?
 Minden rosszcsont túl sokáig él,
 s aki a rég letűnt idő nyomán
 az eltűnt részét éli igazán,
 s még az ő kardját tisztítja csiszár,
 tán most is „vidám hanczurára” vár,
 ott, hol romhalmaz s tömeghalál
 emléke máig is szemekre száll.

Mars fénye int onnan, hol már letűnt.
 Most újra kél, és az marad velünk?

Győri László

A NYAKATEKERT KÉVEKÖTTÉL

Találkoztam egy réges-régi barátommal, aki ugyanúgy parasztyerek volt, mint én, sőt még inkább az, mert én nem falun, egy kisvárosban nőttem fel, a földre, a tanyára csak kijártunk, ő viszont falun is élt, ott helyben fogta munkára a család. Beszélgetünk erről-arról, elejti: – Eladom a szülői házat. – Jól teszed – mondom neki –, lejársz évente egyszer-kétszer, az bizony nem elég, tönkremegy, elpusztul minden, ismerem, nekünk is van egy falusi házunk, reped, szétfagy a cserép, hullik a vakolat, roskad a tető, mindig akad rajta igazítani-, javítanivaló, azt a kis kertet is muszáj tisztán tartani. – Erről jutott eszembe ártatlanul: – Mondd, te szoktál még kapálni? – Én?! Hogy képzeled! – háborodott föl teljes lelkéből, egészen gyalultatlanul, még bele is vörösödött. – Kapáltam én eleget gyerekkoromban! Nem robotoltál te annyit egész életedben, amennyit én gyerekkoromban dolgoztam, soha, érted, soha!

A nagy indulatot tiszteletben kell tartani, azzal nem lehet vitatkozni, ha valaki meg van győződve, hogy egyes-egyedüli a világon, annak ugyan elébe vethetsz bármi szót, nem használ, itt a fergeteg, a hurrikán esete forog fenn, az észet elsodorta, még a darabjai is messze kóvályognak. Ha többet dolgozott, ha én csak ne is próbáljak halkan vetélkedni vele, az más, akkor két határban járunk.

Ő tehát elvből, sőt haragból nem kapál. Én igen. Nem fogadtam meg, amikor odahagytam a szülői házat, hogy kapát ezután kézbe nem veszek, de a nélkül is úgy képzeltem: az egyetemmel hál’ istennek vége a földdel való társalgásnak, soha többet nem nézek bele a hantokba. Ötvenévesen aztán vettünk egy kis nógrádi telket, s egy kis zöldséges-, egy kis virágoskertet csak művelünk benne. Ez a kapamunka azonban már nem az a régi. Nem múlik rajta kenyér, betevő falat, adó, végrehajtás, nem kényszer, kedves kis multság, könnyű vigalom. Úgy tetszik, hogy tetszik.

A városi gyereket nem tudják úgy befogni a munkába, mint a kisvárosit, a tanyasít;

nem is igen van mibe. Eredj ide, menj oda, postára, boltba, otthon egy kis takarítás, mosogatás, egyéb nemigen akad. Ami elég baj, azonban így van. Az a hamisítatlan városi, akinek nincs udvara, kertje, akinek nem adatik tér a lakáson, a lépcsőházon túl; aki városban bár, de úgynevezett családi házban lakik, hiába város lakó, az már nem tiszta urbánus ember. Ott már a természet módosít, közbeszól.

A falusi kisgyerek korától dolgozott. Legeltetett, udvart söpört, avart gereblyézt, gyümölcsöt szedett, állatokat etetett. Noha az efféléket nem is számították igazából a komolyak közé. A munka kint, a földön kezdődik. Nagyanyámnak közel, a város szélén volt egy kis tanyája néhány holddal, mindjárt a Cigányödrön túl. Egy kis tanya: a kistanya. Így emlegettük. Bérlő lakott benne, elfelejtettem a nevét, pedig a bérlő hovatovább szinte rokon, a föld egy részét ő, a többi nagyanyám, apám gondozta. Tízéves voltam, amikor apám beállított maga mögé markot szedni. Markot szedni vagy markot verni – így is, úgy is hívtuk. Nem volt nagy az a búzatábla, s valószínű, még az én munkám sem volt nagy, de azért nagyjából ugyanúgy végigverítkeztem a napot, akár a felnőttek.

Apám rövidesen eltávozott néhány esztendőre, én azalatt nyaranként szabad voltam, akkor ami föld még maradt, azt mintha csak Isten művelte volna, mi – anyám meg én – nem, de hogy voltaképpen mi volt ekkor a föld sorsa, nem tudom, s nem is fogom megtudni soha, mert anyám is, apám is a földben van már. Szabad voltam? Dehogy! Csak a nagy dolgok, a kapálás, az aratás kíméltek meg, egyébként dolgoztam: kicsaptak anyám nővérének a tanyájára, s disznót legeltettem a többi gyerekekkel, egy egész kondát. De azt nem vettem munkának, az kész szórakozás.

A munkák munkája az aratás. Úgy tartják, Péter-Pál körül jön el az ideje. Nagy munka, de nagy ünnep is. A gyerekek persze nem annyira. „Érik a gabona, / Melegek a napok, / Holnap virradóra / Aratásba kapok.” De sokszor eszembe jutott ez a Petőfi-vers Péter-Pál előtt! Már megint belekapok én is! Elkámpicsorodtam, amikor apám egy júniusi estén, amit már napok óta szívszorongva vártam, asztalra csapta a mondatot: – Megérett a búza, hétfőn aratunk!

Elővette az üllőt, beleverte a földbe, s nyakánál kiindulva kiverte a kasza élet. Ahogy a keskenye felé haladt, a hegyét a bal térdére támasztotta. Erre a munkára külön kalapácsa volt, a puha fejű nem jó, csak a kemény, a karcsú, a se nem könnyű, se nem nehéz, mert sokáig kell föl-le járni, emelgetni. A kaszaüllőről pedig azt kell emlékeztetnie felróni, hogy fagyökérbe illesztették, ugyanis nagyon sok ütést kell kiállnia, s egyedül a gyökér nem reped szét. A kasza kiverése nagy gyakorlatot, jó kezet igényel. De megvan a gyakorlat, s megvan a jó kéz is, apámé. Hunyorítva céloz, siklik elejétől végig a tekintet az élen, hogy nem *habos*-e valahol, azaz nincs-e itt-ott fodrosra ütögetve, s elégedetten pihen meg rajta: nincs benne hiba.

Kell még egy másik szerszám is, amivel a rendre vágott gabonát kévébe szedik. A *kuka*. A mai magyar ezzel a szóval néhány évtizede a szemégyűjtő edényt illeti, holott ez a szó eredetileg egy cseh gyár nevének a rövidítése, amely a nálunk is használatos félautomata szemégyűjtő teherautót készítette. Erről nevezték el a hozzá alkalmazott, pontosan hozzá gyártott tárolóedényt is kukának. S ma már minden szemetesbödöge az. Ha felütjük az értelmező szótárt, félig-meddig meg is találjuk benne a szó eredetét. A könyv a kukának ezenkívül még két értelmét is tudja: 1. néma személy; 2. horgas fa, amire a dohányleveleket felakasztják száradni. Negyedik jelentését ezek szerint csak minálunk ismerik: horgas fa, olyan hegyes véggel, akár az arab egyes, amellyel a

rendre vágott gabonát a marokverő felszedi. Nem láttam, hogy bárki sarlóval szedte volna föl, sőt el sem tudom képzelni, hogy a sarló, a hegyes, éles acél alkalmas volna erre a célra, hacsak nem akarja valaki szántszándékkal összevagdalni, véresre szurkálni magát; ember ép elmével olyat pedig nem tesz, ergo az is bolond, aki sarlóval öleli föl a rendet.

Megszokott, örök helye volt a kukának, illetve a kukáknak, mert kettő volt belőlük, az egyik nagyon formás, a másik elég csúnyácska, ráadásul az elágazásban el is hasadt, úgy kellett megdrótozni, de arra soha nem került sor, hogy újat kutassunk föl helyette a fákon; minek túlszorgalmazni magunkat egy másikért, egy új csinosabbért, egyelőre jó, egyelőre megteszi ez is. A padláson, a feljáróval szemben a cserép alá voltak odatűzve, onnan volt feladatomban lehozni minden aratás előtti napon.

Ezzel a fő előkészület meg is történt. Az aratáshoz nemigen kell más, de ember igen. Az viszont ugyancsak. Hogy jó búza is, az szintén igaz, amint egy nyáron tapasztaltuk. Ez azon az első nyáron történt, amikor apám a bányából hazatért. A búzát még más vetette el, a búza nem a mi sajátunkon, csereföldön termett, a miénk helyett a tanítók dűlőjében lőkte oda az állam. Egy-két hold, nem sok. Apám készülöben a gazdálkodásra, vett már egy lovat, a Darut, azt fogtuk be a kocsiba (nem szekérbe, kocsiba!), amely mégiscsak igen fakó szekér volt, mindene rissz-rossz, a saroglya, a lócs, a kisa-fa, majd szétesett a gidres-gödörös dűlőn. – Na, ez az! – mondta apám, s kifogtuk, a kocsiderékhoz kötöttük a gebét. Az „ez az” egy nagy, mácsonyától gyöngyöző földdarab volt. Könnyű és habos, mint manapság a reklámban a joghurt. Búza lett volna, ha lett volna, itt-ott egy-egy szálát talált is a kasza, a mácsonya pihéje csak úgy dőlt a levegőbe. A mácsonya jól kitalálta, együtt érik a búzával. A megszáradt leveleken millió tüske meredezik, mind azért, hogy a marokverő bőrét telekoszorúzza. A méhcsípés hozza képest előkelő, nemes, arisztokratikus fájdalom. A mácsonya alantas, gonosz, termése, az aszat, viszont olyan légies tündér, akár a pitypang. Telehordta orromat, számát a röpülő, kigabalyodó pehellyel. Egyet hajoltam, egyet köptem. Apám előttem lépkedett, jó nagyokat, alig érte utol a búzát, olyan messze estek egymástól. Igencsak lépkednie kellett, hogy egy-egy silányat suhinthasson. Nekem is ugyancsak igyekezni kellett, hogy egy kis öltre való köteget összekaristoljak. Nemcsak ritka, apró is volt, igazi törpebúza. Nem tudom, ki nemesítette, de sikerült neki. Egyet ebédeltünk, valami keveset, apám még aludt is egyet a koci árnyékában, s kora délután már az a néhány kereszt állt is a tarlón. Máskor az ilyet le se vágtuk volna, akkor muszáj volt, akkor a fejünk felett suhogott rögtön a szabotázs.

Ilyen könnyű és ilyen nehéz aratást aztán nem értünk meg soha. A többi már közönséges volt, egyszerű, minden költészet nélkül való munka. Minden évben elkövetkezett.

A szép búza szóke, kék szemű, állán egy kis gödröcske van és így tovább. Amikor ránk nézett, már tudtuk, nincs mese, itt az aratás. Arra az időre kiköltöztünk a tanyára, mert hajnaltól késő estig a hátunkon hordtuk a napot. Kora reggel keltünk, s indultunk ki a földre. Olyan foltot kerestünk, ahol a legmagasabb, a legsűrűbb a búza. Készítettük az egész napra való kévekötelet. Lent egy jó marokra való szálát összefogtunk, kiteptük gyökerestül, levertük róla a ragaszkodó földcsomót, néhányat kihúztunk s külön tartalékoltunk, a többit kétfelé osztottuk, a feje, vagyis a kalásza alatt keresztbe raktuk őket, az elkülönített szálakkal áttekertük, a végüket a két kis kötegbe elegyítettük; az egyik szárán csavartunk egyet, s a hónunk alá vetettük, aztán csavar-

tunk egyet a szabadon maradt kötegen, a másikat kiemeltük a hónunk alól, akkor azt csaptuk be alá, s addig ismételtük felváltva, amíg túl nem jutottunk a szárhossz felén, s már össze nem ugrott magától a kötel. A földre helyeztük őket, gyökérrel-kalással mind egy irányban; hogy mennyit fonjunk, azt a kaszás mondta meg, apám. Nagy boszúság lett volna, ha kevesebb, mint amennyi egész napra kell, mert csak a hajnali, a harmatos, a kissé nedves, *megvonult* szárból lehet kötelet fonnai, a nappali már török, hasznavehetetlen. Nem is igen fordult elő, sőt mérget vennék rá, hogy soha – inkább túlcordítottuk, mint hogy ott álljunk üres kézzel, tehetetlenül.

Megtakaríthatam volna a kötelkészítés leírásának a fáradsalmait, ha lekörmölöm a helyi parasztember könyvéből az idevonatkozó részt, aki ráadásul majdnem ugyanabban a dűlőben élt, ahol a mi földünk volt, tehát igazán helyi kútfő, sőt minthogy (ami képpen önironikusan megjegyzi) egész életében *földet esztergályozott*, nem úgy, mint én, a *nyári* parasztgyerek, jóval hitelesebb krónikás, igaz, de van büszkeség is a világon: lássam, hogy tudom filmre vinni, lássam, hogy tudnék-e még most is kötelet gyártani a kéve alá, emiatt rugaszkodtam neki a saját szavaimmal. Ha ugyan! Merthogy igaz, ami igaz, nemcsak a büszkeség dolgozott bennem, az emlékezetkiesés is megtette a magáét: elfelejtettem, hogy az a helyi bácsi egyszer már aprólékosan lefestette. Úgy kell nekem: a rest kétszer fárad, a lyukas fejű kétszer szenved. Ugyanis ezennel arra a szenvedésre kényszerítem magam, hogy idemácsoljam a kötelkészítés hitelesebb, parasztibb változatát, pontosabban a „*nyakatekert, kalászos végű kötel*” előállításának a műveletét: „*Kikerestünk a búza- vagy árpatetésben olyan részt, ahol elég hosszúra nőtt ahhoz, hogy megfelelő hosszúságú köteleket lehessen csinálni belőle, egymástól távol nekiálltunk, és lehajolva, közel a tövéhez két markunkkal annyi szalmát fogtunk össze, amiből sem vékony, sem túl vastag kötel lett, azt kinyűttük a földből, a töves végét a térdünkhöz vertük mindaddig, míg a föld ki nem hullott belőle. Akkor kétféle vettük, a kalászos végét egymással keresztbe tettük, fél kézzel kihúztunk még öt-hat szálát a földből, azzal a keresztbe tett részt a kalászfejek alatt háromszor körültekertük, aztán előbb az egyik, majd a másik töves részt megtekertük úgy, hogy amíg az egyiket tekertük, a másikat hónunk alá tettük. Mikor ez megvolt, az összeerősített két részt a térdünkkel kipróbáltuk, hogy jól meg van-e csinálva, nem csúszik-e szét, aztán összefontuk, ledobtuk, kész volt a kötel.*”

A reggeli csak ezután következhetett. Az első kaszavágás előtt apám megállt, végignézett a nagy búzatükrön, beleköpött a tenyerébe, jobbjaival megfogta a nyelet, baljával a *kacsot*, s elmondta az ígét: – Isten nevében! Kissé előredőlt, belesuhintott, s a kaszanyélre kötözött, félkörívbe hajlított vessző, a *takaró*, az álló szárakra döntötte a lenyakló búzát. (Nem a tarlóra, nálunk nem az a mód járta.) A lehanyatló rendet onnan öleltem fel, onnan szedtem kukával a markot, anyám terítette a kötelet, s amikor már jó néhányon ott duzzadt a búza, elindultam hátra az elsőhöz, és összekötöttem sorra a kévéket. Apám közben rendületlenül haladt előre, nem tekintette, tartjuk-e vele a lépést vagy sem, tudta, a rend végén úgyszólván összeérünk. Addig tartott a pihenő, amíg a tábla elejére visszabaktattunk: apám kaszával a vállán, még most is látom, ahogy hegyével fölfelé viszi, viszi, szertartásosan, ősi szokás szerint, amíg világ a világ, pontosan ugyanúgy, anyám leoldott, kezére bocsátott kendővel legyintgeti az arcát, én meg lehorgasztott kukával lépdelek utánuk. Égnek emelt fővel kortyolunk egy nagyot a földből (az utolsó korty a földé), addig is erőt merítünk a következő rendre, aztán folytatjuk, folytatjuk a munkát. Aratási pálinkáról én csak könyvben olvastam, mifelénk nem éltek vele, a víz volt az egyetlen ital. S már nem korsóban, kék zománcos *kantá-*

ban tartottuk (kannának is lehet mondani, de az nálunk más, a tejeskanna). A nap egyre jobban sütött, a kaszásról lekerült a nadrág, az ing, egy szál fekete *glottgatyában* izzadt. A marokverő nem tehetette, hogy kigubózzon: épp elég volt, hogy a keze szarát vörösre marta a csörgő, zizegő, éles búzalevél. Az árpa még gyalázatosabb: valamitől annak még csíp is a pora, csak még nem akadt vegyész, aki analizálta volna, mert vagy vegyész valaki, vagy paraszt. Még a zab a legelviselhetőbb, abból azonban mindig a legkevesebbet vetik, egy foltot a lónak takarmányul.

Délfelé anyám beballagott a tanyára ebédet főzni. Gyorsat, egyszerűt. Ha meggye-
ves volt, hideg, kipattogzott szemű *ciberelevés*, az már valóságos lakodalmassá vált. Ha elkészült az ebéddel, a kútgémre rongyot kötött, s fölengedte a magasba. Apám, nagy boldogságomra, sohase mulasztotta el, hogy ebéd után egy félórát ne szundítson a nyári konyha ágyára vetett subán. Addig szabad voltam, az isten tudja, mivel, a tanyás kutyájával, ezzel-azzal, hogy édesgyökeret ástam, friss vizet hoztam a szomszéd tanyáról, a Norton-kútról, egyszóval elszöszmötöltem az időt, amit még az is meghosszabbított, hogy apám az édesgyökércserjék előtt, a hársfa alatt utánaverte a kasza életét. Aztán szinte amíg le nem nyugodott a nap, húzta, húzta, húzta. Nem mindegy, hogyan. A tarló akkor szép, ha rövid a sörtéje, ha minél simább, minél egyenletesebb, ha nem kap föl sehohol, azaz ha nincs teknője. Ilyen lesz a tarló, ha nem *csalinkázik* ideoda a kasza. A szép tarlóra szép kévét illik kötni. Az a szép kéve, amelynek karcsúra van fűzve a szára, s felül a kalász, alul a töve egybevág.

Ahogy a nap elindult lefelé, letettük a szerszámokat, s keresztbe raktuk a végte-
len sorban heverő kévéket. A legalsót vánkossnak, a legfelsőt papnak hívták, a magasból prédikált. Egy keresztbe tizenhét kévét helyeztünk, mindegyiket kalással a központ felé, hogy meg ne ázzanak. Külső, töves végüknek úgy kellett összeilleniük, mint-ha késsel vágták volna le. A keresztnek gyönyörű sorban kellett vonulniuk a tarlón, nem csálén, girbegurbán.

Hajnaltól kezdődött az egész. A déli, kora délutáni, a legtüzesebb órákat volt a legnehezebb elviselni, már csak a láb vitt előre, a tompa tudat, hogy egyszer azért csak elterül a búza. A helyi parasztkrónikás így foglalja össze: „Az aratás akkor még úgy zajlott le, hogy hajnali háromkor már kint csinálták a köteleket, és este a kaparék felgeregelyélése, összeszedése, kévékbe kötése és összerakása annyi időbe telt, hogy bizony néha tizenegy órakor mosakodtak meg és feküdtek le.” Így ment napról napra, ha nem szakasztotta meg eső, aminek örült a gyerek, hiába volt meg később a böjtje, még a kényszerű pihenővel együtt is elkoptattuk úgy másfél-két hét alatt. Az utolsó alkonyatra, talán bosszantás-képpen, rendszerint nem fogyott el a *gaz* (nyilván jó okkal így hívtuk a búzaszárat magát), ilyenkor azonban már jókedvünk volt, persze én, a gyerek nem attól a fennkölt gondolattól, hogy megvan az idej kenyér, hanem egészen mástól. A jókedv egyetemessé vált, s ha sütött a hold, különösen a telihold, az utolsó keresztig meg nem álltunk. Apám ilyenkor irtózatosan hamisan el is énekelte: – *Az asszony ingatag, fogott egy bogarat. Bogarat, feketét, nézte a fenekét.* Ritka alkalom! Mint ahogy ritkán káromkodott, ritkán is énekelte. Feltettük az utolsó kévét, és azt mondtuk: – Istennek hála! Isten neve keretezte az aratást.

A kapálás korántsem olyan fenséges, hogy az Istent emlegessük. A kukorica, a répa, a cirok a búzával föl nem ér, nem a mindennapi lesz belőle, kissé hátrébb áll a sorban. Ezzel szemben háromszor, négyszer megkívánja, hogy a kapával végigmeg-
jünk rajta. A gazirtás úgy maradt meg az emlékezetemben, mint ami egyedül a ku-

koricaé, mintha minden nyáron örökké csupán kukoricát kapáltunk volna. Nem csoda, hiszen alig ért véget az iskola, alig kaptuk kézhez a bizonyítványt, már utánam kiabált, s alig tettük fel a keresztre a papot, már ismét a kukoricába álltunk. A kézít az ekekaapa előzte meg. Én vezettem a lovat, apám nyakába vetette a gyeplőt, fogta az eke szarvát, s hullámvonalban, egy hullám oda, egy hullám vissza, addig jártuk a térdig érő, a vállat szabdaló zöld erdőt, amíg tisztára nem vágtuk a sorok között a földet, amely arrafelé fekete volt, gyönyörű, puha, hajlékony, engedelmes. Ahogy hármásban arattunk, hármásban is kapáltunk. A munka, egy-kettő kivételével, mindig így folyt: apám, anyám, én dolgoztunk a földön. Volt egy hat évvel idősebb bátyám, de '56-ban megtetszett neki London. Rám, a kisebbikre maradt a kötelesség meg a kényszer, hogy apám és anyám közt kapáljak. Mindegyikünknek megvolt a saját szerszáma, amely a kezére állt, amit el nem cserélt volna senki máséval, mert a maga testtartásához kop-tatta a vasat, a máséval csak kínlódott volna egész nap. Minden nyárra összeszáradt a vasban a nyél, este be kellett áztatnunk tehát. A lötyögős, lötyedt szerszám valósággal újjászületett. A kapás is frissen, virtussal kezd, a tizedik hosszú sor után azonban lohadni kezd a kedve, mert igen sok ugyanolyan hosszú sort kell még megostromolnia, s ha gyerek, még inkább kedvetlenné válik. Ennek fejében viszont a kapálás beszélgető sport: komótosan lépked, vág egyet, még egyet, lép, lép egyet az ember, a szemével beméri a gázt, s ahol túl sűrű, a kivágandó kukoricát vagy a tőből sarjadó, haszontalan fattyút, szinte oda sem kell figyelnie már; ösztönösen érzi, mekkora erő kell hozzá, és hogy hol van a cél: ő a kapáló sas. A kukoricásban ilyenkor mindent meg lehet beszélni, a szónak tág tere van. Apám ki is használta az alkalmat, ami keveset tudok róla, ekkor tudtam meg, egyébként nemigen mesélt magáról. Anyám végképp nem. Igazából alig van sejtelmem róla, hogy mi volt az életük. Bizonyos tényekről jobb is volt hallgatni. Ha egy olyan politikai rendszerben éltünk volna, amely már évszázadok óta biztosan, változatlanul áll, valószínűleg kevésbé lett volna hallgatag a társadalom. Amire büszke lett volna lakai, el kellett fojtania, még odakinn, a földön is magába gyűrte, a rendszer sok szót kitörölt belőle.

Az ember azonban olyan, hogy beszél. A család, az a kicsi, soha annyit nem ért rá társalogni, tereferélni, mesélni, csevegni, eszmét cserélni, fölvetni, megoldani, mint kukoricakapálás közben. Ahogy sorról sorra haladok, a jelenet lassan szinte idillibe fordul: megy három plakett alakocsksa a zöld tábla közepén, mennek, mennek, ajkukon kinyílik a szó, s nincs, nem volt, nem is lesz ennél szebb már a világon. Ami egy másra vágyó fiúnak esetleg kín, a felnőtteknek, akik ebbe nőttek bele, ez az életük, azoknak fáradság ugyan, de öröm is. Boldogok, hogy szép a növény, jól kelt ki, még odébb ugyan, de máris jó termés ígérkezik, ha így megy tovább, ha lesz elég eső, de elég meleg nap is, úgyhogy a mindennapi fáradozás dehogy kín: öröm. Apám, ha látta, hanyatlik a kedvem, megdicsért: micsoda szemed van, fiam, a te sorod a legszebb, mintha kimérted volna, olyan egyforma messze állnak a tövek. S elhittem neki, két sorra való kedvet adott a kegyes dicséret. Máskor meg észrevette, úgy fogom a kapanyelet, mint a balkezesek: alul a ballal, fölül a jobbal; tudniillik a jobbkezesek fordítva teszik, amit nem is érdekességnek, már-már valami különleges érdemnek vett, amely arra predesztinál, hogy sokkal többre vigyem a kapával, mint mások, s magát sem kímélte: többre vihetem benne, igen sokkal többre, mint ő. Ami néhány sorra megint csak elszédített, néhány sort megint belém énekelt. Szükség is volt rá: idomtalan ten-gér állt előttünk. S nemcsak a gázt kellett kigyilkolni a vetésből (az ekekaapa a sorok kö-

zül előzőleg már kivágta), hanem sok deréktöredelemmel *fattyazni* is: a tónél kibújó fattyúszárat ki kellett hasítani a földből, vagy ha a kapavassal nem ment, mert annyira a tő mellé telepedett, le kellett hajolni hozzá, s kitépni kézzel azokat a fölősegeket. A kukorica hagyján, a cirok azonban olyan gyalázatos, hogy minden tő egész bokor fattyat hajt körbe-körbe, hosszú vesződség kicsipegetni, ráadásul a levele éles és kemény. Nemhiába kék, cián van benne, van is vele méreg.

A hagyma aprólékos, babra munkát kíván. A dughagyma sűrű, végtelen, kompakt sort alkot egyetlen hézag, egyetlen rés nélkül, ahogy tömören, tömötten kidúródik a földből, s mindenféle apró gyommal, de főleg tarlóvirággal elegyedve, egybenőve, egymásba kötözve, összezsúfolódva szinte fölözhetetlen ötvözetet képez, kapálni úgyszólván lehetetlen. Ezt a falanxot föl kell törni, s hosszas küzdelemben fölmorzsolni, megtisztítani az ellenségtől. A liliputi hagymakezdeményt, a vékony kis cérnaszálat *kapircsal* (kis kézikapával) s kézzel, ujjbeggyel lehet csak kigabalyítani a gaz közül.

Nem sokszor termeltünk, mert ahhoz munkásokat kellett volna fogadnunk, napszámra azonban nemigen telt, sőt napszámot sem kaptunk olyan könnyen, mindenkinek be voltak töltve a mindennapjai, arrafelé a mieinknek sohasem kellett lyukas napokat foltozgatni. Két segítségre azért mindig biztosan számíthattunk: apámnak valamilyen oldalági szegény rokonaira, egy mindig fokhagymaszagú, izzadós, kövér asszonyra, akinek az ötvenes évek elején ukmukfukk eltűnt a férje, reggel szokás szerint elindult otthonról, és soha többet nem tért haza – erre a titokzatos férjú nőre meg a leányára. Az egyedül elvégezhetetlen munkák idején ők bukkantak fel olykor-olykor nálunk. A lány alig volt idősebb nálam három-négy tavasszal: suta, boldogtalan, szánalomra méltó. Akár az anyja, beledugta fejét a munkába, s reggeltől estig fáradhatatlanul robotolt. A földön való csúszás-mászás, kapirgálás nem grófnőknek való arisztokrata kék, sőt egyáltalán nem szoknyamunka, meg is érdemli, aki nő létere szoknyában műveli, a szoknya előbb-utóbb félrecsúszik, s *belátni neki*. A torkom kiszárad, nagyokat pislantok. Apám, aki korántsem volt a női nem ellensége, talán egyenesen azért volt kénytelen napszámba hívni őket, hogy kénytelen legyen egyet-egyet be-benézni a lánynak. Persze ártatlan benső panorama volt az: korabeli szemérmes bugyi, nem a mai forró idők jártak még akkor. Azonban kedves egy férfimulatság a kietlen dughagymamezőn. Az asszonyoknak ezenközben ki tudja, milyen szórakozás jutott. Mi mulattatta őket? Erről semmiféle nyilatkozatot nem hallottam: mintha nem lettek volna vágyaik. Mert az nem vágy: dolgozni egész esztendőn át, hogy aztán egyszer valaki mint valami néprajzi furcaságot lejegyezze, vagy irodalmat csikarjon ki belőle, valami nyelvileg megmunkált mesét.

Munka fonta be az egész életet; amiket leírtam, csak a legtetemesebbek. De hány meg hány leíratlan! Ilyenszerű volt egy parasztszalád világa, s egy fiúé az 1950-es években a termelészövetkezet előtti magánvilágban. A fiú gimnáziumba járt, latint, orosz, matematikát, nyelvtant, irodalmat, mindenféle tudományt szedett magába, a városi könyvtárat bújta, irodalmi lapokat, verseket, irodalmi tanulmányokat olvasott, nyaranként pedig visszavedett pusztai parasztyerekké. Paraszt, földműves vagy – ahogy írták – földműves volt az egész kis meg nagy famíliám, s ha továbbtanultak a gyerekeik, szinte mind egy szálig mezőgazdának, dehogysis bölcsésznek, mint én.

A magyar a Horthy-korszak egynémely nagyfejűje szerint bele van gyökerezve a földbe, amiből az következik, hogy aki nincs, az nem is igaz magyar. A magyart a föld tartja meg annak. Most hallottam, hogy Romániában a lakosság majd' negyven szá-

zaléka a földből él; egy könyvből való pontos idézet meg is erősíti: „*A kereső lakosság 37%-a a mezőgazdaságban dolgozik*” – nincs is náluk nagyobb magyar a világon. Ezt az avas földi bölcsességet akkor még nem ismertem, de anélkül is úgy utáltam a paraszti életet, akár a kukoricagölgödint. Kevesbé nyersen: korántsem kedveltem a kapát, a kukát, a villát, a lapátot. Nem akartam paraszt lenni!

Parasztságomat fölöttébb *ellenkedveltem*, fölöttébb restelltem is. Pribék Gyöngyvér volt a szerelmem a mi utcánkából, a vasesztergályos meg a finom erdélyi asszony lánya, a szerelmem, a hiú, a fölösleges, a hiábavaló, a hasztalan, az ostoba szerelmem, akihez verseket írtam, és aki még olvasni sem tudott, nemhogy verseket. Azt hiszem, egyszerűen nem tetszettem neki, nem én voltam a zsánere, én azonban éveken át makacsul azt növeltem magamban, hogy szeretem és szeretem. Azt találtam ki, például azért nem szerelmes belém, mivelhogy én parasztyerek vagyok, nem elég finom családú. Hogy szerethetne egy olyan embert (mármint engem), aki egy szekér trágya (egy kocsis dudva) tetején ül, a lovak közé csapdos, miközben a szerelme az utca túloldalán illosan hazafelé sétál?! Nagyon sokáig szenvedtem ettől a képtől, és szenvedtem mindentől, ami az én világom.

Hogy a nyarakat végig kellett izzadnom a tanyán, abban igazából nem a verejték, nem a kapanyél, nem a gereblye, nem a munka, az idő bántott; nem holmi nyaralásokra vágytam hegyek, vizek közé, olvasni, olvasni szerettem volna örökké, görögöket, latinokat, franciákat forgatni szépen, kényelmesen, egy fotelba tagozódva a hűvös verandán. Hűvös veranda, fotel azonban nem akadt, egyszer-egyszer az anyai, nagymamái munkát adó szavak elől a padlásra húzódtam, ahol a háztető vékony héja alatt majd' elájultam a forróságtól, mintha nittszeget kalapáltak volna a fejembe, nem fogtam föl, mit ír, hogyan ír abban a versében Radnóti, hogy *Oly korban éltem én e földön*, s abba is hagytam a kínlódást, megadtam magam a sorsnak: hát akkor jöjjön a krumpli! A krumplipucolás kisszerűségét éreztem minden paraszti munkában, még az aratásban, ebben az ódainak ítélt tevékenységben is. Még a róla szóló himnuszokat is megvettem. Ki nem állhattam azt a József Attila-verseket az aratókról, holott imádtam József Attilát, de ebben nem ismertem tréfát: nekem mindegy, ki prédikál az aratásról, álljon neki, majd meglátjuk, lesz-e kedve rímeket gyártani a tarlón. Az aratók se írnak verset a költőkről, a költők se írjanak verset az aratókról!

A paraszti munka, egyáltalán a paraszti élet kisszerűségének szégyenét aztán még tovább pirította a népi-urbánus ellentét. Amit hiába tagadunk, van, csak nem úgy, amint az irodalmárok belelegzik. Ezzel mind a mai napig nem tudok mit kezdeni; egyszer ignorálok, egyszer fölhevítem, végezetül abban nyugszom meg vele: igaz, voltak parasztek, s voltak nem parasztek, a világ ebben a tekintetben is kétfelé hasad; a parasztek nem tudja, amit a nem parasztek, a nem parasztek, amit a parasztek, de így van jól, csak az irodalmat ne hasítsuk ketté; az istenért, az irodalom nem ott, az érték vonalában reped szét, egyik felé esik a becses, másik felé a rossz, a haszontalan, mindegy, honnan jöttél, de az is mindegy, hogy hová mész. Aztán végezetül: hát irodalom ez az egész? Nem az irodalomban kelünk föl, indulunk dolgozni, nyalunk bélyeget a borítékra, hanem a földön létezőnk, az emberekkel együtt. Az irodalom olyan gyalázatosan kis töredék, hogy szót sem érdemel. Lassan-lassan én is kihátrálok belőle, felhúrom a hátam mögött a riglit, nézem, nézem, bővölöm, hogy nekem ne ugorjon, belém ne marjon még egyszer, utoljára, s óvatosan kilépek az ajtón. Kilépek, felsóhajtok: én is éppen olyan vagyok, mint azok, ahonnan jöttem, sőt az előbbieket értelmében – azt az értelmet nem adom fel – olyan is vagyok, mint akik közül nem is származom.

• Fővárosi térzene •

Kicsi Sándor András

A VÁROSLIGET GOMBÁIRÓL

*Sous les pavés, le plage
Unter dem Pflaster liegt der Strand*

E sorok írója számára a Városliget koronként változóan más-más élményekkel szolgált. A gyermekkorban obligát hétvégi családi séták után a labdarúgás, később az asztalitenisz, gyermeksétáltatás, majd a kerékpárokoltatás helyszíne lett, s az utóbbiakkal párhuzamosan, erdélyi tanulmányutaknak köszönhetően, a gombászásé is.

Az alábbiakban szubjektíven, de a lehetőség szerint reprezentatívan igyekszem bemutatni a Városliget legfeltűnőbb, az emberi fogyasztás szempontjából is érdekes gombáit. Negatív tapasztalatként megemlíthető, hogy míg sokféle más témában a terepmunka során számos kollegiális információ gyűjthető (kitüntetett a kutyatartás és a gyermeknevelés), a városligeti gombász máshonnan – a szakirodalomból, más terepekről – vett segítségre szorul.

Az érdekesebb gombák hét csoportját (biológiai értelemben nemét) tárgyalom: (1) *Coprinus* spp., (2) *Agaricus* spp., (3) *Psathyrella* spp., (4) *Lyophyllum* spp., (5) *Marasmius* spp., (6) *Inocybe* spp., (7) *Pleurotus* spp. Az első hat nembe tartozó gombák jelentős része májustól októberig, enyhe idő esetén novemberig megtalálható, a késői laskagomba (*Pleurotus ostreatus*) viszont kimondottan téli gomba.

A tintagombák (*Coprinus* spp.) közül a Városliget talán leggyakoribb, különös vitalitást mutató gombája a kerti tintagomba (*Coprinus micaceus*), de bőven van még gyapjas tintagomba (*Coprinus comatus*) és ráncos tintagomba (*Coprinus atramentarius*) is. A kerti tintagomba érdekessége például, hogy egy alkalommal micéliumát virágfölddel együtt hazavivén, otthon, a szobában kinőtt. Ráadásul a Vajdahunyad vára előtt, az Anonymus-szobor környékén különös bőséggel fordul elő – kimondottan fittyet hányva a szomszédos Mezőgazdasági Múzeum gombapreparátumaira.

A fiatal kerti tintagomba elvben fogyasztható, de nem ajánlott, a friss ráncos és különösen a gyapjas tintagombából azonban kitűnő ételek készíthetők. Valamennyi tintagomba hamar elfolyósodik, ezért minél gyorsabb felhasználásuk ajánlott. Szokás emlegetni, hogy a tintagombákhoz tilos alkoholt fogyasztani. Nos, jelen sorok írója a tintagombák (a ráncos és a gyapjas) szedése, hazavitele, elkészítése, elfogyasztása előtt, közben és után is számos alkalommal képtelen mennyiségben és változatosságban fogyasztott alkoholt, de éppen ezekben az időkben kitűnő egészségnek örvendett. Ez azonban általánosításra nem javasolt egyéni tapasztalat.

A nehezen megkülönböztethető csiperkék (*Agaricus* spp.) közül a Városligetben is kétségtelenül a réti (mezei) csiperke (*Agaricus campester*) a legértékesebb, s a csiperkéknek rendszeres szedői is vannak. (Nem csak a réteinek.)

A porhanyógombákat (*Psathyrella* spp.) elsősorban a fehér porhanyógomba (*Psathyrella candolleana*) képviseli, amely ehető ugyan, de inkább csak keverékgombának ajánlott.

A csoportos pereszkeké nemének (*Lyophyllum* spp.) fogyasztható, sokféleképpen elkészíthető tagjai közül meg szokott jelenni a szürke (*Lyophyllum decastes*) és a füstbarna (*Lyophyllum fumosum*) faj is.

A szegfűgombák (*Marasmius* spp.) közül a vártnál ritkább az alföldi magyarság legnépszerűbb gombája, a mezei szegfűgomba (*Marasmius oreades*). Viszonylag ritka vendég az erdei szegfűgomba (*Marasmius wynnei*), továbbá a bimbós pöfeteg (*Lycoperdon perlatum*). A veszélyesen mérgező gombákat a szegfűgombára és a kerti tintagombára némely tekintetben hasonló susulykák (*Inocybe* spp.), különösen a kerti susulyka (*Inocybe fastigiata*) képviselik a ligetben.

A fán növeő fogyasztható gombák közül egyértelműen kiemelhetők a laskagombák (*Pleurotus* spp.), amelyek közül a természettt változattal is rendelkező késői laskagomba (*Pleurotus ostreatus*) a legismertebb. A laskagombák nemének talán más fajtái is előfordulnak, a fán növeő, elvben fogyasztásra kiválóan alkalmas gombák közül megtalálható a pisztrícgomba (*Polyporus squamosus*), viszont gévagombával (*Laetiporus sulphureus*) jómagam a Városligetben nem találkoztam. Ugyanakkor emberi fogyasztásra alkalmatlan taplók előfordulnak.

Az említett, nyilvánvalóan többségükben igénytelennek minősíthető gombák közül a csiperke egy változatát legalább a XVII. század közepe óta természetik, ugyancsak régóta a késői laskagombát is, míg a gyapjas tintagomba természetése csak az 1960-as évekig vezethető vissza. Közülük kettőnek tulajdonítanak gyógyhatást: míg a késői laskagomba a koleszterinszintet, a gyapjas tintagomba a vércukorszintet csökkenti.

Az etnomikológia megalapozója, az amerikai Robert Gordon Wasson (1898–1986) hívta fel a figyelmét Claude Lévi-Strauss francia etnológusnak arra, hogy nemcsak a népi ismeretrendszerekben létezik összefüggés a húgy és bizonyos gombák növekedése között, hanem ezt tudományos vizsgálatok is alátámasztják. Az emberi vagy állati vizelet kedvez például a *Coprinus* fajok növekedésének, s erre Lévi-Strauss maga is bizonyítékot látott a Párizs melletti Bois de Boulogne-ban (1973: 271). Jómagam is megerősíthetem a Városligetből, hogy a kutyák előszeretettel vizelnek azokra a helyekre, amelyeken tintagomba nő, illetve előszeretettel nő tintagomba azokon a helyeken, amelyeket a kutyák megvizelnek.

Ugyancsak Wasson nyomán Lévi-Strauss mutatott rá a 'légyölő galóca': 'más gombák' :: 'kutyavizelet': 'emberi vizelet' korrelációk mitológiai jelentőségű elterjedtségére egyes ázsiai kultúrákban (1973: 271), s ez egyben az oroszban (*sobalnij grib*) és a környező nyelvekben (például zürjén *pon-tšak*) elterjedt 'kutyagomba' ('mérgező gomba, bolondgomba') elnevezéstípus egy lehetséges magyarázata is. (A szigorúan csak erdőkben előforduló légyölő galóca, *Amanita muscaria* jelentőségéről, bódítószerként való fogyasztásáról, többek között az ősmagyar kultúrában: Wasson et al. 1986, Kicsi, 2003.)

Ami a cigány, ezen belül lovári oláh-cigány és kárpáti cigány *huhur*, *xuxur* 'gomba' szót illeti, melyet németországi és csehországi cigány nyelvjárásokból is regisztráltak, s már August Friedrich Pott (1844–45) is feljegyzett, valószínűleg ősi örökség Indiából, s etimológiai kapcsolatba hozható a pandzsábi *kukkarmuttā*, hindi *kukurmattā* 'gomba', szó szerint 'kutyavizelet' szókkal. A cigány *xuxur* eredeti formája valószínű-

leg a pandzsábi és hindi szókhöz hasonló **xuxur-mutro* 'kutyavizelet' lehetett, de mivel a *xuxur* szót 'kutya' jelentésében kiszorították a *dzhukel* (kárpáti), *zhukel* (lovári) stb. változatai, önmagában a *huhur*, *xuxur* vett fel 'gomba' jelentést (Kicsi, 2002).

A kutyák és gombák kapcsolata egyébként is hálás téma, különösen a szarvasgombát gyűjtő, idomított kutyát szokás dicsérni: míg az ösztönösen dolgozó disznó gyakran megesi a céltárgyat, a szakmailag képzett, gombafogyasztás szempontjából nem érdekelt kutya nem. Ezért szokás hangoztatni, hogy az utóbbit fáradságosabb, de érdemesebb idomítani – de ebből a célból már ki kell mozdulni a városból.

Az Európában (de még a Városligetben is) kevésbé becsült porhanyósgombák az Antillák térségének etnomikológiájában döntően fontos szerepet játszanak. *Djon-djon* (vagy *djo-djo*) 'gomba' a neve a haiti kreolban az elsősorban Haitin, de újabban Dominikában, továbbá a Kis-Antillák néhány francia gyarmatán (Guadeloupe, Martinique) is szedett és piacon is árult *Psathyrella copriniceps*nek s néhány közeli rokon *Psathyrella* fajnak (pontos mikológiai vizsgálatuk még várat magára). R. G. Wasson mutatott rá, hogy Szibéria őshonos népei nyilvánvalóan a légyölő galóca bódítószerként való használata miatt (az ehető gombák iránti attitűdjüket jellemzően) mikofókok, s hasonlóképpen Ángel Nieves-Rivera feltételezése szerint az Antillák őslakói a hallucinogén gombák fogyasztása miatt ebben az értelemben mikofókok voltak (például az Antillák számos szigetén megtalálhatók a hallucinogén *Psilocybe* fajok), s talán csak az afrikai rabszolgák behurcolásával váltak a szigetek valamelyest mikofillé (Nieves-Rivera, 2001). A *riz djon-djon* az észak-haiti konyha híres fogása, mely elsősorban rizsből és apró, aromás, fekete gombából áll, s főfogásként felszolgált hús- vagy halételhez adják. (Állítólag hagyományos elkészítési módja hasonló a mai Nigéria vidékén tradicionális gombareceptekhez.) Szárított *djon-djon* árulnak Kanadában és az USA nyugati partvidékén is, de nem kizárt jövőbeli világszerte való elterjedése sem. Mindenesetre az Antillák jelentős részén a gombák közül kizárólag a *Psathyrella* fajokat fogyasztják, de nem elszántan mikofókok, mert például újabban a szárítottan érkező ázsiai és amerikai gombákat a piacokon árulják, a lakosok fogyasztják.

Irodalom

- Kicsi Sándor András: FÜLGOMBA. *Magyar Nyelv* 91 (1995) 3: 355–361.
- VÉRZÉSCSILLAPÍTÓ TAPLÓ ÉS PÖFETEG A MAGYAR NÉPI GYÓGYÁSZATBAN. *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 6. Kolozsvár, 1998: 277–280.
- A MÁJGOMBA NÉPI ELNEVEZÉSEIRŐL. *Magyar Nyelv* 97 (2001) 1: 85.
- A 'GOMBA' JELENTÉSŰ SZÓK A KÖRNYEZŐ CIGÁNY NYELVJÁRÁSOKBAN. *A Dunánál* 1 (2002) 6: 96–97.
- A LÉGYÖLŐ GALÓCA RÉVÜLETKELTŐ SZERKÉNT VALÓ FELHASZNÁLÁSÁRÓL. *Moeszia. Erdélyi Gombász* 1, 2003: 7–9.
- Lévi-Strauss, Claude: LES CHAMPIGNONS DANS LA CULTURE. À PROPOS D'UN LIVRE DE M. G. WASSON. *L'Homme, Revue Française d'Anthropologie* 10 (1970) 1: 5–16. In: Claude Lévi-Strauss: ANTHROPOLOGIE STRUCTURALE. Paris, Plon, 1973: 263–279.
- Nieves-Rivera, Ángel Manuel: ORIGIN OF MYCOPHAGY IN THE WEST INDIES. *Inoculum. Newsletter of the Mycological Society of America. Supplement to Mycologia* 52 (2001) 1: 1–3.
- Wasson, R. Gordon et al.: PERSEPHONE'S QUEST. ENTHEOGENS AND THE ORIGINS OF RELIGION. New Haven & London: Yale University Press, 1986.

SZOMORY SZILVESZTERI VACSORÁJA A MARGITSZIGETEN

A Margitsziget szerepe a magyar irodalomban legalább Árpád-házi Szent Margitig visszavehető, akinek személye népszerű szentéletrajz megformálásául szolgált. Ő még kolostorban lakott, később ugyanitt szállodák, vendéglők épültek.

A margitszigeti szállók a XIX. század utolsó harmadától részben irodalmi életünkkel is kapcsolatos vendéglátóhelyek. Az 1873-ban megnyílt Nagyszállót (később Palatinus, felújítása után, 1987-től 2000-ig RAMADA Grand Hotel) Ybl Miklós tervezte. 1877-től hat nyáron át itt lakott és alkotott Arany János.

Az északnyugatra fekvő szerény Kisszálló az 1860-as években épült, itt élt és dolgozott 1919–1930 között Krúdy, hosszabb-rövidebb ideig Bródy Sándor, Hunyady Sándor, Kárpáti Aurél, Molnár Ferenc, Szép Ernő stb. A Kisszálló helyén 1937–38-ban a Dália Szálló nyílt meg. Ettől délnyugatra a kis Flóra Villát és a Nagyszálló mellett északra a Margaréta Szállót is Ybl tervezte az 1880-as években. (A margitszigeti szállókról és vendéglőkről: Gundel & Harmath, 1982: 108, 159–162.)

Érdekes tanulságokkal szolgálhat egy margitszigeti szilveszteri vacsora menükártyájának elemzése, amely Szomory Dezső hagyatékában őrződött meg (Réz, 1972: 222). A rendszerint díszes menülap az ételsort tünteti fel, s az étlaptól eltérően gyakran árjelölés nélküli, s ugyancsak gyakran választási lehetőséget sem kínál. Ráadásul a Szomory korából fennmaradt menülapok legjelentősebb része éppen szilveszteri (Gundel, 1970: 222, 1976: 253).

A menükártya egy a jobb felső sarokban „Littke for England” feliratú, a korabeli vendéglőkben menükártyák írására szolgáló lapra volt rágépelve, amelyet nyilván az Angliába is pezsgőt exportáló pécsi Littke család forgalmazott. A Littkék a XIX. század közepétől a II. világháborúig foglalkoztak pezsgőgyártással, s ebben állítólag világhírré tettek szert. Más pezsgőgyárak (a budafoki Törley és Francois, továbbá a Vilányi) is előszeretettel tüntették fel magukat menülapokon (Gundel, 1976: 272).

A bal oldal felső részén stílszerűen rajzocska is van: egy fiatal, lornyonos úriember két korabeli fiatal dáma társaságában önfeledten, vígan pezsgőzik.

A menükártyára, az illusztráció miatt gondosan tördelve, rágépelte szöveg így szól:

*„Erőleves csészében
Vajas pástétom szárnyas raguval
vagy
Fogas moyannaise*

*Ropogós malacsült tüdős csusza és pezsgős káposztával
vagy
Sztýriai poulard párolt almával*

Gesztenye habfánk, vagy sajt.

*Margitsziget, 1929. december 31.-én.
Szilveszter.”*

A menülapelemzés Gundel Imre által felállított szabályai szerint a fogáscsoportokat kell elkülöníteni. A viszonylag szerény, de választási lehetőséget is kínáló négyfogós menü a következő tételből áll: (1) leves, (2) szárnyas vagy hal, (3) sertés vagy szárnyas (érdemes megjegyezni, hogy két szárnyas esetén általában az első a hideg), (4) cukrászsütemény vagy sajt. A menüsor tökéletesen megfelel a klasszikus, franciás étrendnek: leves–hal–főétel–sajt. Itt a második fogás esetében szárnyas rivalizál a halal, a negyedik fogásnál pedig édesség a sajttal. Az étrend fénypontjául szolgáló főétel tipikus képviselője a ropogós malacsült és a töltött jérce. A malacsült (*cochon de lait rôti*) jellegzetes szilveszteri étel, amelyet fiatal, legfeljebb hathetes szopós malacból kell készíteni.

A bájosan és kétszeresen hibás *sztyriai poulard* helyesebben talán *stájer/stíriai poularde* lehetne, s itt a *poularde* jelentése 'hízott tyúk, jérce'. A francia és innen angol *poularde*, a német és osztrák *Masthuhn* és *poularde* rivalizálva nagyjából megfelel a magyar gasztronómiai *jérce* elnevezésnek. Megemlíthető, hogy még maga a nagy Dobos C. József is leírta többször a *poularde* mellett a hibás *poulard* változatot (1881: 478). A *stíriai, stájer* jelző itt nem valamely ételnév része (mint a *stíriai metélt* esetében), hanem a jérce típusára, hízott változatára utal (Dobos hízott *steier kappant* emleget, 1771: 476, 480), ami elkészítése szerint lehet töltött, sült, rántott stb. Grazban a stájer jérce a XX. században tipikusan úgy készült, hogy felébe vagy negyedébe vágva bepanírozták és ki-rántották, de szilveszterre valószínűbb a töltött elkészítés.

Irodalom

Dobos C. József: MAGYAR–FRANCZIA SZAKÁCSKÖNYV. Méhner Vilmos, 1881.

Gundel Imre: ADALÉKOK AZ ÉTLAP, MENÜLAP, ÁRLAP TÖRTÉNETÉHEZ. *A Magyar Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve*, 1970: 221–251.

– A MÚZEUM MENÜLAPGYŰJTEMÉNYE. *A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve*, 1976: 251–310.

Gundel Imre & Harmath Judith: A VENDÉGLÁTÁS EMLÉKEI. Közgazdasági és Jogi, 1979, 1982².

Réz Pál: SZOMORY DEZSŐ. Szépirodalmi, 1972.

SPENÓTHÁZ ÉS ELIZÉLT PALOTA

A legfemerebb neveknek is lehet érdekességük, még ha csak eltűnő épületek gúnyvagy becenevei is (Zolnay Vilmos & Gedényi Mihály: A RÉGI BUDAPEST A FATTYÚNYELVBEN. Fekete Sas, 1996: 25–29). Az 1960-as évek második felétől, különösen az 1970-es években a korstílus kifejezőiként szerénytelenül épültek a budapesti foghíjakon a rendkívül modernnek ható, üveg- és alumíniumhomlokzatú, funkcionista irodaházak. A

nép azonban nem szerette őket, megrendelőik és az építészek – szakmai kifejezéssel – belevágtak a városszövetbe, s megszülettek a Spenótház és Elizélt Palota becenevek a városkép e modernkedő, gyorsan és ügyetlenül készített, hivalkodó otrombaságaira. Az elnevezések érdekessége, hogy egyik jelentésükben specifikusan egy meghatározott épületet jelölnek, másrészt viszont kiterjesztve több más hasonlót is. (A Vörösmarty és Roosevelt téren kívül is ki-ki megtalálta a maga spenótházát és elizélt palotáját, melyek így köznévként is értelmezhetők, s kisbetűvel is írhatók.)

Az 1990-es évektől számos ilyen ház sorsa megváltozott. 1998-ban a Hungarotex irodaház (készült még 1967-ben) szerkezetig való visszabontása történt meg a Kossuth Lajos utcában. Ez volt a Belváros legmagasabb épülete, tizenöt emeletes irodapalota a világháborúban elpusztult Nemzeti Kaszinó helyén. A ChemolimpeX Deák Ferenc utcai tömbje után (1964) a második nagy, modern épület volt a városmagban. 1999-ben Bellevue-irodaház lett belőle.

A budai Fő utca 14–16. szám alatt a hétemeletes Industrialexport székház 1979–80-ban készült, de 2003-ra teljesen lebontották, s 2004-ben új palota épül a helyére.

Az Elizélt Palota, a tízemeletes Vörösmarty téri ORI-irodaház 1971-ben épült, számos kulturális intézmény székhelye volt, de lebontják, s 2005 végéig új épület kerül a helyére. Magának a teleknek a sorsa is érdekes: 1812–1847 között a pesti Német Színház állt itt, 1873–1957 között a II. világháborúban súlyosan megrongált Haas-palota, majd a terület parkoló lett. Az Elizélt Palota becenév eredete a párizsi Palais de l'Élysée-re (röviden csak l'Élysée) vezethető vissza, amely hagyományosan a francia köztársasági elnökök székhelye.

A kilencemeletes Spenótház szintén 1979–80-ban épült a pesti Roosevelt téren, de 2005 tavaszára szerkezetileg lebontott, átépített ház áll majd a helyén. A háborúban bombatalálatot kapott régi, kétemeletes, klasszicista Ullmann-ház helyén épült, amely a XIX. században Európa Szállóként volt Pest vezetőssége, később pedig rendőrkapitányság kapott benne helyet. (Híres volt bálterme, amelyet romjaiban egészen 1967-ig lehetett látni.) Az Akadémia és a Gresham mellé szánt új házat három nagy külkereskedelmi cég, a Medimpex, a Tanninpex és a Kikex közös székházának tervezték 1969-ben, de a szándékok, tervek módosultak. Az építkezés 1971-ben elkezdődött, s 1973-ban eljutott a szerkezetkész állapotig, ekkor azonban megrekedt a projekt. Végül 1981 januárjára készült el a spenótzöld épület, s ide költözött az Országos Tervhivatal, a Munkaügyi Minisztérium, az Országos Anyag- és Árhivatal. Később más lakói lettek a háznak, utóbb privatizálták, s 2003-tól átépítik. Érdeemes megemlíteni, hogy mind a Spenótház, mind az Elizélt Palota fő tervezője Hübner Tibor volt.

A spenót egyébként – nem túl népszerű fogás lévén a menzákon – többféle zöld színű dolog beceneve lehetett, így a bölcsészek körében évtizedekig a hatkötetes, zöld borítós irodalomtörténetnek (Sötér István, szerk.: A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1–6. Akadémiai, 1964–1966). (A könyvről egyébként a rá túl sokat hivatkozó egyetemi oktatók is megkapták a Spenót gúnynevet, például az ELTE-n – ezt a megnevezését egyébként öntudatosan vállaló – Tolnai Gábor.)

Tulajdonképpen külön témául szolgálhatnak a szintén hivalkodó szállodák is, így a a pesti Duna-part lerombolt szállodái helyén épült újak, a várbeli Hilton stb. Itt talán csak egyről, a viszonylag korai budai Budapest Szálló Európában építészeti kuriózumnak számító épületéről érdemes megemlékezni, amely ételhordóalakjáról kapott többféle becenevet. 1967 szilveszterén nyílt meg, 1996 áprilisában féléves felújítás után újra átadták.

FIGYELŐ

PÉNTEK BEKERÍTI HÁZÁT

Mare Martin Márk:

Járt utat kétszer járj!

Vallomások a magyartalanságoiról

Alexandra, Pécs, 2004, Szignatúra Könyvek.

158 oldal, á. n.

Kezdjük a kötelező körrel: a bordeaux-i születésű Marc Martin, a magyar irodalom fordítója, a magyar Villon-kultuszról szóló kötet szerzője (VILLON, CE HONGROIS OU L'ÉDIFICATION DU CULTE FRANÇOIS VILLON EN HONGRIE, Officina Hungarica, 5., Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1995) magyar nyelven írott szépprózai kötettel állt elő. A nagy nemzeti irodalmak esetében nem ritka jelenség, ha idegen anyanyelvű szerző lép a színre, az ellenkező irányú mozgásra azonban jóval kevesebb példa akad. Ez már önmagában is figyelemre méltóvá tenné Marc Martin kötetét, akkor is, ha nem volna kimagaslóan erős és megragadó munka. De az. Társtalán és teljességgel eredeti ajánlat a kortárs magyar irodalomban, alighanem az utóbbi évek egyik legfontosabb könyve, amelynek a jelentősége véleményem szerint túlmutat önmaga (igen magas) művészi színvonalán. Jelentőségről és nem hatásról beszélek: a könyv hatása az olvasatok minőségén – mélységén és kreativitásán – múlik, amit ebben a pillanatban még nyilvánvalóan lehetetlen felmérni. Nem tudom, hányan veszik majd kezükbe a kötetet, és milyen előzetes elvárásokkal, milyen kulturális háttérrel rendelkező olvasók lesznek: nem tudom, hogy a többrétűen provokatív JÁRT UTAT KÉTSZER JÁRJ! milyen hatást lesz képes kifejteni, hol talál célba, és hol marad visszhangtalan ez a provokáció. Az alábbiakban e radikális vonások számomra legfontosabb aspektusait igyekszem áttekinteni. Először azzal a hatással foglalkozom, amelyet Marc Martin könyve a magyar kultúra önszemléletére gyakorolhat, majd a mű értelmezésére teszek kísérletet.

1

Ha a magyar irodalom és a világirodalom viszonyáról esik szó, szinte biztosak lehetünk benne, hogy felhangzik irodalmunk lényegi közvetíthetetlenségének a panaszszava. E panaszszó lélektani háttere világosan átlátható: rosszabb esetben kisebbségi komplexusból fakadó frusztráció, jobb esetben a tapasztalt és birtokba vett csoda megoszthatatlansága, közölhetetlensége fölötti tehetetlenség munkál benne. A lényegi fordíthatatlanság tézise nyelvi és kulturális tekintetben is megfogalmazódik. A nyelvi és formai jellegű fordíthatatlanság elsősorban a lírai munkák kapcsán kerül elő: jó példa erre Weöres, akinek a karneváli színpompáját ezek szerint semmilyen nyelven nem lehet visszaadni. Azonban az a ritkább eset, amikor a fordíthatatlanságnak ez a formai megokolása önmagában áll. A legtöbbször összekapcsolódik a kulturális szakadék áthidalhatatlanságának a kérdésével. A kulturális fordíthatatlanság tézise leginkább azokra a szerzőkre vonatkozik, akik a magyar kultúra önképében sajátosan magyar ízek hordozóiként, mintegy a magyarság kulturális jelölőiként rögzültek: Vörösmarty elementáris sodrását vagy Ady ószövetségi indulatát a kulturális háttér ismerete nélkül nem lehet megérteni. (Petőfi kivétel, hiszen őt már akkor fordították, amikor még nem jött el a pillanat, hogy e panaszok megfogalmazódjanak.) Ugyanakkor érdemes figyelni arra, hogy a prózai művek esetén is legtöbbször azoknál a szerzőknél merül fel a kulturális fordíthatatlanság problémája, akik erős lírai eszköztárral dolgoznak. A Krúdy-féle álombeli Magyarországot nem láthatja át az idegen tekintet, ám azt senki nem állítja, hogy például Déry Tibor, Nadas Péter vagy Kertész Imre művei bármilyen értelemben fordíthatatlanok vagy felfoghatatlanok volnának.

A kulturális fordíthatatlanság tézise nem kevesebbet állít, mint hogy mindaz, ami irodalmunkban egyedien magyar, egyszóval a magyar kultúra lényege titok marad a beavatlatla-

nok előtt. Ezt a felfogást cáfolni látszik, hogy e szűrő ugyanakkor ellenkező irányba mintha áteresztőképes maradna: a magyarra fordított arab, finn vagy orosz irodalmat mélyen érteni véljük, megtalálni véljük benne az adott kultúrára jellemző, összehasonlíthatatlan ízt. Senki sem állítja, hogy Dosztojevszkij vagy az EZEREGYÉJSZAKA lényegileg megközelíthetetlen, elzárt világ volna a számára.

Nem állítom, hogy nincs igazuk azoknak, akik a közvetítés reménytelenségére hívják fel a figyelmet. Azt sem állítom, hogy a különböző kultúrák közti különbségek maradéktalanul áthidalhatók. Ugyanakkor a magyar kultúra eleve elrendelt önmagába zártságának a misztifikációja káros jelenség. Ha az olyan, valóban távoli világoktól eltekintünk is, mint Belső-Ázsia vagy a Távol-Kelet: a nyugati kultúrán belül fenntartani a magyar kultúra közvetíthetlenségének a mítoszát nem egyéb, mint a bezárkózás egy formája.

Ezzel az elutasító attitűddel találja szembe magát a JÁRT UTAT KÉTSZER JÁRJ! hőse is: „*legenda az a gyermek, pontosabban agyalágyult meggyőződés, miszerint semmilyen nem-magyar lény nem teheti magáévá a balsorstépte magyar nép nyelvét...*” (64.) „...*úgy éreztem, kegyetlen idézőjelbe szorítanak, örök, gyűlöletes harmadik személyben ragozódok, mintha a nyelven túl azért, mert ilyen vagy olyan vagyok, nem is volnék méltó a figyelemre, mintha nem azért hallgatnának meg, mert ezt vagy azt mondom, hanem csupán azért, mert a magyar nyelv állítólagosan elérhetetlen nehézségének ellenére, vadidegenségemnek dacára használni tudom a nyelvüket, azaz így is csak holmi cirkuszi mutatvány voltam a szemükben...*” (66.) „...*tilalomszegeést kedvelő és gyakorló éneket a vészmadarak csak ellenállásra sarkallták mérges felháborodásukkal, fecsegj csak, prédikálj csak tovább, gondoltam ilyenkor mindig, fogok én még magyarul írni, te rögszerető fősvény, te kisbirtokos, te pókhálós, sziporkázó szájú szipirtó, nem vagy te Góg fia, hanem csak Góg fattyúja, vegyél hát tudomásul, s ha nem, akkor szarok a szádba, és húzzál a halálmadár véreres, lapostetves, kankós, túrós faszára, vedd tudomásul, hogy a magyar nyelv nem saját kincsöd, hanem közkinccs, tehát mindenkié, méghozzá főleg az enyém, és vésd jól szűkhálantékú fejedbe, gondoltam ilyenkor még, hogy akkor is fogok tudni magyarul írni, akkor is bele fogok a nyelvembe nyúlni, sőt, belőle méríteni, ha sündisznóvá, túlfegyverzett erőddé is va-*

rászolod számomra, akkor is, ha tudom, hogy úgy érzed majd, szét akarom tiporni legbensőbb, legdrágább kerteted, pedig ez nem állt soha együgyű szándékomban, de az önjelölt hülyéket én nem sajnálom egy csöppet sem...” (69–70.)

Ez az éles hangú szövegrész távol áll a kötet elejének kedves csipkelődésétől („született betyár vagyok én, úgy lovagolok a magyar szavakon, hogy öröm nézni”, 11.). Az itt megjelenített konfliktusban nyilvánvalóan az elbeszélő-főhős identitása a tét. Marc Martin váratlanul az ellenkező irányból rúgja be az örökre zártnak hitt kaput. A könyv felülírja a magyar nyelvet valamiféle előzetesen rögzített kulturális identitáshoz kötő szemléletet, cserébe azonban eddig nem ismert, katartikus megújító nézőponttal ajándékozza meg a magyar olvasót: olyan pillantást vethet a saját nyelvére, amelyben eddig a dolog természeténél fogva nem lehetett része. A remélhetőleg örövendetesen józanító hatású, provokatív hangűtés ennélfogva csupán az érem egyik oldala. A JÁRT UTAT KÉTSZER JÁRJ! jóval fontosabb, talán leglényesebb hozadékának érzem a magyar nyelvhez fűződő érzéki és eksztatikus viszonyt. A fentebb idézett vitriolos hangű rész (a 63.-tól a 81. oldalig tartó hosszú mondatot) ugyan is megelőzi a magyar nyelvhez szóló szerelmi vallomás. Ennek fényében a kulturális közvetíthetlenség tézisést illető kirohanás a féltékenység mozzanatával bővül, hiszen a pergőtűz alá vett elzárkózó attitűd a magyar nyelv tapasztalásának, a nyelvhez fűződő viszonynak a kizárólagosságára tart igényt.

Katartikus élményről beszéltem annak kapcsán, ahogy Marc Martin könyve a magyar olvasót a saját nyelvével szembesíti. Méghozzá katarziszról beszélhetünk a szó művészetelmélet előtti, orvosi értelmében is: megtisztulásról vagy megtisztításról, amennyiben a regény kizökkent mindenféle nyelvi otthonosságból, automatizmusból. Mindezt, hála istennek, nem nyelvfilozófiai-nyelvelméleti apparátussal teszi, hanem az esszé eszközeivel. Egy-egy fordulat, kifejezés frissen felfedezett csodaként ragyog föl az olvasó számára. Nehezen fellelhető például a „szeretlek” szó hosszú és elragadtatott elemzése, amelynek szerelmi szenvedélyből fakadó elfogultsága sem lehet ellenünk: „*Mi sem undorítóbb, mint az I love you-k, az ich liebe dich-ek és egyéb ja ljublju tyibjá-k,*

melyek nem érik be azzal, hogy felháborító elsőbbséget adnak az én-nek, hanem még háromfelé is tépik azt, ami magyarul egy...” (22.) De hasonló az a jelenet is, amikor a regény hőse találkozik az „önsorsrontó” kifejezéssel: „És ha előbb ismerem e szót, ha az anyanyelvemben is létezik, akkor talán hamarabb ráeszmélek a szakítás szükségességére, akkor talán másképp alakult volna minden, hiszen ettől az egyetlen szótól már meg is változott és új fordulatot vett egész addigi életem.” (21–22.)

A könyv – legalábbis a könyv első felének – legfontosabb szereplője a magyar nyelv. A JÁRT UTAT KÉTSZER JÁRJ! olyan tekintetet képes vetni rá, amely kulturálisan nem előre formált, nem „tudja”, hogy mit kellene vagy illene észrevennie – ennél fogva pedig teljességgel új perspektívát nyit előtünk. Ugyanakkor a francia műveltséggel rendelkező olvasó nyilván számos bizonyítékát találhatja annak, hogy ez a kulturális vérátömlesztés honnan nyeri a legfontosabb forrásait. Ebből a szempontból igencsak árulkodó és ravasz a könyv főszereplőjének a 13. oldalon olvasható mondata: „Szóval, ha sürgetnek, hogy mondjam már el, miért is szeretem az anyanyelvedet, válaszom – de hát ezt te is tudod – mindig egyféle lesz, lehet: mert ő ő, és én meg én vagyok.” Valószínűleg a francia irodalmat nálam sokkal-sokkal alaposabban ismerők sem tiltakoznának, ha ezt a mondatot, mely itt a magyar nyelvhez fűződő szerelmi viszony fundamentumaként jelenik meg, a francia irodalom egyik legtündöklőbb pillanatának nevezném: Montaigne-nek a barátságról szóló esszéjéből származik, s nem egyéb, mint Étienne de La Boétie-hez fűződő barátságának a végső megokolása.

A kötet mégsem pusztán a magyar nyelv megtalálásáról szól. Amikor Marc Martin, a regény hőse megnézi a SÜSÜ, A SÁRKÁNY-T (mint olyan filmet, amelyet minden magyar ismer, így hát neki is ismernie kell), megüti a fülét Süsü bánatos kijelentése: „Világgá megyek. [...] Világba megyek, az lenne a logikus, a kézenfekvő. De nem. Világgá. Miért? [...] Egyfajta beavatóról, átváltoztatásról van itt szó. Azzal, hogy világgá leszek, ha világgá megyek, mert el kell tűnnöm a családom és honfitársaim szeme elől, egyúttal megszűnök annak lenni, amivé csak a születésem önkényes véletlenjei folytán váltam.” (59.) Ha mindehhez az anyanyelvgyilkosságon keresztül vezet is az út, a végső tét mégiscsak az identitás és a személyes sors formába öntése körül keresendő.

2

Első pillantásra a formátlanság tűnik a kötet meghatározó prózaformájának: a gondolati vadság természetes módon párosul a hosszúmondatok szintaktikai vakmerőségével, illetve a közbeiktatott abszurd-parodisztikus színjátékbetétekkel. A látszólagos zabolátlanság mögött azonban ellentpontokra épülő, kvázi-zenei szerkezet működik. Az első fejezetnek a magyar nyelvről szóló eksztatikus vallomását például a csúcspontokon nemcsak megtöri, de strukturálja is az érdeklődő-közheyles kérdések („És mondd, eleinte hogy ment a tanulás?”), a monologikus szövegbe beiktatott, hosszúra nyúlt kitérők pedig nem éles váltások vagy elkalandozások, mint olvasás közben gondolnánk, hanem visszatekintve elnyerik a kötet egészében elfoglalt helyüket, sőt utólag nélkülözhetetleneknek bizonyulnak. Ilyenek a nyilvánvaló De Sade-allúziók, az anyanyelvvé folytatott küzdelem parodisztikus gyilkossági és kínzási jelenetei is – az anyanyelvgyilkosságon keresztül jóval távolabbra, az ödipális lázadáshoz és a radikális identitásváltáshoz vezet az út.

Egy példa a szerkesztésmód rejtett logikájára: Marc Martin, a regény hőse visszalátogat gyermekkorára színhelyére, a Várnak nevezett régi házba, és nagyanyja egykori szobájában fekszik, amikor a spaletta résén, a harkály vájta lyukon át besűrűdő fény camera obscuraként, fejfelé lefelé vetíti ki a belső udvar képét a falra. Ezek után elkalandozik a szöveg, különböző kitérők hosszú sora következik, többek között arról, hogy az elbeszélő nem képes hallás után különbséget tenni a magyar o és a hang között. Nem sokkal később elmeséli, hogy az első magyar szó, amelynek a jelentését első hallásra, azonnal föl fogta, a „foslány” volt. Ugyanekkor azonnal fölmerül benne, hogy hátha rosszul értette az elhangzott hangsort: „...azt kérdeztem magamban, miközben a társaság mit sem sejtve trécselt tovább, hogy ez vajon olyan összetett szó-e, amely összetársítja a faszt és a lányt? [...] Faszlány! Hímnős! Hermafrodita! Mint egyébként maga a magyar nyelv is, mely anyanyelvemmel ellentétben (így hát örök tiszteletemre) nem tesz önkényes nemi különbséget a dolgok, lények között. És miközben tudtam, hogyha o, nem pedig a, akkor egész elméletem hibásnak bizonyul és örült etimológiám kártyavárként dől össze, azt is tudtam, hogy mégsem hibás, amennyiben rólam szól, rám vo-

natkozik, és ezért általa nézek magamba: vajon mi-csoda ki nem bontott anyagok rejtőznek még bennem?” (55.) Ezt a bekezdést követi a visszacsatolás a huszonnegy (!) oldallal korábbi *camera obscura*-jelenethez, illetve a két motívum összekapcsolása: „jól tettem, hogy nem tapasztaltam be tenyeremmel a spalettán a harkálylyukat... mert ha megteszem... ha rájövök a tünemény miértjére, magam fosztom meg magamat attól az üdvös, világfájdalomfelejtő, életre szóló élménytől, melynek révén azóta is minden lehetetlent áthidalva kint és bent, fent és lent, tegnap és ma, ébrenlétben és álomban, sötétségben és fényben egyszerre érezhetem magam”. (56.) A többértelmisség, a lehetőségek sokféleségének fenntartása és kijátszása mindkét helyen az identitás készen kapott kötöttségének vagy ha úgy tetszik: a sors uralmának szegül ellen.

A regény ívét pontosan jelölik ki a három fejezet elejére illesztett, illusztrációval ellátott mottók. Az első fejezetet a méhet pázrasi izgalomba ejtő, a legmesszebbmenőkig megtévesztő orchideáról szóló szöveg vezeti be: „Nehéz megállni, hogy az ember ne lássa ebben a szintiszta manipulációt, valamint hogy ne képzelje el azt a csodalényt, ami ebből kerekedhetne...” (8.) A mottó a magyar nyelvhez fűződő szerelmi viszony pontos allegóriája, és ennek értelmében a furcsa nász gyümölcse maga a könyv volna, amelyet a kezünkben tartunk. Ugyanakkor a főhős a fejezet végére eljut a beavatás gondolatáig (mi több, a harmadik fejezetben, a 139. oldalon az első fejezet „nyelvszerelmi rizsája”-tól is elhatárolódik!), s ennek folytán világossá válik, hogy a magyar nyelvvel történt sorsszerű találkozás nem a kötet egyedüli tárgya, hanem inkább annak kiindulópontja. A második fejezet mottója az axolotlról szól, erről a kétélű, átmeneti lényről. A tizennyolc oldalas hosszúmondatra épülő fejezet, amelynek megrázóan nagy szeretkezésjelenete talán az egész kötet csúcspontja is egyben, az átmenetiség, a bábállapot stádiuma, ahol egyszerre és szétszálazhatatlanul van jelen a halál és az újjászületés. A harmadik fejezet, amelyben a történet voltaképeni egzisztenciális téje kibontakozik, a szkipodokról szóló mottóval indul, akik a sivatagban „egyetlen, túlméretezett lábfejükkel védték meg magukat a nap hevétől”. (84.) Ez a kép fanyar ironiával jeleníti meg a sors hatalmával szembeszegülő önvédelem mechanizmusát.

A ravasz konstrukció nemcsak a könyv szer-

kezetében, de a műfaji hagyomány megidézésében is megjelenik. A kötet a vallomásirodalom tradícióját kínálja fel az olvasójának, ugyanakkor folyton felülírja, vagy legalábbis kiegészítő záradékokkal látja el az önéletrajziség szerződését. Az első fejezet Vár-kitérője után a harmadik fejezetben részben visszavonja és újrakezdi a Vár-történetet a következő indoklással: „mert bizony sok képzelet kell ahhoz, hogy eljussunk végül az igazsághoz”. (109.) A vallomás egyre személyesebb titkokat tár fel. A padláson elfelejtett dokumentumok kerülnek elő, melyekből nyomon követhető távoli rokonának, Henrinek a sorsa. Henri a főszereplő anyai nagyanyjának a bátyja, aki fiúszerejtőjével Tunéziába költözik, és ott is hal meg 1917-ben. Az öt ábrázoló fénykép hasonlósága, illetve a sorsfordulataiból kiolvasható jelek arra készítetik Marc Martint, hogy addigi életének a Várhoz kapcsolódó drámai eseményeit a saját jövőjét előre meghatározó jelrendszer részeként, a közelítő vézget jóslataként olvassa: „az ilyen és hasonló esetekből tudniillik, amelyeknek a koronája aztán Henri lett, földi utam kezdetétől fogva egész gyűjteményt kaptam tetemhamuba sült útravalóul, olyannyira, hogy mire Pestig jutottam, hiába futsz, a múlt nyomon követ, már roska-doztam a batyu súlya alatt”. (137.) Az apai zsarnoksággal, a múlt meghatározó és kényszerítő hatalmával, a Várban testet öltő sorssal szemben az identitásváltás különböző formái – az életmódbeli, a nemi és végül a nyelvi identitás váltása – jelentenek kiutat. A vallomásirodalom műfaja felől tekintve: az eddig is ironikusan és játékosan kiforgatott konfesszió ezen a ponton a beavatástörténet irányába mozdul el, egész pontosan egyfajta *negatív beavatástörténet* bontakozik ki a kötet lapjain. Nem a rejtőzködő sors kibontása, formába öntése, hanem a formálódó végzetszerűség előli menekülés, a sors kicselezése válik a történet fő tétjévé. Így aztán más hangsúlyokat nyer a kötet elején a magyar nyelv jóslatteli megjelenése Marc Martin életében, és a kötet egésze, ha úgy tetszik, voltaképpen nem más, mint az 58. oldalon olvasható kijelentés részletes kibontása: „számomra a magyar nyelv immár nemcsak a jelenben érvényes a pusztá kommunikáció eszközeként, hanem visszamenőleg, a múltba is irányul”.

A JÁRT UTAT KÉTSZER JÁRJ! jóval bonyolultabb és többretegű szerepet szán tehát a magyar nyelvnek, mint ami a kötet elején felrajzolt

szerelmi viszonyból következne, többet a vágy titokzatos tárgyánál. Marc Martin ennek a szerelmi szenvedélynek a mélyére ás, hogy a magyar nyelvet mint az élet tiltott területei felől érkező kihívást, vagyis végső soron mint az önismeret médiumát legyen képes szemügyre venni: „*nekem a magyar se nyelv, se kultúra, se közösség nem volt igazán, hanem csak valami előzetes, vak és vadidegen valaminek a tárgya, konkrétan az én eleve elrendeltségbe vetett elvetemült, titkolt hitemé, vagyis inkább az ez elől való eszeveszett menekülhetnékem potom pénzért prostituált tárgya*”. (138.) De azért ne gondoljuk, hogy ezzel a gesztussal sérülne a magyar olvasó fentebb említett elementáris élménye. Nem a szerelem visszavonásáról van szó, hanem arról, hogy a magyar nyelv – mint a könyv egyik főszereplője – mélyebb, árnyaltabb karakterré válik.

Ebben a tekintetben a könyv újabb árnyalattal gazdagítja a magyar irodalmat. Ha nem is teljesen új, de a kortárs magyar irodalomban aránylag ritka attitűd az az önboncoló szenvedély, mely minden ironikus kitérő és elidegenítő effektus ellenére átüt a kötet lapjain. A JÁRT UTAT KÉTSZER JÁRJ! ödipális könyv, vad és szertelen. S ha nem tűnik szembe rögtön az első pillantásra, hogy alaposan konstruált, jól felépített szertelenségről van szó, az sem baj. Mint ahogy az önéletrajziság, vallomásosság és a fikció elemei sem szálazhatók szét benne: regényt olvasunk, ahol az önéletrajziság a könyv feldolgozott, megszürt és átforgált anyagát jelenti. A szerkezet precizitása és a vadság, spontaneitás, vallomásosság látszata nem zárja ki egymást: „*írni fogok, gondoltam eleinte, csak írni, nem magamról és nem az anyanyelvemen, nem arról, hogy írás közben mit csinálók és mit nem, mire jutok és mire nem, hogy milyen problémákba ütközöm, hanem magyarul és csakis azért, hogy meghazudtolhassam mindazokat, akik a magyar nyelv elérhetetlenségének aljas, hitvány legendáját terjesztik, csak közben valami mégiscsak belekeveredett belőlem az írásba, és ez az elképzelt valaki, akiről írni akartam, és akiről azt hittem, fegyverem és páncélom lesz, kicsit önmagammá lett, vagy én lettem ő, s most úgy, mint ő, kicsit én is úgy érzem, nincs más lehetőségem, mint hogy magamba nyúljak és tágra nyílt szemekkel, lélegzetemet visszatartva önmagamba kapaszkodjak...*” (72.) Az írás egzisztenciális súlya (ami szintén nem tipikusan kortárs magyar gesztus) mindvégig hitelessé teszi a regényt.

A kötet végén elért felszabadulás, a „*későn megsejtett főszerep, a saját életem főszerepe*” (142.) mindamellett egyáltalán nem örömteli vagy mámoros állapot. A regény befejezése leginkább az ürességgel rokonítja a kötöttségektől és meghatározottságoktól való eloldódást: „*Köröttem úr, irtalmatlanul kijózanítóan csupa úr, a semmi teljes szigorával átítatva. Mert így magyar buzi Martin Márkként se nem lettem, se nem leszek ugyan soha magyar, de mintha így végre kivontam volna magam a születésem véletlenszerű, ám sorsdöntő körülményei alól, nincsen immár se apám, se anyám, se hazám, se istenem, se anyanyelvem... pláne most, hogy roppant kéjjel-kínnal megírtam ezt a könyvet, amelyből sem apám, sem anyám, sem anyanyelvem, sem a hazámban szinte senki nem érthet – hurrá! – egy árva kukkot sem.*” (143.) Megragadó zárlat, mely egyszerre kapcsol vissza a kötetnyitó képre, a kihalt sarkvidéki tájat ábrázoló Eugène Sue-átíratra, ugyanakkor rejtett módon ugyan, de a kitörési pontot is megmutatja. „*Mindig minden ismétlődik az ember életében*”, olvashatjuk a 103. oldalon, és ugyanerre a tapasztalatra utal a könyv címe is. A regényhős Marc Martin története nem más, mint elenszegülés ennek a fölsimert szabályszerűségnek, kísérlet arra, hogy megtörje a sorsszerű ismétlődések láncolatát. A kísérlet sikere az eloldódással járó gyökértelenség, üresség állapotához vezet – ugyanakkor ennek a kísérletnek a gyümölcse, a JÁRT UTAT KÉTSZER JÁRJ! című regény ezer szállal kapcsolja vissza szerzőjét és hőst is a magyar és francia kultúrához vagy tágabb értelemben az európai regényirodalomhoz. Vigasznak talán ez sem utolsó.

Talán nem véletlenül jutott eszembe Marc Martin könyvéről a francia író, Michel Tournier híres regénye, a PÉNTEK VAGY A CSENDÉS-ÓCEÁN VÉGVIDÉKE. Tournier a nagy mitikus történetek újraírásán (jelen esetben Robison Crusoe történetén) keresztül rendre a felismert sorsszerűség, a beavatás struktúráját ismétli meg. Ebben az értelemben a JÁRT UTAT KÉTSZER JÁRJ! mintha ennek az iránynak a megfordítása, egyfajta anti-Tournier volna: sikerem menekülés a felismert sors elől. Ugyanakkor ha elfogadjuk a magyar kultúra robisoni elszigeteltségének a tézisé, azt kell mondanunk, hogy soha rosszabb Pénteket ne vessen a jó szerencse a Reménytelenség szigetére.

MR. BLACK & WHITE ÉRZÉKENY UTAZÁSA

Csaplár Vilmos: *Vadregény*
Magyar Könyvklub, 2004. 316 oldal, 2290 Ft

Történt, hogy 1834 táján egy Joseph Andrew Blackwell nevű angol úrban, aki felsőbb osztályokba tartozó honfitársaihoz hasonlóan európai utazgatással múltatta idejét és szaporította élettapasztalatait, heves érdeklődés ébredt a távoli, egzotikus Magyarország iránt. Ide utazott, feleségül vette az osztrák Von Schlachtenfeld kisasszonyt, és intenzív levelezésbe kezdett a bécsi angol követtel. Levelek mellett beszámolókat, jelentéseket is írt nemcsak Robert Gordonnak, hanem mindenkori utódainak is, akik a nagyköveti hivatalban követték, majd a címzettek köre őfelsége külügyminiszterével bővült. Az 1834 és 1851 között készült iratok másolatait Blackwell később beköttette, és a Magyar Tudományos Akadémiára hagyta. Nem teljesen világos, hogy mi volt a célja az angolnak. Egyszerűen csak szimpatizált velünk, vagy diplomáciai karriert akart csinálni oly módon, hogy konzulátust hoz létre Pesten (ezt valószínűsíti, hogy később Németországban csakugyan ilyen hivatalt viselt), esetleg (mint egyesek gyanították) a londoni titkoszolgálat mellett a bécsi spionszolgálat is profitált éles meglátásaiból? Nem tudni. Akit részletesebben érdekel a dolog, bő válogatást olvashat az utazó leveleiből és jelentéséből, vagy elolvashatja Kabdebó Tamás monográfiáját.¹

Csak azért hoztam szóba az angol utazót, mert nem lehet említés nélkül hagyni a *VADREGÉNY*-ről szólva. Csaplár ugyan nem várja el az olvasótól, hogy ismerje Blackwell történetét, de azzal a gesztussal, hogy a saját főhősét Whitewellnek nevezte el, nyilván üzent azoknak, akiknek eszébe jut ez a párhuzam. Talán úgy gondolhatta, hogy jeleznie kell: ebből a „sötét kútból” is merített történetéhez; vagy hogy ez a fekete alak csak az árnyéka valakinek, akit nem érdekel, hanem tisztán az érdeklődés, az Európa végre feltáruolt ismeretlen szeglete iránti kíváncsiság hozott ide –

hogy *vadregényes* kalandokat éljen át szerelemben és politikában, érthető és érthetetlen események, indulatok, érzelmek és cselszövések örvényében. Szeszély és szenvedély irányította cselekedeteit, persze csak azután, hogy első lépéseit a Bécs–Trieszt Vasútépítő Társaság tevékenysége meghatározta. (Itt mérnökösködik Whitewell. További érdekesség, hogy a valóban létezett Blackwell ennek a társaságnak a megalapításáért lobbizott, *fia* pedig ugyanezt a munkakört töltötte be: 1848 és 1854 között a híres semmeringi, majd a Karszt-hegységen átvezető vasút építésénél tevékenykedett.)

Csaplár, miközben hangsúlyozottan fiktív történetet mond el, az eseményeket meglehetősen pontossággal köti egy történelmi dátumhoz, és a szereplők megformálásakor azt a megoldást választja, hogy a teljes egészükben fiktív szereplők mellett (akiket *beszéllet* reális történelmi személyiségekről) félig-meddig fikcionál, és álnéven (de felismerhető álnéven) ábrázol létezett embereket. Így Zsedényiből Zselényit csinál, Irinyi Jánost, a foszforos gyufa feltalálóját Idrányi Kálmán néven állítja a főszereplők közé; de már Rómert, aki a szabadságot megvette, valódi néven szerepelteti, akárcsak Ürményit, az országgyűlési követet, akinek pedig jelentős (és igencsak ellenszenves) szerepet juttat a történetben.

Úgy látszik, hogy a regényhős nagyjából Blackwell-lel egy időben, 1839 körül tartózkodik Magyarországon, hiszen társaságban találkozik bizonyos Pardoe Juliska kisasszonnyal, aki könyvet szándékozik írni itt szerzett tapasztalatairól. Julie Pardoe *THE CITY OF THE HUNGARIAN: OR HUNGARY AND HER INSTITUTIONS IN 1839–40* című bedekkeré 1840-ben jelent meg Londonban.² Egy eset kapcsán dátumot is említ az egyik szereplő: „*Kilenc éve. Ezemjolszázharmincban.*” (132. o.) Egy másik jelenetben (24. o.) pedig arról esik szó, hogy „*Kossuth Lajos a többszöri felszólítás ellenére tovább folytatta az Országgyűlésben elhangzottak és történének kézzel való leírását és terjesztését. [...] Hűtlenséggel és felháborítással vádolják!... Ugyan miért engednék ki a börtönből?*” Kossuthot az országgyűlés lezárulása után (valójában nem az Országgyűlési,

¹ J. A. BLACKWELL MAGYARORSZÁGI KÜLDETÉSEI 1843–1851, gondozta és az utószót írta Haraszi-Taylor Éva, Bp., 1989; Kabdebó Tamás: BLACKWELL KÜLDETÉSE, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei, Bp., 1990.

² Számos adatbázisban, így az itt említett szövegkiadás utószavának jegyzetében (372. o.) és a Kabdebó-kötet 51. oldalán szereplő lábjegyzetben is 1830 szerepel a könyv kiadási éveként, ami a teljes cím ismeretében abszurdum.

hanem az annak utódeként szintén kézírás-sal sokszorosított Törvényhatósági Tudósítások terjesztéséért) 1837. május 4-én tartóztatták le, és ezt követően ítélték négyévi börtönre. (Amnesztiával szabadult 1840 tavaszán.) A pontatlan fogalmazás nem a narrátor, hanem az egyik szereplő szövegében található, tehát akár szándékos is lehet. Az azonban kétségkívül tudatos döntés eredménye, hogy Csaplár regénye imaginárius idejében pontszerűen vonja össze a benne foglalt történeteket 1839 egynehány „pazar” őszi napjára. Főhőse szájába adja ezeket a mondatokat: „*Minek hol van a helye? Nem ott, ahol az emlékezet szinte kilöki?*” Ugyanezt meg lehet kérdezni a „történelmi” regény írójáról, a kollektív emlékezet elképzelőjéről is.

A fikció többrétűen működik a narratíva konstitúciójában. Ez azt jelenti, hogy a szokásos fikción szinteken kívül (tehát hogy az olvasó képzeletében formál világot az író képzeletében szerveződött szövegvilág alapján) a szövegben álló narrátor maga is több személy, aki időnként maga is képzelődik. Például a főhős, Whitewell időnként leveleket ír Jack bácsikájának, ami már fikció a fikcióban, de előfordul, hogy csak elképzeli, hogy levelet ír, „valójában” csak gondolkodik, és ebben a képzelődésben újabb képzelődőket képzel el; például megszólaltat egy vadkant, „aki” elmondja, hogy elképzelése szerint hogy végzett egyik felmenője (jogos önvédelemből) a költő Zrínyi Miklóssal. (264–266. o.)

A regény története tehát, már amennyire összeállíthatjuk egyáltalán olvasás közben és után, többszörösen fiktív – talán ezért ennyire fontos Csaplárnak, hogy a környezet, a körülmények, a korrajz korrekt legyen és pontos. Reálisak a helyszínek. Amennyire tudni lehet, az öt-hat központi alak kivételével (jóllehet karikatúrisztikusan) hitelesek a jellemrajzok. Megfelel a valóságnak mindaz, amit Csaplár a korabeli magyar nemesség életmódjáról, kultúrájáról, politikai gondolkodásáról és mozgalmairól (de még inkább bénáskodásairól) mond. Mindez persze nem glosszákban vagy esszészerű narrációban hangzik el, csak elejtett megjegyzésekből és a jelenetekben felvilágló apróságokból áll össze. És mindenekelőtt hiteles a kor atmoszférája: a racionális felszín alatt vibráló indulatok, a szabadság hiánya, a mindenre kiterjedő hatósági ellenőrzés és a

hatalom gyanakvása. De hitelesek az emberi léleknek azok a megnyilvánulásai is, melyek egy történetet „vadregényessé” tesznek. Ebben az időben, éppen a „józan ész százada” fő tendenciáját kontrasztálva egyre inkább a kimondhatóság terébe kerülnek a különféle devianciák és deviációk. Mindaz, amit a szentimentalizmus kultúrája érthetetlennek talált, de megalkotott/kimondott, ennek a kornak a szélsőségesen romantikus irodalmiségében nyerte el pszichológiai alapjait. A sokféle különönc érzelem, vágy és szenvedély, a pusztító és önpusztító tendenciák, a De Sade márkiéhoz hasonló irományok lassú terjedése, melyek a szexualitás szélsőségeit művészi alakzatokban jelenítették meg, és lassanként nyelvet teremtettek az efféle témákhoz – mind, persze jelzesszerűen, elfojtottan vagy igencsak megszelídített formában, de felbukkan ennek a korszaknak az irodalmában. Csaplár munkája megéreztetni az olvasóval ennek a jelenség-együttesnek a naiv izgalmát.

Ugyanakkor, ahogy említettem, tökéletesen az irodalom belüli formák a történet fordulatjai, a főszereplők karaktere, egymáshoz való viszonyuk és azok a gesztusok, melyekkel érintkeznek egymással. A „szerelmi háromszög” szereplői: Tarnai gróf, a felesége és maga az angol mérnök, a grófné titkos imádója egyaránt papírosfigura, jellemük sztereotípiákból, történetük klisékből, toposzokból és allúziókból konstruálódik. Vagyis miközben a regény az ő történetük, addig erről a *történetről* is szól. Irodalomként tematizálja önmagát, és ebben a cseppet sem vicces formában ironikus és önironikus. Szemrebbenés nélkül állítja, hogy a bécsi szponminisztérium emberei állóltzetben vadkant uszítanak a vadászni induló nemesurakra, hogy a délcsg magyar főnemes a titkosrendőrség manipulációja hatására eljuttassa imádott felesége előtt a saját halálát, vagy hogy Whitewell felesége ölében kisgyermekével a robogó hintóból egy szakadék mélyére veti magát, pusztán egzaltáltságából, szélséylből vagy az ördög tudja, miért. Falussy (!) gróf felesége sikoltozó dührohamot kap, amiért nem sikerült eltennie láb alól élete nagy szerelmét, férje pedig eközben szeretné megérinteni rángatózó lábfejét – az olvasó pedig máshonnan tudja, hogy legszívesebben lába izzadságát lefetyelné, miközben az asszony a hátán lovagol, és csomós szíjjal csépli. Ha

Csaplár Vilmos azzal kísérletezne, hogy ezeket az alakokat hihetővé tegye, biztosan öszeomlana a regény konstrukciója. Ő azonban nem is próbálkozik ilyesmivel. Ugyanakkor abban az irányban sem indul el, hogy regényét borzalmak és szenvedélyek tablójává, afféle Vasziklai Fridolin-imitációvá vagy paródiává sarkítsa.

Csaplár könyvét az atmoszféra- és nyelvtelentem és a fikció játékaik életetik. Már maga az elbeszélői pozíció is meglehetősen összetetten rétegződik. Mondok egy példát. „**Az ég egy, mégis mennyire másnak látom, mint Angliában!** Miután ezt »megírta«, ki is húzta, fejben. *Érdeklis az öreg, milyenek a felhők a trieszti postakocsi-állomás fölött!*” A félkövérről szedett mondatot Whitewell írja Jack bácsikájának. A következő a regény narrátorának közlése. A kurzívval szedett mondatot pedig az angol gondolja. Az egyszerű tipográfiai megoldás tökéletesen működik, mindig tudni lehet, ki beszél, pedig nem ritka, hogy további szereplők szólalnak meg hangosan, folytatnak párbeszédet, miközben magukban is gondolnak ezt-azt. A probléma tipográfiai megoldása ugyanakkor rengeteg magyarázkodást takarít meg a szerzőnek, és az olvasó bizonyára hála ezért. Ugyanakkor sohasem lehet azonnal tudni egy-egy jelenetről, hogy az a regény valóságában megtörténik, azt hiszi valaki, hogy megtörténik, de a többiek nem vesznek tudomást róla, illetve ki mennyire van tisztában azzal, hogy amit tapasztal, az mit jelent, illetve mennyi a realitása. Például Whitewell hosszú párbeszédet folytat a Vörös Ókór nevű csapszék cégtábláján látható örkörfejjel. Ezekről a dialógusokról nem lehet tudni, hogy teljesen képzelték-e, vagy az angol valóban megírja őket, és elküldi, mulatságul, Jack bácsikájának. Tarnai gróf kisgyermekkorára óta madarakat vizionál, melyek röpködnek körülötte, olykor meg is támadják, gyermekkorában kiborítják a tintatartóját, támadólag kerülgetik szeretteit, akik erről mit sem tudnak. Hogy ez egy élénk fantáziájú gyerek képzeletének játéka, ami felnőttkorára is megmaradt, vagy egy elmebeteg rendszeres hallucinációja, azt nem tudjuk. Van azonban egy-két jelenet, ahol mások is madarakat látnak Tarnai gróf körül, például a kastély közelében álló erdő fölött, amikor azt a látszatot kelti, hogy a felrobbant kastélyban halt meg, de valójában a közelben rejtőzködik. Whitewell sokszor ugyanazt a je-

lenetet egymás után többször elgondolja, átéli és megírja, gyakran nagyon is eltérő változatokban. Van olyan jelenet is, melyben Whitewell megpróbál kimászni az ablakon, de elveszti az egyensúlyát, lezuhan, elveszti az eszméletét, és álmodik vagy képzelődik, esetleg hallucinál, kinek-kinek hogy tetszik. Nem lehet mindjárt az elején eldönteni, hogy miről van szó „valójában”. Falussy grófné pedig szándékosan hazudik, és előfordul, hogy még nem mondja senkinek a hazugságait, csak elgondolja őket. Ilyenkor sem lehet pontosan tudni, hogy az asszony tudatosan hazudik, úgy hazudik, hogy maga is elhiszi, amit mond, vagy kivételesen jól lát, és helyesen is mond el kévéssé valószínű eseményeket.

Állandó figyelmet, a fordulatok pontos követését és kreatív alkotó-olvasói magatartást követelő írásmód ez. Ugyanakkor az elbeszélés menetét meglehetősen sok párbeszéd bontja meg, ami egyrészt megnehezíti az események átlátását, másrészt változatosságával élvezetesebbé teszi az olvasást, és a szerkezetet is levegősebbé lazítja. Persze a párbeszédnek is különböző fajtáival találkozhatunk. Vannak szabályos regénypárbeszéddek, melyekben az a lényeg, hogy a szereplők konfrontálódnak általuk; vannak olyan dialógusok, melyek egy tétel kimondására hivatottak rávezetni az olvasót, és vannak felelevenítő párbeszéddek, melyekben például Whitewell igyekszik levelében lefesteni bácsikájának egy-egy jelenetét. Az első típusban elsősorban a hiteles karakterábrázolásra törekszik az író, a másodiknál főként történelmi patenteket illusztrál, olykor némi archaizálással is színesítve a korpépet; a harmadik már egyfajta interpretációja a történeteknek.

Nyelvelig pedig viszonylag egyszerű a szöveg. Legalábbis abban az értelemben, hogy nincsenek sokszorososan összetett mondatok, sem nagyon hosszúak. Ugyanakkor az elbeszélői hang árnyalt, változatos és vibráló, a romantikus stílusnak megfelelően sok mondatfajtát vonultat fel, és szóközlete is bőséges, ha igazán gazdagnak nem nevezném is. Ritka, tájnyelvi vagy régies kifejezések, egyéni szóalkotások alig akadnak, és érzékletes, hangulatfestő szavak, kifejezések vagy fordulatok alkalmazására sem törekszik. Néha ilyen is előfordul, de nem ez a jellemző, és az a fékezett tempójú mondatöltögetés, ami Csaplár szövegeit általában jellemzi, itt szinte teljesen hiányzik.

NÉGY KÖNYV. HÁROM SZÓLAM?

Vannak viszont rejtett idézetek, melyek korábban Csaplárnál ritkaságszámba mentek. Például „Idrányi”, a gyufafeltaláló mond két olyan mondatot, melyeket korábban a vizsgálatot vezető főspion Whitewell egyik leveléből idézett: „Mi a magyar nép sérélméit alkotmányos úton kívánjuk orvosolni! Az Országgyűlésben nincsenek se merénylők, se összeesküvők, se forradalmárok!” (224. o.) A két idézet lényegében véve tartalmi összefoglalása egy létező Blackwell-level egyik passzusának, amit 1843. július 9-én írt Sir Robert Gordonnak, Anglia bécsi nagykövetének. Az olvasó persze általában nem ismeri fel az ilyen idézeteket, ezek csak eltérő fogalmiságukkal teszik változatosabbá a regény nyelvét.

Csaplár regénye élvezetes olvasmány. Mulatságos karikatúra nemzetkarakterológiai sztereotípiáinkról, történelemképünkéről, politikai gondolkodásunkról; de arról a nem minden illúzió nélküli beállításról is, amivel a reformkor nagy évtizedeit szemléljük. Motívumkatalógusával, „vadregényességével” görbe tükröt tart a nagy romantikus irodalmiság elé is, mely Fáy vagy Jósika regényeiben és elbeszéléseiben hömpölyög – persze korántsem ehhez fogható koncentrációban. Ugyanakkor távolságtartásával, a stílus egészének és túlzott gyakorisággal használt elemeinek kritikus és (ön)ironikus felidézésével elemi szinten akadályozza meg a mű romantikus, naiv befogadását. Keresetten aránytalan, dekonstruált architektúrája, főként azzal a fogással, hogy a történet szinte csattanóként futtatja bele Whitewell házasságának zárt, körüljárható elbeszélésebe, gyakorlatilag elfogadhatatlanná teszi azok számára, akik mint történetet és nem mint történet történetét próbálják olvasni. „Az egy, nagy szerelem szétört bennem, és most minden darabja másként, mégis egyformán fénylik?...” – kérdezi Whitewell. Ugyanezt kérdezi Csaplár regényében egyrészt a regényről, másrészt magáról a történeteket történetekké szintetizáló, világszerűsége törekvő irodalom egészéről. Azt hiszem, a válasz nem lehet igen. A meta-narratíva helyére kerülő töredék konglomerátumok nem fénylenek úgy, mint a teljesség eszményének irodalmi. De törtségükben, esettségükben mégis intenzívebb élményt adhatnak, mint a hamis nagyság és látszatépség sa-gái és mítoszai.

Bodor Béla

Virginia Woolf: Felvonások között
Európa, 2003. 188 oldal, 2200 Ft

Virginia Woolf: Mrs. Dalloway
Európa, 2003. 263 oldal, 2200 Ft

Virginia Woolf: A világitótorony
Európa, 2004. 247 oldal, 2200 Ft

Virginia Woolf: A hullámok
Európa, 2004. 264 oldal, 2200 Ft
Tandori Dezső fordításai

Különös dolog a művészetelméleti gondolkodás mechanizmusa. Elgondolsz valamit, egy elméleties kérdést, mely – mindjárt látni fogjuk – konkrét; s amire következtetned kell (belső, a nyomán), ez: hogy e kérdés megosztólagos. Ezen eltűnődsz, s még mielőtt odáig jutnál, hogy közöld „eredményedet”, merre indulsz tovább? Lelsz egy újabb kérdést, mely a véleményeket – gondold – szintén megosztja; s így tovább. E kicsit Füst Milán eszmefuttatásait idéző szótartományt tegyük valóban kézzelfoghatóbbá.

Íme. Az irodalmi kérdés (művészeti, mind-egy, s nem csupán Duchamp, a konceptuális művészet stb. után; de hogy az irodalmat primeren sorolom a művészet szó jelölőkörébe; nagyon nehezek ezek a históriák is: író? költő? esztéta? hagyom), melyen fennakadtam, a következő: arról szolt-e például Virginia Woolf (java s általunk itt figyelembe vett) műve, amiről mi (magunknak) szoltatjuk? S ez megosztja a vélekedést. Nem csupán azért, mert legalább két „táborra” osztja a... tautológia... feleket, hanem azért is, gyanítom, mert lesz olyan műelemző (ily főhivatású egyén), aki egyszerűen kikéri magának, hogy ő másra szoltatná a művet, mint amiről az a bizonyos mű szól. Nos, jó. De ahol már analógiásan kerestem a „mi oszt meg bennünket?” újabb esetét, e kérdés volt az: ki az olvasó? Virginia Woolfnál stílszerűen jön elő ez, hiszen tudjuk (én tudtam-e csak nemrég is?), írt egy eléggé nevezetes könyvet, THE COMMON READER a címe (1925. AZ EGYSZERŰ OLVASÓ), ahol mintegy programszerű fejtegetésekbe bocsátkozik a korabeli angol és amerikai

regényirodalomról, s az olvasó és az író egyenrangúságát (durván szólva) hangsúlyozza. Am efféle – az író számára, s itt is látni fogjuk – korántsem kizárólag elméleties ízü kérdések másutt is foglalkoztatták. Mondhatni, jelentős irodalomelméleti művet is hagyott ránk.

Ránk. *Itt* jött gépiesen a „már megosztottságot kereső” második kérdésem (mielőtt ennek írásába fogtam volna): kikre? ki tudniillik az olvasó? ki az az Olvasó, aki szerint Virginia Woolf java regényírói életműve ma „nekünk” fontos? Például milyen alapon alakul ez a „nekünk”? S nem arról árulkodik-e ez a kérdésem eleve, hogy – ha nem összeviszza beszélék! s igencsak remélem, hogy nem – jócskán megosztott (megoszló) irodalmi közvélekedést tétélezek fel idehaza napjainkról. (E térbeli és időbeli körülmény azért fontos, mert a négy mű, melyről szó lesz, „nálunk” jelent meg, és most, a közeli múltban.)

Virginia Woolf és „köre”, nevezzük azt Hogarth Pressnek, Bloomsburynak stb., a korabeli Angliában (gondolom, mi sem természetesebb) szintén jócskán eltérő vélekedést keresztvüzében állt. (Ha már „tűz”, mondhatnánk-e, „keresztvizében”?) Nem csak a szerzőről nálunk 1980-ban (szintén Európa Könyvkiadó, akár e könyvek megjelentetője), Bécsy Ágnes tollából, egészen kiváló munkának minősíthető, ama kor túltársadalmiasított szemléletét kénszszubnyfonalakként alig mutató monográfia, „rövid” életrajzi és szakmai ismertető kötet mutatja meg érzékletesen az egyrészt hiperesztétikus, másfelől a szociális kérdések iránti érdeklődést (vagy e kérdések irodalom általi kezelhetetlenségét) mulatságos példákön is szemléltető irodalomfelfogás kettősségét, de más monográfiák is ugyanezt kénytelenek hangsúlyozni. Ráadásul a Kör (Bloomsbury stb. – ez Londonnak egy kis negyede, s Woolfék gyakran laktak arrafelé, ott), mely mellett más, így nevezhető, érdemdúsabb-érvényesebb szerveződés mintha az akkori angol irodalomban nem lett volna; az ilyen körjellegekkel óhatatlanul együtt járó harcosságok, vívások, heves vélekedések; ez az *egész* együtt: állásfoglalásokat váltott ki, melyek, láttuk a magunk bevezetőjét is, eleve a megosztás fogalomkörében mozognak, s nem tudható, az jó fejlemény-e, ha „*minden azonnosságba békül*” (Weörest idézve). Ugyanily érvénnyel lehetne szólamunk – mondhatni, már

benne is vagyunk – az egyéni sors (Virginia Woolfé). Megint a „ki az Olvasó?” kérdése gyötör, nem tudom, mi mindent tétélezhetek fel a Kegyesről, mennyire van tisztában az író életével, s megvallom, bár a négy könyv fordítója voltam, csak most, e dolgozatra készülve, olvastam a Bécsy Ágnesén kívül további kismonográfiákat, nézegettem naplókat stb. – hanem itt nekem nem Virginia Woolf életművének ismertetése a feladatomban... alapkéte-lyemre visszatérve, csak annyi, hogy a „miről szól vajon?” és a „nekünk ez miről szól?” kérdéspárját feltegyem, s a kísérletemet kísérő homlokráncokat tőrjem, netán előre elsimítani próbáljam. (Balga kijelentés.) Vagyis amit a regényíró életéről, emberi paramétereiről, így – vagy másképp – kialakult művészeti habitusáról tudni vélek, inkább a harmadik szolamban mondom el; ott is vagyunk máris: a négy regény – közülük is főleg A VILÁGÍTÓTORONY, a négy közül alkalmasint az árnyalatnyit talán legkülönb – példáján, mozzanatainak vizsgálata során elősejle életkörülménybeliségek el nem hallgatására fogok szorítkozni.

Mivel pedig erős gyötördések kísérték eddigi soraimat, kialakulásukat és mérsékletüket, lévén hogy szent fogadalom jegyében nem akarok itt semmi „fölslegeset” (az Olvasónak bármi kedveset?) mondani a műfordító helyzetéről, szerepéről, minősítéséről, honorált-ságáról, ambícióiról, pályaszakaszairól, az élet mindezekbéli kellemes vagy keszbé kellemes mikéntjeiről, lévén mindez így, annyit árulok el csupán, hogy... De egy kis nekifutás kell ehhez.

Megint a „ki az olvasó?” kérdés jegyében: vajon kiknek mondom tehát, hogy az utóbbi jó másfél évben mindenféle, elsődleg művészetelméleti és „filozofikus” (némedly minősítésem szerint „okoskodó”, mindenfélét túlbeszélő, önismétlő, kinyilatkoztatásszerűségekre is hajló stb.) esszézesem során nagy gyönyörűséggel szoktam e „vadászat” – ó, lásd a megosztottságról ejtett szavakat itt e dolgozat elején – jelentős szerzők, úgymint Marcuse, Eco, Wittgenstein, Duchamp, Thierry de Duve etc. idézésével hártani, azaz inkább csak (szótálalmányom) „elderíteni”, így nyilván számot tartának többben is (kik?) „a műfordító vallomása”. Semmi ilyen vallomásra nincs módomban. Bár az említettekhez hasonlóan (nálunk épp? még?) nem olyan „nagy név” az az esszéista,

aki egy kitűnő osztrák irodalmi folyóiratban megjelentetett Thomas Bernhard-cikkének, vallomásának, élménybeszámolójának végén azt kockáztatja meg, hogy ő valami igen fontos dolgot, gondolom, angol művet, Argentínában és spanyolul olvasván először, s Borges is előjön valahogy, nos, ismétlem, megállapítja, hogy néha fordításban érdekesebb egy mű, ha az idő, a hely, a személyes sors és pálya így határozza meg (s miegymás), valamint hogy az irodalmi művek (ismétlem) fordításban vagy kicsit jobbak, vagy kicsit „rosszabbak” szoktak lenni aztán (mint az eredetiben).

Ha vallomásosdi lenne szándékomban, azt mondhatnám: számos alkalommal éreztem keszszakának a fordítást bíráló szempontokat; gyakran hökkentem meg a visszakézből elutasítható falsságokon, még többször hümmögtem a kritika jogosságát is belátva, néhol elmaradását csodálva, egyébkor a nagy szavaknak azt a hiányát tapasztalva, mely az esetemben túlnyomóan jelentkező ízlésség és elegáns tartózkodás jegyében ilyen szavakat távoztatni, visszafogni szokott, igen, mondhatnám ezt. S azt is, hogy – urambocsá – néha úsztam a gyönyörben, mikor valami nekem különösen kedves munkát fordíthattam.

Virginia Woolf két regényét igen régen fordítottam. (Huszonöt-harmincválhány éve, tizenöt éve?) De kettőt most, 2003-ban. S emlékeztem az élményemre.

Nem volt külön élményem. Bár védőhálólul használhattam – olykor, ritkán – a korábbi magyar fordítást (ahol, ott *s azért*: köszönet!), ahogy a MRS. DALLOWAY ÉS A FELVONÁSOK KÖZÖTT esetében annak idején semmiféle segítőm-védőm nem volt, alapérzetem ez maradt: ezt meg kell, mert meg is lehet „halálosan pontosan” csinálni. Ezt ambicionáltam. Hiba aztán mindig marad, kétszeres szerkesztés után is, a legszebb fordítói álmok és téválmodások ellenére csakígy. Mindegy. Ezek nagyon objektív szövegek, nem tekervényesek, mint Thomas Bernhard prózájának sok eleme; nem annyira reflexívek, mint Musil, Doderer regényjellegei, már ahol, sőt e két utóbbi szerzővel, időrendileg, párhuzamosan vagy megelőzőlegesen mutatnak ilyen önmagukra reagálásokat az elemzések, eszmefuttatások és fordulatok; netán tényközlések. (Mind a négy könyvben, melyről itt szó van.) Végig kellett mennem „a pályán”, jó, már a korábbi két fordítás tapasztalatainak emlékével is tettem, tettem ezt,

de egyetlen pillanatnyi zaklatottságot sem éreztem – legföljebb az elragadtatását, mármint Woolf prózájának „olvastán”. Ki az olvasója ma ezeknek a könyveknek, kérdezhetem, kik vagyunk mi, „akik” megállapítjuk, hogy a szerző életművének java semmit sem avult, sőt... és kiknek teszek kedvére, mikor itt mindjárt, ismétlem, ez a harmadik, nem szubjektív szólam, elemezni próbálok e prózatekstrát? S még valamit a személyesebb szólamokból.

Inkább Doderer vagy Musil némely helyét idézi „szellemével” (ha részemről ebben „szellemről” egyáltalán szó van!), mikor elmondom: 2003-ban még jó pár jeles dolgot fordíthattam, 2004-ben jószerén magam tehettem csak jelesé (értéküket felismerve) szerény feladataim tárgyait. Ennyire próbálok e prózatekstrát? S még valamit a személyesebb szólamokból. Inkább Doderer vagy Musil némely helyét idézi „szellemével” (ha részemről ebben „szellemről” egyáltalán szó van!), mikor elmondom: 2003-ban még jó pár jeles dolgot fordíthattam, 2004-ben jószerén magam tehettem csak jelesé (értéküket felismerve) szerény feladataim tárgyait. Ennyire próbálok e prózatekstrát? S még valamit a személyesebb szólamokból. Inkább Doderer vagy Musil némely helyét idézi „szellemével” (ha részemről ebben „szellemről” egyáltalán szó van!), mikor elmondom: 2003-ban még jó pár jeles dolgot fordíthattam, 2004-ben jószerén magam tehettem csak jelesé (értéküket felismerve) szerény feladataim tárgyait. Ennyire próbálok e prózatekstrát? S még valamit a személyesebb szólamokból.

Inkább Doderer vagy Musil némely helyét idézi „szellemével” (ha részemről ebben „szellemről” egyáltalán szó van!), mikor elmondom: 2003-ban még jó pár jeles dolgot fordíthattam, 2004-ben jószerén magam tehettem csak jelesé (értéküket felismerve) szerény feladataim tárgyait. Ennyire próbálok e prózatekstrát? S még valamit a személyesebb szólamokból.

Virginia Woolf, hogy virtuózan átkössük az eddigieket a következőkbe, semmiképp sem volt egzisztencialista író. (Bár e fogalom igen laza.) A viktoriánus kor (tudjuk, mi az? az élet filozófiai pozitívizmusa, melyet Wittgenstein és Russell is, nagyjából, maga mögött hagyott; a rögzítettség világá; a kissé unalmas haszonrend, tömördek elfojtással, közben a felszín alatt – gondolom – még hevesebben fortyogó elemiségekkel... ah, hagyom), e kor szülötte volt Virginia Woolf, akiről tudjuk, hogy súlyos lelki betegségben (némelyek szerint már már elmebajban olykor) szenvedett, aki egy kör középpontja volt – aztán mégse –, kiadója volt férjével, a Hogarth Press, E. M. Forster, T. S. Eliot társaságát élvezhette, de talán jobban élvezte közepesebb tehetségű irodalmi hölgyekét... testvére volt egy Vanessa Bell nevű remek festőnőnek, akinek révén más festők is nyüzsgöttek a Woolf házaspár és a Stephen család körül, merthogy Vanessa és Virginia családneve Stephen volt, apjuk... De itt már a regényekhez érkezünk.

Szerencsére, így érzem, igen, szerencsére, ezekről a regényekről akkor sem tudnám elmondani „érdemi” közlendőimet, ha oldalak tucatjain át ismertetgetném az életrajzot és vidékét. Mondom, nem is arra szerződtem, s az eddigiekért is már-már elnézést kell kérnem az Olvasótól. De ki az olvasó, itt épp ki (vagyunk) azok?

*

S mondhatnám, innen csak a négy könyvről lesz szó; jócskán azon leszek. Végeredményben a monográfiák összeszedhetők, szabad idő az elolvasásukra szakítható, s ki az olvasó? Akiben feltámad netán a regények nyomán az író nő személye iránti érdeklődés is.

Csak a magam – helyes vagy téves – szakmai elképzelései, élményei fúlnának be okvetlenül, ha... nem tréfa... nem mondanám el őket erőm szerint. Milyennek láttam e regényeket? Miről szóltak szakmailag? (Emberileg miről: ez inkább a szólalom dolga volt itt. Lásd a monográfiákat.) A regény szakmai-emberi dolog. A kávéházban, a Hogarth Press kiskertjében, a szalonban lehet „emberien” megnyilatkozni. A regény (bármely, rendeltetését betöltő műalkotás csakígy) már szakmailag szól az emberi (ha ezt külön ki kell emelni) kérdésekről. A regény arról szól főleg, hogy hogyan szól. Virginia Woolf könyvei különben sem állhatnak

nak ki „érdekességi versenyre” az inkvizíció tombolásait, a gulág-táborokat, a balkáni vagy iraki, szudáni vérengzéseket ismertető munkákkal. A V. W.-regények jószerén alig valamiről szólnak. Alkotóelemük-e ez? Érdemben: arról szólnak-e (elfogadom a rémes kifejezést, a „miről szól”-t, bár inkább utálkozni szoktam hallatán), hogy szinte alig szólnak valamiről? Nem hiszem. Woolf regényei nem „formalistán elszántak”. Nem buknak el azon – lehet, ez egyéni vélemény –, hogy a mű egészében is valami formai elemmel példázna valamely tartalmi (emberi, világi, transzcendens stb.) elemet. Az „új regény” (nem részletezem) járt ily elszánásokkal. Dosztojevszkij misztikus fejtegetései, erkölcs- vagy erkölcstelenségmagyarázatai hozhatók hírbe ekképpen. S az egész avantgárd, a manierizmus... állj. Minden irányzat és „izmus” jár ily veszéllyel. Virginia Woolf regényei, ha ezt kérdezné valaki, *nem minimalisták*. Például.

Amikor – nem kérdezem tovább: kik? – felujjongtunk Virginia Woolf maradványait tapasztalva, a szövegek olvastán *érezkelve* (mert tavarnak érzékletes szövegek ezek!), örömrünk velejárója volt az a sejtés, már-már tudás is, hogy a regényírás modernizmusának (az avantgárd szót tudatosan kerülöm) egyik klasszikusan fő-fő alakja (a dolog klasszikus korából, Joyce stb. mellől sarjadott palántája-planétája, bocsánat!), *egy szélsőnek tekintett érték* maradt eleven, friss, lett centrális. (Brr, e szó. S mégis.) Duchamp óta mindenképp tudnunk kell, hogy az „etalon” nem okvetlenül az üveg mögötti alapléméter rúdja, hanem spárgából is lehet, sőt, több is lehet belőle, s ezeket a spárgákat vagy miket bizonyos magasságokból ejteték le, hullámozva maradtak meg „etalonalakjukban”. Szép kis etalonok? Ezt kérdezheti valaki. A legszebbek, mondom ez egyszer bátran végre, én. A Woolf-féle próza (a legjava helyeink, azaz regényekben – és esszéikben, gondolom) ilyen etalonnak hat ma.

Semmiféle modorosság. A gyötrelmesnek is vélhető aprólékosság nem szöszmötölés. Az állóképnek lendülete van. Ezt tapasztaltam most A VILÁGÍTÓTORONY fordításába belekezdve. Élénken emlékszem a vidéki ház képére: mindenfajta leírás helyett a szereplők rajzolják ki ezt a házat, jellegét... s a benne zajló, történetesen csehovian „nyaraló” stílusú életét. Jómagam viszketést kapnék különben már attól is

ma, hogy valahol négyen-öten fenyegetnek jelenlétükkel, Woolfnál nem ez volt. Titkon szent borzadály kísért-kísértett ugyan, érzeti-érzületi, hogy szent ég, ekkora család, ennyi mindenki... s aztán kezdtek kirajzolódni. Igyekszem merő szakmaiságra szorítani szavaimat.

Ahogy a *hullámok-regény* egyik közlendője és lényege, hogy a szereplők (hatan vannak, meg egy megidézett halott, nekem egyes-egyedül ez a Percival volt egy kicsit távoli, meg imádata, de tévedhetek, persze, ebben is), tehát ezek a férfiak és nők nagyon is meghatározott férfiak és nők, jellegekkel, magánéletekkel, és mégsem külön alakok, hanem hullámok, vagy az élet hullámozik velük, szerintem inkább általuk, de ez is mindegy... ez a regénynek ott fontos közlendője tehát, így, ennek mintegy ellentétéleként A VILÁGÍTÓTORONY főbb szereplői külön-külön karakterek, értsd, ebbéli jellegükben fontosak, kifejezeshordozók. Azt se mondhatom, hogy a házaspárra áll ez csupán, az apára (Leslie Stephen ott van mögötte!) és az anyára (a nem viktoriánus, a szépséges és jóságos, megadó, a viktoriánus patriarchátus igényeit szinte némán, azon mégis átsugárzón, megszesebb fénylő Julia Stephenre), hanem a nyaralóvendégekre is, a festőnőre, az öreg költőre, különféle hódoló fiatalemberekre, innen „lefelé” majdnem a család gyermekeire is, és mindenképp az egész „holdudvarra”. Melynek „napja”, hogy megengedhetetlenül tréfálkozzam, maga a Világítótorony. Bocsnán, melyről *maga* Virginia Woolf mondotta, hogy nem testesít meg semmiféle szimbólumot, csak kell oda középpontnak. A történet, forma szerint, annyi, hogy az anya, Mrs. Ramsay, meg kedves fiacskája, James, kimenne másnap (az időre még visszatérünk, nap, év stb.) a világítótoronyhoz, csónakkal, de a zord apa a várhatóan kedvezőtlen meteorológiai körülményekre hivatkozva – meg ki tudja, miért, viktoriánus patriárkaisággal – elzárkózik e kellemetlenségtől, lehűti a reményeket. Aztán ki-ki lötyörészik du. a kertben, este megvacsoráznak, és olyan estélyféle, csak nem annyira külsőséges, mint a Mrs. DALLOWAY-regény estélye, nyilván, másrészt nem oly csiricsáré, mint a FELVONÁSOK KÖZÖTT falusias-úrilakos mulatsága, kirajzolódnak az erővonalak, reménytelenségek, az író szétvesézi a lelkeket, részben megnyilvánulások, részben – nagystílién! – a mindentudó író mélylátásával (ejnye, ejnye, mondjuk, ezt az

Irodalmi Univerzum legnagyobbjai sem úszsák meg, e gyarlóságot, hogy „gondolta...”, „mondta magában...” – itt is előfordul ilyen), ám ez csak rosszmájúság a részünkről, kolleghiális epe, holdat ugató ebség. A jelenségek-ből Woolf nem von le mély következtetéseket, vagyis nem úgy teszi ezt, hogy bármi is jelképes volna. De semmi sem jelentéktelen. Ez itt a legfontosabb?

Mint „ez az egy olvasó”, úgy mondhatom csupán: az életnek ezt a kétségbeejtő velejáróját emeli főszerepbe A VILÁGÍTÓTORONY szerzője, hogy jelenségek vannak, életjelenségek, melyek mégsem mellőzhetőek, bár nem hozhatók közvetlen, értelmező összefüggésbe elméleti és strukturális, „mélyebb” dolgokkal. Nem üdvözítenek azzal, hogy függetlenek minden mélyáramtól, de a mélyáramokat sem példázák, nem „váltják meg”... semmi semminek nem az üdvtana, s viszont, nem üdvgyakorlata.

Ezt, ha bármit (sok egyéb mellett!) utolérhetetlen perfekcióval gyakorolja Virginia Woolf. (Szavainkat inkább visszafogjuk itt, nem túlzón használjuk.) Ami a fordítás műveletét könnyítette (ha a fordító kibírja az egyformaságot), ez a hibátlan önazonosság volt, a regény repedésmentessége, de való igaz, még csak hajszálrepedések sem lelhetők A VILÁGÍTÓTORONY anyagán. Tökéletes írásmű a Mrs. DALLOWAY is, ó, persze, csak amikor valaki azt mondta: a világítótorony regényével a párhuzamos szerkesztés nyűgeit is elhagyhatta az író, igazat mondott, jól látta. A VILÁGÍTÓTORONY vacsorája után lecseng – kivédett romantikával, bár felforrósodva zajlanak érzelmi dolgok! – a szét-elemzett, de végig plasztikus anyagú nap; s jön egy közbülső regényrész, mely nagyot ugrik időben, Mrs. Ramsay már halott, cselédek rámonolnak a házban, így vesszük a fő-fő, szomorú esemény híréit; s akkor, a harmadik részben, sor kerül mégis a csónakkirándulásra, irány a torony! a viktoriánus apa megennyhülésén magam nem hatódtam meg, de más elemzők hangsúlyozni szokták; a parton újra tevékenykedő festőnő pedig befejezi képét, épp ahogy kikötnek amazok a toronynál, s azt érzi, megvolt a látomása. Egy megvilágosodás jegyében; s ez tán maga Mrs. Ramsey!

A Woolf-próza minden érdemdús helye efféle megvilágosodás jegyén formálódik azonban. Ily tökélye tölt el bennünket, akik szeretjük, üdvtudattal, mi több, kellemes érzetekkel.

És szorongásainknak is okozója. Csak moderato, persze. Az írónő szorongásai szélsőségesebbek voltak (több öngyilkossági kísérlet, végül perfektuált öngyilkosság; érdemes elolvasni róla, utoljára mondom, valami monográfíát; élete „külön regény” volt, s majdnem azt mondhatnám, csakugyan a legjava műveitől elkülönülő regény). Minél jelesebbek, minél remekművebbek (minél inkább remekművek) Virginia Woolf munkái, annál jobban levetik magukról az író magánemberi sorsát, nézeteit... ez talán a fő-fő csoda itt. (Nem túlzom el.)

Mert igaz ugyan, hogy a párhuzamosan szerkesztett MRS. DALLOWAY négy fő vonalat is vizs. S ezek közül az egyik a nyomorúságos, derék kisémbér, Septimus Warren Smithé (s vele elveszette bolyongó feleségéé), s a háborúnak ez az életben maradt, de elbetegült áldozata már-már hibbant állapotban (vagy nagyon is pontosan úgy) öngyilkosságot követ el. Semmi köze Mrs. Dalloway életéhez, ehhez a kicsit külsőséges, hiper-úriasszonyi, „westminsteri” létformához (s nem térek ki az életrajzi szálakra, kik voltak előképek itt), csak a harmadik szál révén, pszichiáttere neoviktoriánus, inkább „fasisztoid” őmindenhatósága érintkezik az épp aktuális Szalonnal, válik ismertté ott is így-úgy Septimus dolga; s a negyedik szál nekem nem a csudalelkű Peter Walsh, és még csak az a szintetikus szál sem, melyet a könyv borítósözevege oly szépen mutat elő, hogy tudniillik „*sugárzó középpont*” is lehet ez a Clarissa, „*hangvilla... aki minden érintésre másképp rezeg*”. (Íme, hány és hányféle értelmezési lehetőség, ám hagyom ezt az elkalandozást.) A negyedik szál a kor, a tömeg, a világ. A külsőleges népünnepélyt élvező csacska sokadalom, melyhez Septimusnak és az úri illetőknek is más és más a viszonya. S a könyv csodája, hogy jómagam, akinek manapság minden efféle közünnepélyhez „nagyon zord” a viszonyom, a MRS. DALLOWAY-könyv iránti megrendült tisztelem okán nem adok hangot a részleteknek. (Nem szedem szét e szálát.) A regényben egy virágüzlet, ablak, egy-egy szál virág külön-külön felfénylik. A VILÁGFŐTORONY lapjain a ház színeit látni vélem... a kert és a tenger, a művészeti és filozófiai kérdések nagyszerűségei és végtelen balgaságai, az emberi létezés egy-kertnyi-terasznyi, egy-tehetetlenségnyi, megannyi vágygally kimondva-kimondatlan erezett, fojtogatott, reményekre jogosított valója: ott van a kö-

vetkezatosan végigvitt prózapályákon. Amik ezek a regények. Ki nem állhatom az ilyen hasonlatokat, de képzeljünk el egy felsávozott atlétkai pályát... nem is, egy uszodát, üresen, a kifeszített kötelekkel... akkor a hullámok is ott vannak. Csak Woolfnál a naturában vannak ott! Egy cornwalli parton vagy a regény (képzelt) skóciai szigetével: így vannak adva. És semmi kozmikus! Semmi panteizmus. Még a *hullámok regényében*, magasztos szavaiban sem. A valóság nem emberforma elemei kétségkívül nem díszletek csak. De az emberforma létezők mutatkoznak – ha jóra, ha bírálaturra – természetinek. Egy nagyon nagy író objektivitása révén.

Miben rejlik e nagyság? S miben az objektivitás (látszata), amiben végső soron, feleljünk meg kérdésünkre nyomban, rejlik? Ha tudatfolyamról beszélünk (posztdivatosan ma már), vigyázat. El kell fogadnunk, hogy az írónő *nem* tanulmányozta Bergson vagy Freud műveit, ezeknek hatása csak a Kör révén szűrődött el hozzá. S ha volt is egy – mint olvasom – főleg angolszás „vélekedések” vidékén népszerű, épp a „tudatfolyam” kifejezést megalkotó filozófus, William James, aki rész és egész dolgában alapvető hatást tehetett erre a prózaművészetre, mégis: miféle részéről volt itt szó? Miféle „egészről”? Az egész – láttuk, nem a hagyományosan körvonalazható regényalak. Nem valamely „eszme”. Az egész itt nagyon hangsúlyosan csak a részek felől közelíthető meg. S hely hiányában azt mondhatjuk: Virginia Woolf prózájához képest henyének tűnik fel minden eszmetanos vállalkozás. A részletek plasztikus sorjázása már A VILÁGFŐTORONY lapjain is: véghetetlen sorjázás, és mindegyik kis egység önmagában teljesen zárt, ezzel felfokozza az ingerhatást, hogy „hát miképp lehet része bármi egésznek az, ami önmagában ennyire megvan”? Legyen az a divatos „estély”, vacsora stb. bármi kis gesztusbéli, ételbéli, társalgásbéli mozzanata (gondoljunk egyébként az estélydivatra Eliotnál, Kosztolányinál – én kicsit borzadva gondolok erre, mint már mondtam), legyen egy kerti séta, legyen bár sorsokat eldöntő (?) fordulat vagy e fordulat elmaradása: Virginia Woolf értelemmel *mégis* megtöltött („mégis”: mert semmi lenyomozhatósággal nem eszmeelkötelezett) pontossága, plasztikussága, mely már-már önpusztítóan zsarnoki is, ám ebbéli mivoltában a szeretet mosolyára készlet, betelhetetlenséget vált ki

bennünk... ez a tárgyiség nem tudatfolyamatot revelál, hanem azért-csak-értelmes (de miért értelmes?) *dolgokból* álló világok (hogy ne mondjam: világunk) szétdaraboltságképét, ám ezt megfoghatatlanul összefogja egy Erő, melyhez képest, fájó, a kor avantgárd szándékai henyének rémlenek. (Duchamp-ig menően, s ezzel nem mondtam keveset.)

Ez a prózajelleg az író által hitt és élt *szakszerűség-elv* maga. Mert ez a női jogokért küzdő, szexuális életében boldognak éppenséggel nem mondható, újabb és újabb öngyilkosságokat megkísérlő, Hitler esetleges partraszállását méregfiolával váró, az örület és a végtelen tisztánlátás szélsőségeit kényszerűen s az irodalom *szörnyeteg javára* kipróbáló, megpróbált író, aki a patriarchátust a fasizmussal zseniálisan hozta össze (bocsánat, ha Ottlik Gézáné léhának hatóan is meggondolkoztató mondasát idézem: „a nyíltság a családnál kezdődik”, hm, kétségkívül túlkarikírozott kifejezés, de...), akit szépléleknek vettek, akinek művei ugyanakkor 4-8-50 ezer példányban keltek el, aki búcsúlevelében férjéről, Leonard Woolftól, akit férfiként állítólag igazán sosem kívánt, bocsánatkérések és áldó szavak kíséretében búcsúzott el, ez a Valaki a XX. század regényírásának... nem, nem világítótornya, de hiteles örök-hullámszája volt. Aki a FELVONÁSOK RÖZÖTT vidékies ízű népünnepélyét, botorságait, az úri kúria népének szeretni és megmosolyogni való hívságait ily szintézisbe hozta, s a kettőből, szereplőiből, a részeges komédiásnőből s kudarcából, a fő-mellékalakok bukdácsolásából, a mit-érdekel-engem-angol-vidék hétköznapnál is fakóbb ünnepnapjából ilyen általános emberiségsgallatot tudott előragyogtatni összetalálkozásról és szétpergésről... nehezen minősíthető egy ilyen szerény dolgozat keretében. Aki megoldotta, hogy a „költői próza” legjava a – mit tudom én – Mátyás Iván-i és Teleki téri igény szerint is vagány, „tökös” regényanyag legyen (az alakos-alaktalan hullámszeregényben!), aki A VILÁGÍTÓTORONY lapjain a Shakespeare-féle légi semmit nemcsak hogy alakossá tette, ám ezeknek az alakoknak a porosan nyárias ragyogását újra semmivé, de úgy, hogy ezt aztán már nem felejtjük... ez az író talán a két kezemen megszámlálható válaszok egyike a XX. század „írói felkérdezettégeire”, egy Kafka, egy Proust, egy Joyce, egy Martin du Gard (igen!) mellett. Fél kéznél tartunk.

Vele.

Hálásabb lett volna a feladat, ha csak szövelemzésig merészkedem. Félek, így senkinek sem tehettem igazán kedvére. A szövelelemzés – még jobban félek! – lelkesedésekbe csapó örömök helye lenne (részemről). Ahogy egymást követik a különböző – na ja! – cselekményrétegek, lépcsőfokok... jellegek. Ahol kimutathatnám a hullámok regényének nyomasztóságát, a külsőlegesebb Mrs. DALLOWAY, a Clarissa-regény tisztaságát, de üresebb fényét, s mindezt a szövegen. De hol van arra hely, s az Olvasó (kik vagyunk mi, Woolf-olvasók?!) számára idő, jaj, az idő. Hálásabb lett volna, végeredmény-szempontúan, ez az egész, s nem lennék most zavarban. Úgy érzem, az eképpen adott arányrendszer mégsem tűr további részletezést. Amit nem tudtam elmondani...

...és ami *helyett* is oly sok minden fájón marad kibontatlan; a magam szerény London-élménye, ahogy Virginia Woolf környékei, alakváltozatai követtek, kísértek... kezdve a Courtauld Intézet impresszionista kiállításának elromlott liftjénél, ahol egy Virginia-szerű, nagy ballonkabátos hölgynek módja volt elbeszélgetnie velem, 1988-at írtunk, először voltam a brit fővárosban, s elmesélhettem neki a Mrs. DALLOWAY-dolgomat... ahogy a szakadt, azóta elbontott, klasszikusban Royal Hotel nevű szállóban laktam, a Bloomsburyben, ahol a Courtauld Intézet is volt akkor, ahol Virginia Woolf két lakhelye is, a Gordon és a Tavistock Square is, s ahol úgy néztem körül mindig, mintha látnám Őt, hosszú ballonban vagy sem, ahogy – mint beszámolt róla – hideglelős megkönnyebbüléssel, na kérem!, nézi elpusztult életük téglá-és-por maradványait, s hozzálát, hogy naplójának füzetét valahogy azért előkotorja... ahogy a Royallal szemközt is olyan Woolf-regényesen volt a Russell Hotel kávézójának-teázójának üvegvitrinjében Virginia arcképe, épp amelyik a könyveken, ez a gyönyörűséges tényleg... s igazán nem a vendéglátóipari egységhez méretezett pénztárcámat is feledve, kenyéren-kávéan amúgy is általában csak úgy álltam ott, néztem őt... vagy a Hyde Park Gate 22., ahol a viktoriánus Stephen család lakott... vagy csak úgy egy kis galéria a British Museum környékén, melyet én neveztem ki Virginia és Vanessa műtermének, s mintha láttam volna az író nő botját ott lógni egy hosszú

festőkőpeny mellett egy kalaptartó farkarján, a botot, melyet az Ouse parti agyagjába, vagy mijébe, beszúrt, mielőtt kövekkel teletömött zsebű ballonban, vagy miben, bement a vízbe, hogy majd két hét múlva találják meg gyerekek a holttestét, a világ egyik legpontosabb mondatalkotású íróját, úgy. És ahogy Vanessa festői köre, a Tate Gallery angol osztályán látható, nálunk nem annyira ismert D és G betűs alkotók csuda hajdani-londoni városképeit néztem, vagy... nem is sorolom. Ahogy egy Virginia-Stb. nevű lovat megfogadhattam volna, nem tettem (tettem?) – – – Ahogy az egész londonozás jött és elmúlt, ahogy a negyedik Woolf-regény után eljött az elhatározás, hogy ez búcsú lesz, ilyen magas kategóriában, az angol fordítástól, mely is nekem igazán mindig nagy erőfeszítésekkel járt együtt. Most nem. Most minden összejött, és azon voltam, hogy ezzel a – nem külsőlegesen szabadkozom! – szándékaiban is csak mérsékletes dolgozattal ne menjen szét.

Ennyit akkor a három szólam összehozásáról. A négy könyv pedig megvan. (Meg más dolgok is, de mennyire, magyarul, attól a világrenekétől, akit úgy hívtak „szerencsétlen” földi néven, hogy V. W.)

Tandori Dezső

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

*Litván György: Jászi Oszkár
Osiris, 2003. 510 oldal, 3580 Ft*

I

A JÁSZI-PROBLÉMA SZÁZ ÉV TÁVLATÁBAN

I. Litván életrajzi mesterműve

Litván György nemrég megjelent Jászi-monográfiája megérdemelten nagy és túlnyomórészt elismerő visszhangot váltott ki. Főhajtással fogadta Tamás Gáspár Miklós is, de miközben értéke szerint méltatta a Litván-könyv tényfeltáró, történetírói erőnyeit, lépten-nyomon

azt róttá fel a szerzőnek, hogy a mai kor szellemét követi, hogy hűvösen távolságtartó Jászi problémavilágával szemben, hogy nem folytatja azt a történelmi harcot, amely Jászi század eleji tevékenységét és bizonyos fokig még emigrációbeli politikai fellépéseit is jellemzi (Tamás Gáspár Miklós: ELKÉSETT, MÉGIS IDŐSZERŰ. *Népszabadság*, 2004. április 3. [Hétvége]). Ez a polémia nem csak azért érdekes, mert indulatos vádiratként fogalmazza meg Litván könyvének legnagyobb tárgyi erőnyeit, hanem azért is, mert a mindmáig velünk élő Jászi-probléma letragikusabb vonására világít rá. Mint tudjuk, Jászi szellemi örökségét két, egymással homlokegyenest ellentétes politikai rendszer vetette el az 1918-at követő, rendszerváltozásokban, politikai kudarcokban és nemzetvesztésben gazdag csaknem háromnegyed évszázad során. Volt idő, amikor még a Jászi név nyilvános megemlézése is tilalmas volt. A Jászi-oeuvre tudományos recepciója Litván György és mások jóvoltából ugyan a Kádár-korszak utolsó másfél évtizedében megkezdődött – igaz, mostoha körülmények között, töredékesen és kényszerű politikai öncenzúrák súlya alatt –, de mire a Jászi-örökséggel való teljes körű szabad szembenézés ideje elérkezett, már csaknem egy évszázad telt el a szervező és politikai közíró Jászi első fellépése óta, s e száz év vége felé, részint a magyar, részint az európai viszonyok gyökeres átalakulásával, Jászi problémavilága merőben új kontextusba került. Gondjai egy része – különösen az, amely a kelet-európai kisnemzetek együttélésével kapcsolatos – nem vesztette el időszerűségét, de múlt század eleji frissességét igen, s aligha szemlélhető úgy, mintha csak a Jászi által feltárt elvi kérdések számítanának, nem pedig az 1918-tól napjainkig tartó, részben már Jászi életében bekövetkezett, részben a Jászi halála óta eltelt fél évszázad során, különösen annak utolsó másfél évtizedében végbement politikai változások. Ha másért nem, már csak ezért is örülnünk kell annak, hogy Jászi legjobb ismerője, szellemének évtizedek óta fáradhatatlan élesztője mint életrajzíró megtalálta azt a tudományos távolságtartást, amely nélkül könyve szinte érdektelen és használhatatlan volna, amellyel együtt viszont munkája túlzás nélkül tekinthető maradandó értékű s alkalmasint sokáig túlhaladhatatlan szintézisnek.

Nem tudom, hogy Litván mióta készült erre a szintézisre, de annyi bizonyos, hogy A SZOCIOLÓGIA ELSŐ MAGYAR MŰHELYE megjelenése óta (1973)¹ eltelt harminc év a szintézisre való felkészülés ideje volt. Habár Jászi iránti érdeklődését néhány kitűnő kortársával (Hanák Péter, Varga János, Gyurgyák János, hogy csak a szerkesztőtársakat említsük) megosztotta, mégis csak neki köszönhető Jászi legtöbb művének megjelentetése az elmúlt húsz-harminc évben. Ő válogatta Jászi publicisztikájának javát, ő tanulmányozta át s rendezte sajtó alá – rendkívül gondos válogatásban – Jászi hihetetlenül terjedelmes levelezését, ő dolgozta fel Jászinak Károlyi Mihállyal való bonyolult és tanulságokkal teli viszonyát, ő kutatta fel Jászi 1920 óta kiadatlanul maradt kéziratait, naplójegyzeteit, továbbá az Amerikában és másutt (például Romániában) Jásziról napvilágot látott visszaemlékezéseket, a Jásziról szóló diplomáciai és titkosszolgálati iratokat stb. stb. S mint Litván György barátja, ehhez még azt is hozzátehetem, hogy miközben történészként gyűjtötte az anyagot, szellemi rokonként valamiképpen újraélte Jászi Oszkár változatos és viszontagságos életét, számon tartotta annak helyszíneit (Budapesten például: Virágárok, Városmajor, Svábhegy...), ami a történetírói nyersanyagnak szerencsésen és aligha túlbecsülhetően emberi színeket és ízeket adott. Litvánval való beszélgetéseimből az a benyomás alakult ki, hogy ő Jászi nőkapcsolataival is tisztában volt, amint ez egyébként a most közzétett szintézisből is kiderül. A könyv (például a 91–92. oldalon) szép diszkrécióval és finom empátiával tárgyalja ezt a témát. Talán az egy Lesznai Annát kivéve senki soha annyit nem tudott Jászi Oszkáról, mint a nála fél évszázaddal később született Litván György. Szerintem most már nem is fog tudni, s nem hiszem, hogy az elkövetkező évtizedekben még egy ehhez fogható munka születhetne meg Jásziról. Ha azt talán túlzás volna állítani, hogy ez az „utolsó szó” Jászi ügyében – végre is a jövő rejtve van előttünk –, annyit bizvást elmondhatunk, hogy ez az ötszáz oldalas munka a legteljesebb áttekintést nyújtja Jászi életéről és

működéséről, a legteljesebbet, amit mai ismereteink szerint kívánni lehet. Jászi minden korszaka, sokirányú működésének minden oldala, politikai kihatásának minden vonatkozása benne van, méghozzá olyan harmonikus egységbe forrasztva, amelyhez nem volt elég a szigorú kronologikus rend és a problémák tömör felvázolásának képessége, hanem amihez még a szerző empátiája is kellett. Lenyűgöző a könyv hihetetlen gazdagsága; ha volna tárgymutatója, abban bizonyára sok ezer címszó sorakozna, hiszen egy-egy oldalon néha öt-tíz tényállás és összefüggés követi egymást, lényegre törő és hihetetlenül gazdaságos rávillantásokkal. A meglepő az, hogy a munka emellett élvezetes is: a Litvánra jellemző gördülékeny stílust még külön megemelik a jól kiválogatott, gyakran mulatságos idézetek („*megint hazát tetszett árulni?*”). Szakmailag nézve a munka legfőbb érdeme persze az, hogy tudományosan pontos és tárgyilagos. Magától értetődik, hogy munkája alanyához Litván pozitívan viszonyul: szereti és csodálja hősét, de tisztelete nem fenntartás nélküli, az utókor által megfogalmazható kritikák távlatába helyezi őt, és igen kemény, valószínűleg a szerző számára is fájdalmas igazságokat mond ki róla.

Miközben Tamás Gáspár Miklósnak azt a bánatos szemrehányását, mely szerint Litván bűcsút mondott a Jászi-féle baloldaliságnak, indokolatlannak és abszurdnak éreztem – elvégre is egy ilyen szintézistől éppen hogy *nem* azt várjuk, hogy valamilyen nézetrendszer alapján propagálja hősét –, az azonban igaz, hogy Litván nézőpontja sokat változott a Jászi Oszkár társaságában töltött több mint három évtizede során. Litván, aki lelkes ifjú kommunis-taként vágott neki a háború utáni évtizedeknek, az ötvenes évek válsága és a személyes megpróbáltatások korszaka után, valamikor a hatvanas években nagy szellemi élvezettel fedezte fel, hogy Jászival (akit apai örökségként tartott számon) felsejlik a társadalmi haladásnak egy merőben másfajta útja, mint a marxizmus-leninizmus; ez vezette a *Husadik Század* körének tanulmányozásához és A SZOCIOLÓGIA ELSŐ MAGYAR MŰHELYÉ-ben újra kiadott szerzők iránti érdeklődéshez. Litván szemléleti fejlődésének következő állomását a MAGYAR GONDOLAT – SZABAD GONDOLAT címen 1978-ban megjelentetett és nagy hatást kiváltó esszé jel-

¹ Ez a kétkötetes munka, amelyet Litván Szűcs Lászlóval együtt szerkesztett, a Jászi-nemzedék szellemi terméséből, alapjában véve a *Husadik Század* anyagából válogatott (Gondolat, 1973).

zi. Tulajdonképpen ennek a könyvnek is már Jászi a főhőse, akiben Litván ekkor elsősorban azt értékeli és méltatja, hogy az 1918 előtti magyar vezető réteg korlátolt nacionalizmusával szemben, de ugyanakkor a marxista internacionalizmussal is szembeszállva a „haza és haladás” egy olyan korszerű szintézisével állt elő, amely méltó folytatása a reformkori liberalizmusnak. Litván ebben az időben minden jel szerint úgy gondolta, hogy ez a szintézis, más szóval a demokratikus szocializmus és a nemzeti gondolat összekapcsolása még a XX. század utolsó évtizedeiben is érvényes útmutatás és használható politikai program. Ebben egyébként nem volt egyedül, hiszen sokan voltak, akik a rendszerváltás pillanatában Jászit az egyik követendő nagy elődnek és mesternek tekintették. Litván könyvének előszava is megemlíti, hogy „az átmenet éveiben a Századvég folyóirat állandó arcképcsarnokában Jászi is jelen volt Ady, Babits, Szabó Dezső, Szekfű Gyula, Németh László és Bibó István mellett”. Azt is tudjuk, hogy 1991-ben sor került Jászi hainvainak hazaszállítására és a Farkasréti temetőben, szülei sírjában való ünnepélyes újra-elhantolására, amely esemény alkalmából szerepét nemcsak szellemi társak méltatták, hanem a legfőbb közjogi méltóságok közül is ketten (Göncz, Szabad). Az ezt követő évtizedben azonban kiderült, hogy Jászi mégsem nyerte el helyét a magyar történelem szimbolikus panteonjában, hogy munkássága változatlanul éles támadásokat, heves elutasító indulatokat vált ki, hogy mindmáig nincs elismert helye a XX. századi magyar politikai gondolkodás történetében. (Az, hogy utcája vagy köztéri szobra sincs Budapesten, ehhez képest kicsiség.) Litván most megjelent könyvének háttérben tulajdonképpen ez a tapasztalat és az ezen való tépelődés áll. Már a könyv előszava is felveti a kérdést: „*mivel magyarázható, hogy [Jászi] máig sem nyerte el helyét, máig is heves indulatokat ébreszt?*” Valamilyen értelemben az egész könyv erre keresi a választ, de ami tudományos szempontból ennél fontosabb: a figyelmes olvasó meg is találja ezt benne. Hadd mondjak erről valamit bővebben is.

II. Egy életút keserű mérlege

Vegyük először is Jászit mint tudóst, aki 1912-ben úttörő könyvet tett közzé a magyarországi nemzetiségi kérdéstről, Amerikába való kike-

rülése után egy jelentős és máig is sokak által hivatkozott munkában vonta meg a Habsburg Birodalom felbomlásának mérlegét, de aki foglalkozott állam- és demokrácielmélettel is, élesen kritikus tanulmányokat írt marxizmusról és bolsevizmusról, megírta az első világháború utáni két magyar forradalom történetét (hogy csak legfontosabb témáit említsük). (Az emigráns Jászi egyetemi katedrát kapott Amerikában, ahol a modern politikai tudományokat oktatta, és Litván könyvből is kiténik, hogy tanítványai nagyra értékelték filozófiai és történelmi tudását, valamint pedagógiai képességeit.

Jászi tudományos teljesítményét latolgatva két paradoxonnal kell szembesülni. Az egyik az, hogy szinte egész életében azon órlódott, hogy tudományos ambícióit hogyan egyeztesse össze politikai elhivatottságérzésével. A barátai-val, elsősorban Szabó Ervinnel való levelezése, patetikusan tanúsítja: Jászi kezdettől fogva vívódott azzal a felismerésével, hogy a két hivatás kizárja egymást (lásd például 40. o. és Diener Dénes József kegyetlen jellemzésében a 68. oldalon). A második paradoxon az, hogy jogászai tanulmányok után Jászit évtizedeken keresztül a szociológia tudománya vonzotta, holott tevékenysége és témaválasztásai sokkal inkább a politikatudományra predestináltak. Ennek azonban magyarországi élete során nem volt tudatában, és szakmai tájékozódási, illetve irányválasztási szempontból sem vonta le a következtetéseket.

Mit mondhatunk tehát Jásziról mint tudósról? Elvitatathatlan, hogy mint problémaérzékeny, Jászi számos politikatudományi kérdésben (nemzetiségi kérdés, forradalmak dinamikája, osztrák birodalmi államrendszer működése) úttörő jelentőségű volt, s olyan felismerésekkel gazdagította a szakirodalmat, amelyek révén olykor (például a jakobinizmus és a bolsevizmus párhuzamának felismerésében) évtizedekkel megelőzte korát. Ezzel együtt nem volt *szak*tudós, sem mint a nemzeti kérdés vagy a Habsburg Birodalom történésze, sem mint a modernizálódó társadalom szociológiai elemzője, sem mint a politikai filozófia művelője. Ebből következően nem is hagyott jelentős nyomot a korabeli *szakirodalomban*, holott könyvei a maguk idejében nagyon olvasottak

és élénken vitatottak voltak – igaz, hogy főleg a nagyközönség, nem pedig a szakmai társak oldaláról. Jászinak mint a politikai és társadalmi kérdések elemzőjének továbbá még az a gyengesége is volt, hogy – markáns politikai állásfoglalásra törekedvén – nem találta meg a témáival szembeni óvatos távolságtartást. A kérdőjeleknél és az alternatívák felvázolásánál nagyobb helyet kapnak nála az apodiktikus kijelentések és az olyan vádiratszerű ténymegállapítások, amelyekből direkt politikai következtetések vonhatók le. Ráadásul Jászi ezeket többnyire nem is abban a stílusban mondja el, amely a nehéz igazságok elfogadását más véleményen lévők számára megkönnyítené. Stílusa gyakran zavaróan harsány („zavaróan” már csak azért is, mert személye erkölcsi előkelőségével áll kontrasztban).

Az a kérdés is fölvethető, hogy Jászi úgy is mint társadalmi elemző, de úgy is mint politikai közíró rendelkezett-e azzal a fogalmi készlettel, amellyel a századforduló vonatkozó problémái reálisan és történelmileg is érvényesen megragadhatók voltak? Jászi soha nem volt marxista, de a marxista fogalomrendszer még a tízes években írott tanulmányaira is rányomta a bélyegét, legalábbis a polémia szintjén. Saját módszertan, illetve módszeres vizsgálat híján átvette a nagybirtokrendszerre és a banktőkeuralomra vonatkozó korabeli szocialista közhelyeket, annál is inkább, hogy őt e dolgok inkább erkölcsi, mint gazdasági szempontból érdekelték. Azt a kérdést, hogy a gazdasági fejlődésnek milyen reális útjai lehetnek egy olyan kelet-európai társadalomban, mint a dualizmus alatti Magyarorszáé, igazában véve még magának sem tette föl, hát még publicisztikai írásaiban. Hiszen abból a szocialista feltevésekből indult ki (a szocializmus nála nem marxista értelemben veendő), hogy ha földreformmal és más hasonló intézkedésekkel igazságosabbá válik a vagyoneelosztás, akkor természetesen a gazdasági fejlődés is a megfelelő vágányokra kerül, s mintegy automatikusan felgyorsul.

A „szaktudósnál”, aki nem volt, sokkal magabiztosabbra állítható a politikai gondolkodó. Mint ahogyan ezt Jászi egy addig ismeretlen művének első (párizsi) kiadásához írott előszavamban megjegyeztem, a magyar politikai gon-

dolkodásban Jászi összekötő láncszem a liberális Eötvös József és a posztmarxista Bibó István között.² Nem lehet elég nyomatékosan kimondani, hogy Jászi a modern demokratikus gondolkodás úttörője volt Magyarországon. Ezt a maga élelslátásával Ady nyomban felismerte, és ismételten hangoztatta. Jászi baloldalisága kezdettől fogva borzolta a magyar konzervatívok és reakcióskok kedélyeit, a szélsőjobbboldaliakét persze még inkább, de semmilyen stíluskritika sem fedheti el, hogy Jászi a minden embert megillető egyenlő méltóság és az individuális szabadság „ideológiusa” volt, ennyiben tehát a ma is érvényes demokratikus eszmevilág képviselője, s ennek megvalósítására törekedett a korabeli Magyarországon. S még ha ez irányban tett lépései gyakorlati szempontból bírálhatók is, ezeknél fontosabb a koncepció gondolati tartalma, amellyel szemben – ha méltányosan akarjuk megítélni Jászit – legfeljebb az a kifogás hozható fel, hogy kilencven évvel megelőzte korát. Abban bizonyára nem volt igaza, hogy „ötven percentre nem lehet demokráciát csinálni” (ezt a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban mondogatta), de az, hogy elvei mellett kitartott már a kommün hónapjaiban is, majd a Horthy-féle fehér ellenforradalommal szemben, végül a harmincas és negyvenes években, amikor egyformán szembeszállt a jobb- és a baloldali zsarnokság igazolásával próbálkozó eszmékkel, Jászit magasan legtöbb kortársa fölé emeli. Joggal lehetett gondolni róla a nyolcvanas évek végén, hogy igazodási pontja lesz a készülődő új, demokratikus, európai Magyarországnak. Csak ha ezt elismerjük, kezdetünk (ma már tulajdonképpen érdektelen) vitát arról, hogy Jászi „liberális szocializmusa” megfelelt-e a társadalmi fejlődés úgynevezett fő irányának, hogy volt-e mögötte számottevő társadalmi kereslet, illetve „érdek”. Vegyük észre e ponthoz érkezve, hogy voltaképpen Bibó Istvánal szemben is ugyanez a kétely fogalmazható meg. S mikor ezt a kijelentést tesszük, valljuk be, nem lehetünk egész bizonyosak abban, hogy a társadalmi fejlődés mai fő iránya ki fogja-e állni az általa gerjesztett mindenféle ellenérzés kritikáját. Lehet, hogy Jászi és Bibó liberális szocializmusa naiv álmodozás volt, de az

² L. Jászi Oszkár: MARXIZMUS VAGY LIBERÁLIS SZOCIALIZMUS? Magyar Füzetek Könyvei, Párizs, 1983.

is lehet, hogy a társadalom alakulása egyszer még ezt a gondolati rendszert is „rehabilitálja”. Olyan időköt élünk, amikor nem lehetünk biztosak semmiben.

Az életmű egy harmadik megközelítése: Játszi mint politikus, illetve mint politikai szervező. Aligha kétséges, hogy Játszit ebben a minőségében érte a legtöbb kudarc, s ezt ő mindenki másnál jobban tudta. Egy nemrégiben megjelent politológiai mű³ neveltségessé akarja tenni „*a filozófus államférfi*” eszményképét, amely Játszi gondolkodásában kétségkívül megtalálható. Jegyezzük meg ezzel kapcsolatban, hogy ennek az eszménynek igenis voltak sikeres megvalósulásai a modern korban: a legkézenfekvőbb példa térségünkben és Játszi korában a cseh Thomas Masaryké. Masarykot, aki egy váratlanul győzelmet arató nemzeti mozgalomnak adott korszerű és a maga idejében nagyra tartott ideológiát, ugyanúgy nevezhetnénk sikeres Játszinak, mint ahogyan Játszi is jellemezhető úgy, hogy sikertelen Masaryk volt. A nemzetiségi miniszter Játszi államférfiúi kudarcát azonban egy olyan tragikusan kiélezett történelmi pillanat magyarázza, amelyért legkevésbé Játszi tehető felelőssé (erről többre itt nincs hely). 1918 őszét megelőzően és követően Játszi persze nem államférfi, hanem csupán politikus volt, s ebben a minőségében valószínű, hogy kudarcaiért maga is felelős, merthogy doktriner ideológusként szinte soha nem tudta azokat a koncessziókat megtenni, amelyek nélkül hatékony politikai cselekvés elképzelhetetlen. Ahogy Litván írja, Játszi „*idegenül mozgott*” a szocialista politikai tábor belső problémáiban (66. o.), mint ahogyan bizonytalanul mozgott a polgári radikális párt szervezőjeként is. A dolog lényege az, hogy Játszi személyiségénél fogva csak egy szellemi áramlatnak lehetett elindítója vagy vezére, párt jellegű politikai tevékenységre természeténél fogva alkalmatlan volt.

Ezt figyelembe véve fogalmazható meg Játszi történelmi szerepe és jelentősége. Eszméit il-

letően a modern magyar demokrácia előfutára, tevékenységében pedig egy addig formátlan és szervezetlen értelmiségi tábor szellemi inspirátora és igazodási pontja volt. Sőt érdekes módon még az 1918–19. évi szörnyű kudarc után is az maradt. A magyar progresszív fájdalomosan megvert és sok tekintetben megzavarodott táborának a két háború között ő volt az a láthatatlan tekintélye, amelyet a francia politikai nyelvben, a DON JUAN-dráma meggyilkolt kormányzójának halálában is parancsoló erejű szobrára utalva, úgy neveznek, hogy „*statut du commandeur*”. Az a tiszteletet parancsoló szobor, ami *Károlyi nem volt*.

Játszi tényleges politikai hatását persze nagyon csökkentette az a körülmény, hogy az általa inspirált nemzedéket szétfújta a XX. század történelmének szele. Ez a nemzedék szétszóródott a világban; olyan nagyságokat adott a nemzetközi tudománynak, mint a Polányiak vagy Mannheim Károly, Magyarországon viszont nem válhatott ahhoz fogható tradíció megalapozójává, mint amit a Játszi Oszkár által annyira csodált XIX. századi nagy magyar liberálisok nemzedéke jelentett. Amikorra pedig a szovjet birodalom bukása és a világ 1989 utáni fejlődése Magyarországon is egyik nappal a másikkal újra időszertűséget adott a Játszi-féle eszméknek, már sem ő maga, sem az imént felidézett nemzedék egyetlen tagja sem volt életben. A tradíció szó szerinti áthagyományozása fizikai lehetetlenség volt (kivéve talán olyan apák fiai esetében, mint Litván József vagy... Kende Zsigmond).

III. Játszi hazai fogadtatásáról

Litván roppant feketén, véleményem szerint túlságosan is borúlátóan ítéli meg Játszi utóéletét. „*Játszi 1991-es budapesti újrateremtése óta is kevés jele van annak, hogy a nemzet vagy akár az ifjúság meríteni akarna tanításaiból vagy életéből*” – hangzik a könyv utolsó mondata. Nem hiszem, hogy ez igaz, még ha e pillanatban nagyon is aktívan ágálnak a színen azok, akik szeretnék Játszit újra befektetni.

De van egy olyan Játszi-probléma, amely némi képpen hasonlít a Károlyi-kép honi alakulásához. Ez a párhuzam néhány szóban így foglalható össze: 1919 után a szélesebb magyarországi közönséghez Károlyi is, Játszi is csak az el-

³ G. Fodor Gábor: GONDOLJUK ÚJRA A POLGÁRI RADIKÁLISOKAT. L'Harmattan, 2004. – E könyv szerzője is meg van győződve, hogy egy politikai programnak csak akkor van létjogosultsága, ha csoporthoz kötődik (i. m. 142. o.).

lenforradalmi eszmék torzító tükrén át juthatott el. Ebben a tükörben Jászi Oszkár ugyanolyan nemzetvesztő és antant-cinkos volt, mint Károlyi Mihály (sőt egy füst alatt ugyanolyan „vörös” is). 1945 után a két személyiség útja szétvált, hiszen Károlyi eleinte elfogadott, s ha nem is a kommunisták oldaláról, de más baloldali politikai családokban feldicsért szövetséges volt, míg Jásziért ebben az időben – hívei maroknyi csoportjától eltekintve – senki sem rajongott. A kommunisták szemében pedig Jászi egyenesen veszélyes, kitagadni való ellenséges figura volt, akitől a szövetségeseket is óvni vagy éppen tiltani kell. A baloldali szociáldemokraták szemében Jászi egyáltalán nem volt ünnepelt személyiség, inkább olyan polgári különc, aki már a század elején is rossz irányba akarta tolni a magyar szocialista mozgalmat. Az 1945 után többségi helyzetbe jutó Kiszgazdapárt vezetőinek szemében Jászi nem volt különösebben fontos, sőt rokonszenves sem, hiszen az emigrációban Eckhardt Tibor egyik legádázabb ellenfelének számított. A parasztpártiak szemében Jászi Oszkár annak a zsidó polgári értelmiségi múltnak volt egyik megszemélyesítője, amelytől Szabó Dezső óta igyekeztek megszabadulni. (Ez a megállapítás persze ebben a formában nem vonatkoztatható se Szabó Zoltánra, se Kovács Imrere, de még Illyés Gyulára sem, akiről éppen Litván fedezte fel, hogy némi meghatódottsággal tekintett az öreg Jászi személyére. Mindamellettt figyelemre méltó, hogy Bibó István Jászival rokon oeuvre-jében Jászinak még a neve is alig fordul elő, s tulajdonképpen olyan fejtegetés sem, amely közvetlen kapcsolódásnak volna tekinthető.) A konzervatív Magyarországról ebben az összefüggésben nem is kell beszélni: *ott az 1920-ban kialakított kép változatlanul tovább élt, sőt él ma is, amint ez például Boross Péter vagy mások megnyilatkozásaiból szövegszerűen is kiderül.*

A kommunizmus évtizedeire visszatérve: a fentiekből egyenesen következik, hogy amikor végre, a hetvenes évek szellemi enyhülésének köszönhetően Jászi élesztése is lehetségessé vált, az ezzel foglalkozóknak – Litvánnak, Hánaknak stb. – Jászi pozitív képét az előző fél évszázad ferdítéseivel, rágalmaival és – ami az ötvenes éveket illeti – teljes elhallgatásával szem-

ben kellett felépíteni. Így például „nemzeti irányban” azt kellett megmutatni, hogy Jászi mennyire nemzeti volt, „haladó irányban”, hogy mennyire haladó volt, és így tovább. Jászi erkölcsileg töretlen személye erre egyenesen kínálkozott, mint ahogy életműve is a maga imponáló egységében. Az erkölcsi-szellemi-politikai rehabilitáció törekvése azonban ebben az esetben is az arckép elrajzolásához vezetett (Jászi esetében ugyan jóval kevésbé, mint Károlyi esetében). Érthető okokból nem vagy alig esett szó azokról a gyengeségekről vagy belső ellentmondásokról, amelyeknek egy tárgyilagos látéletben feltétlenül helyük van, s amelyeket Litván mostani szintézisében meg is találunk. Nem esett szó a szerző nézeteinek fokozatos változásáról sem.⁴ A Károlyi-analógiánál talán még kézenfekvőbb volna a Bibó-analógia: majdnem ugyanúgy, mint Bibó esetében, a Jászi által hátrahagyott művek és eszmék mérlegelését elnyomta az az igazságtételi buzgalom, amely olykor a szentek életének hangulatát teremti meg. Szeretném felreértések elkerülése végett aláhúzni, hogy én személy szerint mind a két embert (mármint Jászit és Bibót, Károlyit sokkal kevésbé, de valamennyire még őt is) „szent ember”-nek tartom. Ez azonban ma már nem lehet ok arra, hogy művükkel szemben a kritikátlan elragadtatás pozícióját foglaljuk el. Bibó kétségkívül tévesen látta az 1945–47 közti politikai helyzet valóságos esélyeit, még a potenciálisakat is. Jászi politikai elgondolásai pedig, amint ezt a fentiekben már jeleztük, nem voltak gyakorlatilag jól alkalmazhatók az 1918 előtti viszonyokra, rosszul mérték fel az adott politikai és társadalmi kontextus által megszabott lehetőségeket.

Ebben a gondolatmenetben van valami lehangoló, de talán még egy jó adag igazságtalanság is, amennyiben Jászi – csakúgy, mint Bibó – a maga idejében nélkülözhetetlen szellemi élesztő volt. De tény, hogy Jászi XX. század végi recepciójába (és most már csak róla beszélünk) nagyon erősen belejátszanak azok a sa-

⁴ Gondolok itt arra, hogy Jászi öregkorára megtért a természetjoghoz, s bosszúsággal vegyes iróniával beszélt a naiv haladásfelfogásról.

játos történelmi körülmények, amelyek a róla alkotott képet 1919 után meghatározták, s amelyek még a védőiratokban is némileg félrecsúsztatták a teljes oeuvre mérlegét.

IV. Posztumusz győzelem

Tulajdonképpen nagyon örvendetes, hogy Litván életrajzi munkája, Jászi életútjának ez a lebilincselő szintézise ilyen fáziskéséssel jelent meg. Egészen 1989-ig ugyanis nemigen lehetett Jásziról mást mondani és gondolni, mint azt, hogy túlbecsülte a Magyarország előtt álló lehetőségeket, hogy teli volt illúziókkal a társadalmi fejlődés jövődjét illetően. Litván könyvéről írt elismerő recenziójában Romsics Ignác teljes joggal állíthatja, hogy Jászi saját korát tekintve háromszorosan is tévedett.⁵ 1918 őszéről és Jászi akkori föderációtervéről szólva Litván maga is olyan emberhez hasonlítja Jászit, aki „*mintha puszta kézzel akart volna megállítani egy száguldó gyorsvonatot*” (126. o.). Igen ám, de ma már tudjuk, hogy az európai fejlődés általános irányát illetően Jászi egyáltalában nem tévedett. A nyugati világban 1945 óta, s a boldogtalanabb Európában is 1989 óta az általa oly „naivan” felmagasztalt eszmék uralkodnak. Talán csak egyetlen pont van, ahol Jászi reményei és várakozásai egyáltalában nem teljesültek: ez pedig a Duna-völgyi népek egymás közti megbékélése.⁶ De tulajdonképpen Jászi ebben a kérdésben sem járt messze a fejlődés lehetséges irányától, mert hiszen az ő „kelet-európai Svájc” utópiájában az egyes etnikumok „kantonok szerint” különülnek el egymástól, más szóval értelem szerint valamenynyük külön államiságban él. Jászi talán még ebben a vonatkozásban is jobb látnok volt, mint az Európai Unió vagy az EBESZ hivatalnokai, akik minden látható kudarc ellenére továbbra is azon vannak, hogy a bosnyákokat és a szerbeket vagy a macedónokat és az albánokat egyetlen közös államba préseljék bele. Ezek a hivatalnokok sajnos nemcsak Jászit nem olvasták, hanem Otto Bauert és Karl Reinert

sem, s a Balkán pacifikálására irányuló törekvésüket egy a Jásziénál sokkal naivabb utópia ihleti, nevezetesen, hogy egy közös demokrácia állami fedele alá lehet beszorítani olyan nációkat, amelyek nem akarnak egymással együtt élni. Föltételezhetően akkor lesz megbékélés és működőképes demokrácia Kelet-Európában, amikor az illetékes játékvezetők Jászinak fentebb említett zseniális sejtését, a kantonális elválasztás gondolatát is illő figyelemben fogják részesíteni.

A XX. század végének meglepő történelmi fordulatai természetesen Jászi életének tragikus vonalát már nem tudják kiigazítani. Litván könyve azért is érdekes olvasmány, mert hősét a maga állandó kételeyével, belső vívódásaival, lelki kríziseivel mutatja be. Olyan emberként, akit ifjúkora óta az a felismerés nyomasztott, hogy föltehetően nem találta meg a saját igazi útját. Aki kezdettől fogva úgy érezte, hogy a tudomány és a politika két széke között ingadozva végül is a pad alá fog kerülni. A dyval együtt sejtette, hogy ideáljaihoz képest elátkozott országban él (lásd 76. o.), s mintha azt is tudta volna, bár ilyen formában talán sohasem mondta ki, hogy ő maga is elátkozott ember.

A késői utód azonban látja, hogy ennek az elátkozott embernek a sírján mégiscsak friss hajtások nyílnak.

Kende Péter

II

BŰNBAK VAGY BALEK BIOGRÁFIÁJA?

Hogyan lett Jászi Oszkáról történelmi *Prügelknabe*? Más szóval *bűnbak*, akin korszakok verik majd el a port? Litván György könyvéből látom, hogy Jászit egykorúan nacionalistának és antiszemitának is bélyegezték, a bűnlajstrom tehát (ismertként tételezve a többi, Jászival kapcsolatos előítéletet) tartalmazza a gonosz címkézések teljes körét.

A könyvből kirajzolódik: Jászi személye, személyisége nemigen lehetett ellenszenves. Barátságos volt, figyelmes és udvarias, inkább melankolikus, mint agresszív. Vágyona, hatalmas nincs, befolyása csekély. Gondolkodása nem volt dogmatikus, nézetei változtak – nem

⁵ Romsics Ignác: EGY „SZENVEDÉLYES LÉNYEGLÁTÓ”. *Élet és Irodalom*, 2004. február 20. – Ez a terjedelmes recenzió igen alapos elemzést ad Jászi magyarországi utóéletéről is.

⁶ Erről bővebben I. JÁSZI OSZKÁR REMÉNYEI SZÁZADOS TÁVLATBÓL. In: Kende Péter: MÉG EGYSZER A PÁRIZSI TORONYBÓL. Új Mandátum, 2003. 135–146. o.

tekinthető egyetlen „eszme” mániákusának. Munkás élete nagyobbik felét emigrációban töltötte – akár el is feledhették volna. Persze ő testesítette meg a „polgári radikalizmust”, lévén annak legjelentősebb alakja – de hát miért nem járt ki ennek a mozgalomnak annyi türelem (vagy csak annyi ellenszenv), mint akár a szociáldemokráciának?

Jászinak számtalan cikke, számos könyve és óriási mennyiségű kéziratos hagyatéka van. A történetírás tehát nem szorulna spekulációkra, amikor a negatív Jászi-imázs dekonstrukciójára kellene sort keríteni. Csak éppen mostanáig nem kerített rá sort.

Litván György könyve nem vagy alig-alig folytat historiográfiai polémiát. Klasszikus életrajz a javából, kevés (bár lényegi) eligazító értékeléssel. Felhasználja Jászi naplóját, de nem téved pszichologizálásba, a naplót is inkább az élettörténet rekonstrukciójához veszi elő. Az ötszáz oldalas s hozzá apró betűvel szedett biográfia mentes a legtöbb életrajz terhétől, a „korrajztól”. Nem fecseél teret – mondjuk – Tisza István politikájára vagy az antant hadicéljainak bemutatására. Ugyanakkor a biográfia műfajában is impozáns, ahogyan biztos kézzel rajzolja meg Jászi környezetét: a rokonok, barátok, harcostársak, szerelmek, vitapartnerek, szalonfenttartók, professzortársak, nemzetiségi politikusok, tanítványok szinte kavarognak a műben. Néhány szavas eligazítások segítenek egy-egy kapcsolatot későbbi alakulásának jelzésében, amelyek többnyire az elhidegülés irányába mutatnak – a társaság-, sőt nökedvelő Jászi inkább az elvek s így az elmagányosodás embere.

A vidéki értelmiségi családból származó, 1875-ben született Jászi nincs kapcsolatrendszer híján, amikor egyetemistaként Pestre kerül. Nem tekinthető tehát *self made* mannek. Inkább magától értetődően, mint karriervágyból keresi helyét az értelmiségi Budapesten. A jogi diploma megszerzése után némi protekcióval a Földművelésügyi Minisztérium hivatalnokává lesz. Közben – tisztviselőhöz illően álnéven – publikálni kezd. Első könyvét a millenium évében (diplomája megszerzésével egy időben) Görgey Artúr védelmében (az árulás vádját cáfolandó) jelenteti meg. Jászi itt még nem a kor uralkodó szabadelvűségével fordul szembe, ellenkezőleg, hidat kíván építeni a 67-es elit Görgey-pártisága és a közvélemény Gör-

gey-ellenessége között – komoly szolgálatot téve ezzel az uralkodó Szabadelvű Pártnak.

A *Huszedik Század*, amelynek alapításában Jászi is részt vett, ugyancsak nem indult politikai értelemben „ellenzéki” folyóiratnak. Inkább generációs alapon szerveződött, persze a csakugyan avítottá váló „akadémiai” tudományosság ellenében. Jászi a tudomány mindenhatóságát hirdette, amelynek feladata „*a jövő fejlődési irány megjelölése is*”, s ennyiben a tudománynak kellene a politikát felváltania. (Nyitottnak tűnik ez a gondolat az „*egyetlen tudományos világnézet*”, a kor dogmatikus marxizmusa irányába, de Jászi racionalizmusában nem „a” tudomány, hanem a gondolatszabadság a legfontosabb.)

Mindezt még nem fordítja szembe az egész hivatalos tudományossággal, a politika világa pedig szinte tudomást sem vesz róla. De mit is akar Jászi? Tudós lenne-e vagy inkább politikus? A dilemmát maga is megfogalmazta, s életrajzírója jelzi, hogy mindvégig a kettő között, az ideológus szerepkörében maradt.

Jászi kopernikuszi fordulata: a szocializmus és a nemzeti gondolat elfogadása és egyesítése, 1904 őszén következett be. Nem a marxista szocializmust fogadta el, ellenkezőleg, élesen elutasította az osztályharcot. Olyan kollektív, munkás-önigazgatású rendszer felé tájékozódott, mint később Németh László vagy Bibó István. (Vagyis nem értünk egyet Litván ama sommás nézetével, miszerint „*1905-ben az évszázad egész hátralévő részére szembekerült egymással a »haza« és a »haladás« eszmeköre*” – elég még itt a századvégi rendszerváltásra utalnunk.) A nemzeti eszmekör ekkor még nem a függetlenségi gondolattal azonos Jászinál, ellenkezőleg, a fennálló állami-birodalmi keretek elfogadását jelentené.

Az út innen eszmeileg következetes, politikailag következetlen volt a polgári radikalizmus felé. Eszmeileg a racionalizmust hirdette, a bajok fő okaként, kissé monokauzáisan, a *morbus latifundiit*, a nagybirtokrendszert határozta meg, s közismert, hogy felmérte a nemzetiségi kérdés horderejét. A politikában helyesen határozta meg első, legfontosabb lépésként az általános és titkos választójog megteremtését – de illúziói is fűződtek hozzá, illetve a „darabontkormány” idején „fentről”, uralkodói oktroj révén is elfogadta volna bevezetését, s ennek folytán a koalíció uralomra jutá-

sa idején sorsa a politikai elszigeteltség, megbélyegzettség lett.

De még nem tartották számon országháborítóként. A társadalomkutató még újabb évekig eltakarja a politikust. Cikkek özönében hirdeti nézeteit, tudományos szervezeti kereteket teremt. Hozzákezd a nemzetiségi kérdés tanulmányozásához – nemcsak a könyvtárban, hanem a „terepen”, a nemzetiségi vidékeken is. Publicisztikai hevülete érthető, hiszen érzi, hogy meggyőződését az értekező próza hideg nyelvén csak szűk körben tudná elfogadtatni. A személyes hit reformatori hevével cikkezik, tart előadásokat, utazik, szervez, szerkeszt. Híveket szervez, és gyarapítja ellenségei táborát.

A politikust csak szunnyad Jásziban. Szeretné megkeresni azt a létező pártot, amelyre rákapcsolhatná a maga nézeteit, elsősorban az általános választójog megteremtését. Tájékozik az 1910-ben létrejövő Tisza-féle Nemzeti Munkapártról is (amelyet persze Tisza háttérbe szorításával képzel el), végül 1911-ben a valóban a demokratizmus felé nyitó Justh-féle Függetlenségi Pártban reméli megtalálni a szövetségést. A függetlenségi gondolat elfogadásával válik teljessé Jászi elismerésre méltó politikai koncepciója: demokratizmus (s vele a nemzetiségi kérdés remélt megoldása), nemzeti szempont (a dualizmus rendszerének legalábbis fellazítása) és a szociális gondolat (földreform). Végül, újabb évek múltán, Károlyi Mihályban találja meg azt a politikust, aki nézeteit majd vállalja. Az ideológus – majdnem későn – politikusra talált.

Ahhoz képest viszont, hogy Jászi mennyire keresgélt a politikában, s új és új igazodási pontokat talált a tudományban is, nézeteit túlzott határozottsággal képviselte. A kor tudományos, főként tudománynépszerűsítő prózája is tele van szecessziós burjánzásokkal, túlzó megfogalmazásokkal, polemikus kiszólásokkal – s Jászi e téren korának gyermeke maradt. A progresszió táborának különválásai ideológiai téren a kívánatosnál élesebben kirajzolódtak, ugyanakkor nemigen vezettek hidak a szocializmus, a radikalizmus és a liberalizmus között. Litván inkább szükségyszerűnek látatja e fejleményt, magunk kritikusabbak vagyunk a századelő e táborbeli embereinek mulasztásaival szemben.

Az önmeghatározás igényéből fakadó elszigetelődés Jászinál ahhoz a politikai hibához vezetett, hogy kicsiny táborának radikális pár-

tot alapított. Litván bizonytalan abban, hogy milyen motívumok vezethették Jászit pártja 1914. júniusi létrehívásakor. (Jászi élete legnagyobb hibájának tekintette.) Talán az indította erre, hogy 1915-ben, immár az 1913-ban kibővített választójog alapján, választások lettek volna esedékesek. A korban új pártot általában a választások előtt egy évvel alapítottak. Kérdés persze, hol szerezhettek volna Jásziék mandátumot (és persze pénzt a választási küzdelemhez) – mindez még kutatásra vár.

Jászinak ekkori, a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos publikációiról Litvánt idézhetjük: „*Liberális-demokratikus utópiájában lebecsülte a szemben álló nacionalizmusok szívtósságát és erejét, s túlbecsülte az évszázados együttélés által teremtett kohéziós erőt.*” Illúziói kialakulásához éppen az járulhatott hozzá, hogy nem csak a könyvtárszobában dolgozott: Erdélyben és a Felvidéken érzekelte, hogy a nemzetiségi agrárnépessége kitapinthatóan nem állott „egy emberként” középosztályaik, illetve értelmiségük nacionalista programjai mögött. Maguk a nemzetiségi politikusok pedig Jászi előtt mérsékeltbnek mutatkoztak; óvatosságból is, politikai taktikából is nem fedték fel igazi céljaikat. A nemzetiségi kérdés súlyát tehát Jászi felismerte, jelentőségét azonban nem. A háborút ellenezte, de megnyerését remélve nem gondolt a Monarchia, illetve Magyarország felbomlására.

Jászi a háború utáni, a német győzelem nyomán kialakuló *pax germanicával* számolt, s ennek kedvező variánsát remélte megtalálni a Naumann-féle *Mittleuropa*-tervben. Ezért Jászit többen már egykorúan elmarasztalták, mi Litvánnal egyetértve több méltánylást tanúsítanánk németbarát álláspontjával szemben. Alternatívaként akkor, 1915-ben, csak a térség orosz megszállása kínálkozott. Két év múlva Oroszország ugyan összeomlott, három év múlva a Monarchia mégsem élte túl háborús vereségét. Jött a felbomlás s vele együtt a forradalom.

Jászi Oszkár forradalom alatti tevékenysége ismertnek mondható, s új forrásanyag híján a biográfia sem tud ehhez sokat hozzátenni. Itt viszont túl kell lépünk az életrajzon ahhoz, hogy Jászi bűnbakképződésének (külön) történetét megérthessük. Egyszerűen arról van szó, hogy éppen a történelmi Magyarországot menteni próbáló Károlyi-kormány s így Jászi minisztersége alatt ment végbe a történelmi Magyarország felbomlása. Miközben ők a

háborús vereség csődtömegét akarták menteni, nem sokkal később kikiáltották őket a csőd előidézőinek. Közel egy évszázados távlatból könnyen átlátható a csúsztatás, amely persze nem kizárólag tudatos manipuláció eredménye. Az egykorú kiábrándulásra (Károlyi nem hozott eredményt, békét, nem őrizte meg az integritást) könnyű volt ráépíteni az „ők a bukás okozói” mítoszt. A háborús cenzúra évei utáni sajtószabadság csak felerősítette a kiábrándult hangokat – megnyílt az út előbb a bolsevizmus eszmei térhódítása, utóbb hatalma, majd az ellenforradalom előtt.

A Károlyi-kormány mulasztásai, tétovázása jogossá teszi a kritikát is. A túldimenzionált „elmulasztott lehetőségek” mítosza azonban a mai napig él. Érdekes módon a két háború között talán nem is annyira Károlyi, mint inkább Jászi felelősségét („bűnösségét”) sikerült meggyökereztetni a közvéleményben. Hozzájárulhatott ehhez Károlyi, az arisztokrata és Jászi, a zsidó intellektuel társadalmi különbsége. Jászi lett Károlyi „rossz szelleme”, mozgatója. Mindez pedig az előző két évtized (1898–1918) éles vitáira mint előzményre épült – amikor is kettejük közül Jászi *valóban* régebben és következetesebben képviselte Magyarországot megújításának programját.

Hátravolt még a feketeleves. A Károlyi-emigráció és a kisantant 1919 utáni kapcsolataira gondolunk. Jászi, teljes jóhiszeműséggel és naivitással, demokratikus államoknak akarta tudni a kisantantot, segítséget remélt tőlük az „októbrista”, demokratikus rendszer magyarországi restaurációjához. Ellenszolgáltatásként lemondtak volna Trianon revíziójáról, illetve beérték korrekciós ígéretekkel. A nagyhatalmi konstellációk figyelembe nem vétele eleve irreálisá tette a tervet, amelyből nagyhatalmi támogatással is csak a kisantant bábállamként vegetáló Magyarország születhetett volna meg. Jászi *politikai* pályájának mélypontja a bécsi emigráció. (Érdekes, hogy ekkor születik viszont legjobb könyve, a félig emlékirat *MAGYAR KÁLVÁRIA – MAGYAR FELTÁMADÁS.*) Jászi magánélete is mélyponton van: válás, szerelmi zűrók, anyagi gondok, (többnyire pszichoszomatikus) betegségek, ideg-összeroppanás közeli állapot, lényétől idegen gonosz publicisztikák, emigrációs torzalkodások. Politikai realitásérzéke ebben a helyzetben csődöt mond, amikor a kisantantnak nagyon is meg-

felelő, konszolidálódó Horthy-rendszer helyett magukat kínálja fel. S mindez ismertté válik Magyarországon is. Betetőződik Jászi elszigetelődése a hazai közvéleményben. Ne legyenek illúzióink: Jászit a húszas években, ha a kisantant hatalomba helyezi, egy demokratikus szavazáson kibuktatták volna.

A Károlyi-emigráció politikája az 1920-as évek közepére csődöt mondott. Károlyi a kommunisták irányában tájékozódott, Jászi kitarított a „Horthy és a bolsevisták közötti októbrista lavírozás” mellett, de ezzel az emigrációban is elszigetelődött. Politikai tevékenységre nem nyílt tér. Maradt a tudományos pálya, komoly lehetőségként az amerikai egyetemi tanárság. 1925-ben Jászi Amerikába, Oberlin főiskolájára került, s haláláig ott is maradt.

Nem hosszú epilógus következett. Noha Jászi mozgalmas élete véget ért, az életrajz csaknem fele foglalkozik az amerikai idősakkal! Jászi ugyanis újra magára talált. Levezés révén részt vett az emigráció mozgalmaiban, szervezte (volna) Károlyi Mihály amerikai útját, Magyarországra is küldött tanulmányokat, Amerikában is sokat publikált, egyetemi foglalkozásai mellett amerikai vendégelőadói körutakat tett. Kedvére volt ez az akadémiai életforma, alkotó energiája visszatért. Egy fél-éves ösztöndíj segítségével Bécsben gyűjtött anyagot fő műve, az egy év múlva elkészült *A HABSURG MONARCHIA FELBOMLÁSA* megírásához. (1929-ben jelent meg.) Jászi tevékenységét a bécsi időszakban az ottani magyar követség, majd a washingtoni kísérte megkülönböztetett figyelemmel.

A magyar nyelvű polémiák folytatódtak, 1930-tól már nyíltan Károlyi Mihállyal, illetve az ugyancsak a bolsevizmus felé közelítő fiatalabb nemzedékkel. (Érdekes lenne Jászi emigrációs korszaka magyar és angol nyelvű publikációinak arányát megállapítani – alighanem a magyar nyelvűek vannak többségben.) Jászi minden idegszálával Magyarországhoz kötődött, aktuális politikai kihívások nyomán írta legjobb történelmi-politológiai elemző tanulmányait. A főként a kommunista világnézettel folytatott vitákat (amely publicisztikája mellett levelezését is áthatotta, személyes elszigeteltségét is fokozta) lassan az antifasiszta küzdelem szervezése váltotta fel – ami annak egységét illeti, nem sok sikerrel. Azután az ismerősök mentése, amerikai befo-

gadtatásának segítése következett. 1942-ben Jászi nyugdíjba ment, de – elsősorban anyagi okokból – tanári és vendégtanári tevékenységét nem hagyta abba. 1947-ben látogatott utoljára Közép-Európába, hosszú időt töltött Magyarországon. Elborzadt a szlovákiai magyarokat ért atrocitásokon, aggódva látta a kommunizmus felé tartó Magyarországot. Csak erkölcsi kitarást tudott ajánlani. A nyolcvanadik életéve felé tartó Jászi egyedül maradt. Új, rokonszenvező csoportra talált még a fiatal magyar baloldali emigránsok *Látóhatár* című folyóiratában. Esméi tehát az utolsó évtizedekben már alig változtak: a bolsevizmus és az ellenforradalmi Magyarország tévútjai között tartotta fenn a radikális demokrácia októberi programját.

Amíg Németh László főként balról kapott pofonokat, s jobbról nem védték meg, mert utóbbiak „harmadik utasnak”, szocialista-kollektivistá gondolkodónak tartották, addig Jászi főként jobbról kapott pofonokat, s balról nem védték meg, mivel részben kortársai is, főként pedig a fiatalabbak, „balról”, a bolsevizmus felől próbálták előzni, „meghaladni”. Védtelenül, védtelenül, egyedül maradt. Beteljesedett sorsa a *Prügelknabe*, a bűnbak szerepében.

Mіндеzt magunk gondoljuk így a biográfia olvasása során. Litván György műve – mondja a szerző – „egyszerűen életrajz kíván lenni a szó eredeti értelmében”. Elsősorban a naplók és a fennmaradt levelezés segítségével teret szentel Jászi magánéletének is, tehát nem politikai életrajzot, hanem teljes körű biográfiát kapunk. Elismeréssel kell adóznunk annak, ahogyan a szerző az előadásban az egyes fejezeteken belül zökkenők nélkül átvált a magánéleti és közéleti részek között: ezzel fenntartja az érdeklődést hőse iránt. Egyedül a szorosabban vett eszmetörténeti elemzések hiányoznak: Jászi viszonya kora szellemi áramlataihoz. Kétségtelen viszont, hogy e szempont bekapcsolása szétfeszítette volna a munka kereteit.

Utaltunk már arra, hogy Litván kevésbé értékeli-magyarazza (és véggépp nem mentegeti) Jászi életútját, s e megoldással egyetértünk. Jászi ugyanis nem rehabilitációra szorul, hanem inkább a feledéstől kell megmenteni. Vaskos, fontos, megkerülhetetlen könyv született róla. Vaskos könyv, sokára fog hatni. De hatni fog.

Gergely András

A SZÉP LAZÚR, A RÚT HIGANY ÉS A GONOSZ KIS KOBALT

Victoria Finlay: *Színek. Utazás a festékesdobozban*
Fordította Tábory Zoltán

HVG KÖNYVEK, 2004. 431 oldal, 3700 Ft

„A sáfrány a végzetem”
(Donovan)

Izgalmas vállalkozás könyvet írni olyasmiről, ami a valóságban nem létezik. A színérzet szubjektív tudattartalom csupán, a szemünkbe érkező fénysugarak hullámhosszuknak megfelelő színes ingermintákat vetítenek a retinára, s a tárgyak felületéről szemünkbe jutó energiát érzékeljük színélményként. A színek felismerését gyermekkorunkban tanuljuk meg, és szellemi leépüléssel akár el is veszíthetjük ezt a képességünket.

Színek kétféleképpen keletkezhetnek. Fizikai úton, a spektrum látható tartományába eső elektromágneses sugárzás révén jön létre a *fényszín*, *festékszín* pedig kémiai eljárással nyernek a természetben található földből, növényekből, ásványokból és vegyi úton előállított szintetikus anyagokból. A szociálintropológiai érdeklődéssel megáldott művészeti újságíró, Victoria Finlay könyve, a SZÍNEK, a természetes alapanyagú festékek felfedezéséről és felhasználásuk történetéről szól. Bár műve megírásához a szerző számos szakkönyvön rágta át magát, és a festékek történetét kutatva beutazta a fél világot, az olvasó mégsem tudományos művet, hanem antropológiai érdeklődéssel, de újságírói eszközökkel megírt könyvet tart a kezében. Ez a tény azonban nem von le semmit a szerző érdemeiből. Finlay nem törekszik a természetes alapanyagú festékek rigorózus rendszerezésére, kronológiai idősorba állításukra, őt az emberek érdeklik, s ezt az előszavában be is vallja: „A fejezetekbe némi szakelméletet is csempésztet, de senki ne keressen részletekbe menő taglalásokat a színharmóniáról vagy a festékek vegytanáról. Ez a könyv inkább történeteket, anekdotákat, elbeszéléseket, élményeket sűrít magába a színek felfedezésének kalandjáról.” És ezt kiváló beleérző képességgel teszi, a SZÍNEK-kel különös, „festékesdoboz” körüli pikareszk utazásra csábítja olvasóját.

Az első embertől fennmaradt színalkotások

tizenöt-húszezer évvel ezelőtt keletkeztek, míg az első fennmaradt írásos emlék közel háromezer éves: a londoni British Museumban látható az i. e. VII. századból származó agyagtábla, melyen az indigó festékreceptje olvasható. Az ókori görögöknél Püthagorasz, Arisztotelész és Platón már a színek közötti összefüggéseket is keresték. Goethe behatóan foglalkozott színelmélettel, és Schopenhauertől is született színekkel foglalkozó tanulmány. A magyar olvasók ugyan nincsenek elkényeztetve e témában, de a színekről szóló könyvek azért nem példa nélküliek a hazai könyvpiacra: a Bauhaus egykori tanárának, Johannes Itennek *A SZÍNEK MŰVÉSZETE* című színelméleti alapműve rövidített, majd teljes kiadásban is megjelent magyarul (Göncöl, 2000), Judith Miller *SZÍNEK – KLASSZIKUS ÉS MODERN LAKBERENDEZÉSI STÍLUSOK SZÍNVLÁGA* (Park, 2000) című igényes, szép kivitelezésű könyvét is ismerheti a téma iránt érdeklődő olvasóközönség, az öltözködési stílusok színvilágát elemző *STÍLUS-KALAUZ* (Park, 1996) pedig a divat felől közelít a színekhez. Victoria Finlay könyve azonban egészen más, nem színelmélet, nem képes enteriortörténet és nem is gyakorlati öltözködési tanácsadó, *színes* történeteivel egy eleddig ismeretlen, titokzatos világba invitálja a magyar olvasót. Könyvének műfaját leginkább festéktörténeti szinantropológiaként lehetne meghatározni, mert színeivel arról mesél, hogy adott történelmi korokban a festékanyagok előállítása s a festékek és színek funkcionális használata miként is kötődött az emberek mindennapi életéhez. A *SZÍNEK*-et olvasva, titkokkal terhelt izgalmas világba lépünk, a festékek birodalmába, ahol olyan történetekkel találkozhatunk, amelyek „...*egyaránt szólnak szentről és profánról, nosztalgiáról és útkeresésről, titkokról és mítoszokról, luxusról és textusról, pénzről és pénztelenségről, anyészetről és méregről, kegyetlenségről és kapzsiságról...*”.

Némileg zavaró, hogy könyvén alapvető elvi tisztázatlanság húzódik végig: bár *SZÍNEK* a címe, következetesen nem tesz különbséget a szín mint *fenomén* és a színek előállítására használt *festékanyag* között, mely a színt megjeleníti, s ami könyvének valódi témájául szolgál. A külön fejezetekbe sorolt tizenegy szín (okkerpiros, fekete és barna, fehér, vörös, narancsszín, sárga, zöld, kék, indigókék, bíbor) kiválasztásával a legősibb időkig nyúl vissza, s ily

módon fűzi kronológiai szála a festékek történetét. Némi következetlenségre vall, hogy a színek között átfedés van: a vörös és a bíbor nem érdemelne külön fejezetet. Hasonlatos volt az előállításuk is, mert a vörös valamennyi árnyalatát – így a bíbort is – állati eredetű alapanyagokból nyerték hajdanán, és két fejezetben tárgyalásuk alig nyújt többletinformációt az olvasónak. A szerző színpreferenciáját jól láthatóan nem tudományos szempontok vezérelték, olvasóinak sokkal inkább az általa leginkább kedvelt színekről mesél, melyek ma is használt természetes alapanyagaival utazásai során közelebről is megismerkedhetett, vagy érdekes történeteket talált róluk könyvtárak mélyén, letűnt korok festéktörténeti leírásai-ban. A színekhez való személyes kötődésének tudhatók be merész időbeli kalandozásai is, könyvében nemegyszer évszázadokkal ezelőtti történetek fonódnak össze saját utazásai során szerzett élményeivel, különös időszövedékbe fonva ezzel a múlt és jelen eseményeit.

Könyve „kalauzának” bevallottan is Cennino d’Andrea Cennini *IL LIBRO DELL’ARTE* című művét tekinti, amely az egyik legnagyobb hatású késő középkori festészeti kézikönyv volt, és Finlay mindvégig hivatkozik is rá. Bár helyenként talán túlságosan szertéágazó, bonyodalmas történetei miatt a *SZÍNEK* nehezen strukturálható, a tizenegy szín története azért jól kivethetően három témakörre osztható. Legátfogóbban a természetes eredetű *festékanyagokkal* foglalkozik, ezek lelőhelyeivel, ki-termelésükkel és festékké alakításuk technológiájával. Kisebb hangsúllyal ugyan, de érdekes történeteivel informatívan ismerteti meg olvasóját a *festékanyagok felhasználásával*, s csak érintőlegesen, mintegy utalásjelleggel avat be a színek jelentésébe, a *színszimbolika* kultúrtörténetébe.

A szövevényes történeteivel leginkább egy képzeletbeli labirintushoz hasonlatos könyv nem könnyű feladat elé állítja a festékek birodalmában járatan olvasót. Ugyanis előzetes szántani ismeretek hiányában, első olvasatra kaotikusnak tűnnek a festékanyagok forrásai, melyek csak a könyv figyelmes végigolvasása után rakosgathatók rendszerbe. Így megkülönböztetünk földalapú, növényi alapú, ásványi és egyéb bányászott anyagból előállított, valamint állatokból kivont természetes alapanyagú festékeket, melyeket kizárólagó-

san használtak színezésre egészen a XIX. század végéig, mikortól is a szintetikus festékeket tömegméretben kezdték előállítani. Talán szerencsésebb lett volna már a könyv elején, az előszóban megismertetni az olvasót ezzel a felosztással, mert erre a vázra már könnyűszerrel felfűzhető a festékek története, míg ennek nem ismerése némi kuszaságot és áttekinthetlenséget okoz.

Mivel a könyv igazi „főszereplői” nem is annyira a SZÍNEK, mint inkább a festékek és a velük valami módon kapcsolatba került emberek, érdemes kicsit közelebről is megismerkednünk a főbb szereplőkkel, hiszen a természetes festékanyagok „fetalalása” és használatuk az idők kezdete óta összefonódott az emberiség történetével. Victoria Finlay – alaposan kihasználva egyéves ösztöndíját – a világ legeldugottabb zugait is felkereste, hogy végigkaulozolja olvasóit azokon a helyeken, ahol hajdanán és ma is előállítják azokat a festékanyagokat, amelyekből az emberi leleményesség színeket varázsolt.

Föld körüli utazását Ausztráliában, az egyik legősibb festék hazájában kezdte. A földből kivont *földfestékeket* emberemlékezet óta használják, mivel olcsó, és mind víz, mind olaj alapú színezésre alkalmas. Közülük az *okkerpiros* földrög formájában ma is fellelhető Ausztráliában, a barlanglakók rituális sziklarajzaikhoz több ezer évvel előzőlt is használták már, s ma is a turisták által lázasan keresett ausztrál naív festmények kedvelt narancsszínének alapanyaga. A földfestékek legtitokzatosabbja talán a *szeladon*, a híres kínai *mi sze* („titokzatos szín”) porcelánok mázának alapanyaga volt, melyet a kínai hegyekben bányásztak. A titokzatos színű, repedt mázú zöld cserepedények a kínai cserekeresedelem legértékesebb darabjainak számítottak hajdanán. Faközöld színe nem gyakorol azonnali hatást a befogadóra, de rejtélyes módon, kitörölhetetlenül megragad az emlékezetben – állítja Finlay, aki Kínába utazott, hogy saját szemével láthassa e titokzatos porcelánokat. S ha már ott járt, megismerte azt a kiváló minőségű kínai fekete tust is, amit *koromból* fenyőrózák, olaj és lakkgyanta elégetésével nyertek, s amely a színes képeknél jóval értékesebb „*kínai intellektuális festészet*” alapanyagául is szolgált. A Holt-tengerből származó olajos bitumenből, az *asphaltumból* készítették azt a barna földfestéket, amely lelőhelyé-

nek egyedisége miatt bírt ritkaságértékkel. A föld földfestékek előállítására alkalmas ásványi kőzeteket és más anyagokat is rejt magában, és Victoria Finlay, ha nagy nehézségek árán is, de felkereste Afganisztán Szare Szang („*a kő lelőhelye*”) hegységét, hogy kézbe vehesse a *lazúrkövet* (lapis lazuli), egy letűnt világ legdrágább festékének, Michelangelo kedvenc színének, az ultramarinkéknek ásványi alapanyagát. Ősi festékanyagok számított a higanybányákból kitermelt és gyűlékony kén hevítésével hígított tömény *higany* is, melyből ily módon kora egyik legdrágább festékét, a cinóbert nyerték. Előállítását már az ókorban is ismerték: Plinius leírta az ő korában sárkányvérnek nevezett festék keletkezésének mitológiáját, miszerint az elefánt (nehézhigany) és a sárkány (gyűlékony kén) küzdelméből és a harcuk során egymásba keveredő vérükből keletkezett a festék. Az Észak-Angliában a XVIII. században bányásztott *grafit* is igen drága volt a maga idején: olyan értékesnek számított, hogy a munkások esténként csak úgy hagyhatták el a grafitbányát, ha meztelenre vetkőztek, és megmotozták őket. A régmúlt két legveszélyesebb festék alapanyagának az ólom és a kobalt bizonyult. Fehér festéket többféleképp is elő tudtak állítani (kvarc, alabástrompor, kréta, rizs), de a legjobb minőségűt mindig is *ólomból* nyerték, s a legkiválóbb festők, különösen a németalföldiek, évszázadokon át csak ezt használták. A római korban Rhodoszról származott a legjobb minőségű ólom, Plinius a TERMÉSZETRAJZ-ban még a gyártását is leírja, és már akkor utal az ólom emberi szervezetre való káros hatására is. A legtöbb *kobalt* a hajdani Perzsia (ma Irán) bányáiból származott. Mivel a kobalt olyan fém, amely hajlamos arzénal társulni, ez a tulajdonsága igen veszélyessé teszi az ember számára. Ezért is nevezték el a gonosz kis manókról koboldnak, s a belőle előállított festéket koboldkéknek.

A földfestékek is érdekesek, de a könyv szerzőjének kedvenc anyagai a növényi származékok, ezekről mesél a legtöbbet és a legnagyobb élvezettel. A XIX. század közepéig, míg szintetikus anilinszínezékeket nem kezdtek gyártani, a földfestékek mellett növényi eredetű festékeket állítottak elő nagyobb mennyiségben, közülük is legismertebb volt a *buzér* és az *indigó*, ebből a növényből állítják elő még ma is a „*legtökéletesebb színű*” sötétkék festéket, melyet

Európában egy *festőcsülleng* nevű, kevés indigót is tartalmazó növényvel próbáltak helyettesíteni, de kékjét össze sem lehetett hasonlítani a valódi indigó színével. Hangszerfestésre két növényt is használtak hajdanán: a *sárkányvörét* egy Indonéziában és Jemenben honos különleges fa nedvéből nyerték, melynek színpompás gyantáját kizárólag fa hangszerek festésére használták. Ritka és igen drága festékanyag volt. A rózsaszín gyökerű apró cserjéből, a *buzérből* nyert élénk narancsvörös festékanyagot szintén használták hangszerek festésére, de a buzér egyben olyan különleges növény, amely a vörös, a kék és a sárga színt egyaránt magában rejt, így a textíliák festésénél igen „sokszínűn” volt használható. A *sáfrány* nemcsak Donovant a híres dalában, de Victoria Finlayt is lenyűgözte olyannyira, hogy mindkét mai termelőhelyére elutazott, hogy személyes élményként élhesse meg a „sáfrányarast”. A sáfrány még ma is a legsokoldalúbban felhasználható növény, egyben a világ egyik legdrágább fűszere is. Hatalmas sáfránymezőkön termesztik Spanyolországban, de legtöbbit Iránban, ahol – gazdasági okokból – nemrégiben újították fel a már-már feledésbe merült sáfránytermesztés ősi mesterségét. Irán után távol-keleti helyszínek felé vette útját a szerző. Mivel főleg Kambodzsa és Thaiföld erdeiben gumifából csapolják, volt idő, mikor az élénkcsárga festéket adó *gumigyantát* volt a legveszélyesebb előállítani. 1980 táján a vörös khmerek miatt beszerezhetetlen volt, a nagy nehézségek árán Kambodzsból és Vietnamból érkező szállítmányok pedig teli voltak becsapódott lövedékekkel – ezt a vidéket indult megnézni Finlay.

Az állatokból előállított festékek közül mind a kermesztetű, mind a bíbortetű a ritka és igen drága bíborszín előállítására használatos rovar volt. A *kermesztetű* az ókori Perzsiában, Mezopotámiában, majd jóval később Törökországban volt ismeretes. A *bíbortetűt* Közép-Amerikában használták az indiánok, majd Kolumbusz felfedezése után Spanyolországba került át, ahol sokáig mélyen őrizték a bíborfesték előállításának titkát. A rovarokat fügekaktuszokon felnevelik, majd különböző technikákkal (kinyomják, kiöklendeztetik, ecettel teli kádba fojtják) kivonják belőlük a bíbor alapanyagát. Újabban a bíbortetű-tenyésztőknek már az állatvédő szervezetekkel is meg kell küzdeniük.

A szépiafestékből előállított barna tinta abból a sötét folyadékból készült, amelyet a *tintahal* védekezésül választ ki magából. Az újkorban, mikor olasz hangszerkészítők próbálták újra felfedezni a Stradivari hegedűk csodálatos barnásnarancs árnyalatát, többek között *ökörvér* hozzáadásával is próbálkoztak – ezt abban az olasz városkában tudta meg a szerző, amelyben hosszú ideig Európa-szerte híres hegedűket készítettek.

Lehet-e a természet adta festékanyagoknak lelük? Ostobaságnak tűnhet, de környezetük beavatottjai szerint némely festékanyag mintha különös belső erővel, lélekkel bírna: ha „bajt” érzelnek a környezetükben, nem hagyják megtalálni magukat, vagy „megtagadják” festékké alakításukat. Megmaradnak önmaguknak, mintha csak érzelmekkel és akarattal bíró individuumok volnának. Finlayt különösen izgatta ez a dolog, mert több szakkönyvben is talált erre utalást, és utazásai során nyomába eredt e misztériumnak. Többek között ezért is ment el az afgán hegyekbe, Marokkóba és Mexikóba. Sajtát élményeiből és olvasmányából két ilyen önféjű, „renitens” anyag titkába avatja be olvasóját. A 90-es évek elején Afganisztánban, a tálibok uralma alatt felfigyeltek a bányászok arra, hogy a Szare Szanghegység kincse egyre csak apad, s egy idő után – amire addig még soha nem volt példa – valamennyi tárna kényszerűen leállt. „...*maga a hegy tiltakozott így a rezsim ellen*” – súgták egymás közt az afgán bányászok, s nézetük, miszerint „*a lazúrkő irtózik az elnyomó rendszerektől*”, mai napig kitörölhetetlenül meggyökeresedett az ott élők fejében. Az *indigó* sem hajlandó ám bármire, nem véletlen, hogy mióta az ember ismeri ezt a növényt, mindig is rejtélyesnek találta. Ehhez hozzájárulhat az a különös, festékanyagok között egyedülálló tulajdonsága is, hogy nem a festőkádban színez: a textil akkor nyeri el csodálatosan kék színét, amikor az anyagot kiemelik a levegőre. Egy indigóról szóló festéktörténeti könyv teljes fejezetében foglalkozik a „*makrancos festőkád*” esetével, mely valamennyi indigót termelő nép hiedelemvilágában felbukkan különböző változataiban. Jáván azt tartják: „*a festék depressziós lesz*”, ha feszültséget és békétlenséget érzékel a környezetében, a marokkói Magas-Atlasz-hegységben élő asszonyok hite szerint egyetlen dolog segít csak, ha a festőkádban az indigó nem akar en-

gedelmeskedni: „*égbekiáltó hazugságokat kell mondani neki*”, akkor mérgében megköt. Egy mexikói textilfestő asszony pedig személyesen mesélte el Victoria Finlaynek azt az esetét, mikor éppen gyapjút festett indigóval, és egy csapat japán turista benyomult a műhelyébe: „*Hangosak voltak, csattogtatták a fényképezőgépeiket, és azután csinálhattunk bármit, a festék nem kötött meg.*” A festékekkel való foglalatosság misztériuma talán arról a bensőséges, de mára már megszakadt kapcsolatról is szól, ami az embert a természettel s így ezekkel az anyagokkal is összekötötte. A festékkészítés is egyre inkább csak egy szakmává válik, s a szintetikus változatok korában az ember lassan már a festékek ősi anyagától is elidegenedik. A „makrancos” önféjük pedig csak azoknak hajlandók engedelmeskedni, akik fontosak számukra, mert még értik a közös titkukat.

Ha a SZÍNEK történeteiből az embert mint a festékek előállítóját, használóját, netán elszenvedőjét állítjuk a középpontba, kibonthatók azok a tevékenységek is, amelyekre a festékeket felhasználták az emberiség története során. Míg az anyagok előállításának technológiai és vegyi eljárásai nem mindig hozzák lábba az olvasót, addig a festékek felhasználásáról szóló történetek, melyek emberi sorsokhoz, az emberi természet nemritkán különös megnyilvánulásaihoz, tévedéseihöz, balfogásaihoz kötődnek, a könyv leglebilincselőbb részei. Victoria Finlay különösen jó érzékkel és élénk fantáziával képes olyan történeteket rekonstruálni a múltból, amelyek hiteles forrásokkal alátámasztva valóban megtörténtek, vagy akár „megtörténhetek volna” úgy, ahogyan ő azt olvasóinak elmeséli. Jó példáját adja ennek az 1492-ben Spanyolországból hajón menekülő, kiűzött zsidók kálváriájának leírása, akik aztán Itáliába menekülvén a hangszerek színével kísértelmeztek. Történetük miniatűr kormetszetként is felfogható. Jó újságírói vénájának köszönhetően a szerző könnyen teremt kapcsolatot idegen emberekkel, szóra bírva őket akár a leghetetlenebb helyzetekben is, és képes bensőséges viszonyt kialakítani interjúalanyaival. A könyv feledhetetlen fejezetei közé tartozik afganisztáni utazása, melynek során nyomortól és reménytelenségtől megkeményedett férfakkal szóba elegyedve ismerkedik a lazúrkő rejtelmével, s ezek a zord bányászok végül legbensőbb titkaikat mesélik el neki.

Néhol zavaró ugyan, hogy túlságosan „rátelepszik” a könyvre, nagyon „beleírja” önmagát, utazásainak apróbb részleteit is, megterhelve az olvasót magánélete érdektelenebb eseményeivel, de szerencsére ez csak ritkán adódik. Finlay történeteiből érzékletesen bomlik ki, hogy az idők során mi mindenre is használták a festékeket.

A ritkaságértékkel bíró drága festékanyagok ókori hajók rakományai voltak, és a Selyemút féltett *csereskereskedelmi árucikkeiként* szállították őket nyers állapotban, festéknek feldolgozva vagy festett áru formájában, értékes árukért cserébe. A kínaiak mindig is áhítoztak a perzsa koboldkékre, és a szintén ritkaságszámba menő zöld szeledon mázas porcelánokat küldték érte. De értékes szállítmányak számított a sárkányvér vagy a sáfrány is. Nem véletlen, hogy a Harvard Egyetem egy festéktörténeti kutatásának hipotézisét így fogalmazták meg: „*A festékek története az ősi kereskedelmi utak története.*” Festékalapanyag *tartós értéként* való felhalmozásának példájaként említi a szerző az afgán hegyekben bányászott lazúrkövet, melyet nehéz időkben az afgán közepposztály ma is tartós értéként halmoz fel arany helyett. Az ausztráliai okkerpiros értékét jelzi, hogy még „okkerháború” is kitört érte a XVIII. században a bennszülöttek és az újonnan érkezett telepesek között, s mind a mai napig a bennszülött lakosság cseréértéként használja: dohányhoz, kagylóhoz és piturilévelből nyert erős kábítószerhez juthatnak érte. A festékek különböző *dolgok megfestésére* használatos anyagként talán mindig is a legfontosabb szerepet töltötték be az ember életében. A *testfestés* legtöbbször rituális vagy harci eseményekhez kötődött, s az antropológia történetében számos törzs életében találkozhattunk vele szertartásaik és beavatási ceremóniáik részeként. Hajdanán harci események előtt is gyakran alkalmaztak testfestést, Finlay három példát is hoz: Caractacus király és brit harcosai csüllengből nyert kék festékekkel mázolták be testüket a betolakodó rómaiakkal vívott elszánt csaták előtt, ami félelmetlőtvé tette a megjelenésüket. Fennmaradt krónikákból tudjuk, hogy a rettenthetetlen Boadicea királynő is indigókékre festett testtel vezette harci szejerét. A félelmetes megjelenésen túl a csüllengnek és az indigónak van még egy titka: nagyon erős összehúzó hatással rendelke-

zik a festett testfelületre, így sebesülés esetén csillapítja a vérzést. A testfestést az ókori Rómában is nagyon kedvelték: győztes gladiátorait cinóberrel pingálták ki. Bennszülött népeknél az *arcfestés* rituális célokból történő használata is közismert, és szertartásaiknak mindmáig használatos eszköze. Az arc festésének minden korban az individualitás hangsúlyozása, a meglévő szépség kiemelése vagy éppen a csúnység eltüntetésével a szépség illúziókeltése is volt a célja. Bár csak a leggazdagabb nők engedhették meg maguknak, a vörös és bíbor kozmetikumként való használata már az ókorban népszerű volt, arcpirosítóként és rúzs-ként egyaránt szívesen használták későbbi korok asszonyaihoz hasonlóan. Az ólom is a női kozmetikumok fontos alapanyagaként volt ismert, „*éteri ragyogást*” kölcsönző hatása miatt arcpúdert készítettek belőle. Bár az ólom kismértékben mérgezte a festőket is, igazán végzetes hatását a kozmetikumok által fejtette ki: az Egyesült Államokban az 1870-es években „Hamvas ifjúság” néven forgalmazott arcpúder hosszú éveken át magasan tartotta a női halálozási arányt, míg nem végre felismerték az ólom pusztító hatását. A hiú, de gyanútlan nők sorvadásának és halálának mesterien érzékletes leírása a könyv gyöngyszemei közé tartozik. Miképpen az a történet is, melyből megtudhatjuk: az Ausztráliához tartozó Tiwizigeteken ma is létezik a világnak egy elzárt kis szelete, ahol minden bennszülött nőnek kötelezően „*saját arcfestése*” van, amit magának kell megkomponálnia élete során. Ez tükrözi a törzsi jelleget, de individuális is, mert meg kell hogy feleljen a nő „*álomvilágának*” és arcvonásainak. Ezt az egész élete során használatos „*saját arcol*” – a festékek színére is utalva – saját névvel kell viselnie (például „*meleg piros arcom*”), és különböznie kell vele valamennyi nőtől. A természetes festékszínezékek felhasználásának legősibb formái közé tartozott a *textilfestés* is, ami mindig is fáradságos és nagy tapasztalatot igénylő munkának számított, mert a legtöbb anyaggal csak többlepcsős, bonyolult technológiai eljárások betartásával lehetett elérni a kívánt szint. Érthető hát, miért őrizték a festési eljárásokat hétpécsetes titokként, de mind között is talán legtitkosabbként a bíborszín előállítását. A *szőnyegszövés* is ősi tevékenysége volt az embernek, ékes bizonyítékként a világ legrégebbi szőnyegét, az év-

századokig jégbe fagyott és 1949-ben az Altaj hegységben megtalált kétezer-ötszáz éves Pazarik szőnyegét hozza fel a szerző, melynek fonalát kermesztetűből kivont bíborfestéssel festették meg. Régen textilanyagot és szőnyegfonalat kizárólag természetes alapanyagú festékekkel színezték, a XIX. századtól ezeket szorították ki az egyre inkább tért hódító szintetikus színezőanyagok. Újabbán azonban ismét nagy igény mutatkozik a természetes festékanyagok használatára, különösen a kézzel szőtt szőnyegekénél, így az ősi kermesztetű ma is tenyésztett „*utóda*”, a bíbortetű újra fontos szerepet kap a keleti szőnyegszövésben. Bár igény lenne rá, költséges volta miatt a textilfestésben már nem várható a természetes festékekhez való tömeges méretű visszatérés. A festékek különleges tulajdonsággal bíró anyagként vagy az általuk megfestett eszköz segítségével képesek voltak *információközvetítésre* is. A perzsák rájöttek, hogy az iráni kobaltdból nyert koboldkék hevítésre színt vált, és láthatatlan titkosírásra változik, ami – e titok ismerője számára – újrahevítéssel ismét olvashatóvá válik. Victoria Finlay Limában, a Perui Nemzeti Múzeumban látott egy különös, makramészerű színes kötélszövedékből álló quiput, amely a világ egyik legkifinomultabb színkódrendszere volt a maga idejében. Az írásrendszerrel nem rendelkező inkább ezzel az információs eszközzel igazgatták kiterjedt birodalmukat: a mintegy tízezer kilométernyi, kiépített úthálózaton jól szervezett futárcsapaták quipukkal futottak. Az adatrögzítő fonalrendszeren minden egyes csomó és valamennyi szín külön jelentéssel bírt (fekete fonál: az idő, sárga fonál: az arany, vörös fonál: az uralkodó... stb.), mely kódrendszer egészen bonyolult üzenetek átadására is alkalmas volt. Európában éppen ez idő tájt találta fel Gutenberg a könyvnyomtatást, de az első időkben azzal a súlyos problémával kellett szembenéznie, hogy nyomatai kifakulnak és tönkremennek. „*Mit ér a tömegesen gyártott könyv, ha egyszer olvashatatlan?*” Szerencsére pár évvel korábban Jan van Eyck flamand festő visszatért a régi hagyományhoz, és a festékanyaghoz tojás helyett újra olajat használt kötőanyagként. Gutenberg rájött, hogy ugyanezzel az eljárással olajos nyomdafestéket kell előállítania, hogy színtartó nyomatot készíthessen. A negyvenkét soros Gutenberg-biblia nyomtatott fekete betűi mind a mai napig

csodálatot keltenek. A festéktörténészek XIX. század eleji szenzációs felfedezése volt, hogy az ókori görög-római szobrok és épületek korántsem voltak olyan vakítóan fehérek, mint amilyennek megszoktuk őket. Csodálatosan élénk színekben pompáztak, csak az évszázadok során nyom nélkül lekopott róluk a festék. Ma már tudjuk – az ókori szobrok és épületek sokszínűségét kutató új tudományos irányzat, a polikrómia bebizonyította –, hogy az antik szobrok festésénél nagyon kedvelték a terrakotta-sötétkék-okkersárga színkombinációt, Rómában pedig nagy ünnepek idején cinóberrel festették be az isten- és császárszobrokat. A középkorban a festett faszobrok játszottak fontos szerepet, melyek jórészt fenn is maradtak. Az épületfestés egészségügyi és esztétikai okokból volt elterjedt minden korszakban. Már az ókori Pompeji falait is mésszel és krétaporral festették fehérre, a leggazdagabbak házfreskóinak vörös színeit pedig drága cinóberből készítették. Ismeretes az is, hogy a Yucatan-félszigeten a maják is festették a házaikat: évszázadokon át állítottak elő egy élénk türkizkék vakolatfestéket indigóból, amelyhez egy „*pali-gorskit*” nevű különleges anyagot kevertek. Ez a majakék olyan fényes volt, hogy egészen 1960-ig azt hitték, hogy a festék fémből készült, nem növényből. Ragyogó kék színével és fényességével vetekedett a perzsák koboldkék mázsal festett iráni mecseteivel is. Mexikóban az Oaxaca-völgyben még ma is láthatók azok a dominikánus templomok, melyek freskóit belül az aztékok festették meg indigóval és kárminnal. Úgy ragyognak ma is, mint amikor évszázadokkal ezelőtt készültek, pedig azóta nem restaurálták őket. Ez idő tájt Európában nem ismertek ilyen festékeket, később azonban egyre fontosabbá vált a divatszínnek bővülése és a festékek tartóssága is. Az újabb és újabb árnyalatok hajszolása nem mindig vezetett jóra, s ez történt a svéd vegyészfeltalálójáról elnevezett káprázatos Scheel-zölddel is, kora divatfestékével, mellyel Napóleon Elba szigeti szobájának falát is festették. Rejtélyes halálesetek sorozata után derült csak ki utóbb, hogy a festék réz-arzenit tartalmú, s belőle az arzén lassan, de gyilkosan szétoszlik a belső térben. Mint ismeretes, Napóleon hajfürtjének utólagos vegyelemzése során kimutatták az arzén jelenlétét, ami ha nem okozta is a halálát, mindenesetre felgyorsíthatta. A festékalapanya-

gok némelyikét *élelmiszerek színezésére* is használták, közülük máig elterjedt a sárga sáfrány konyhai használata, a húсок piros színének fokozására pedig a bíbortetű vérért alkalmazták.

A színek a festék anyagiságán túlmutató, koronként és kultúránként változó szimbolikus üzenetekkel is rendelkeznek. Bár a jelentéstársítás talán a szinten egyik legizgalmasabb területe, sajnos a könyvből erről tudhat meg legkevesebbet az olvasó, s azt is töredékesen és elszórtan. Victoria Finlay nem foglalkozik külön a színszimbolikával, de majd' minden fejezetben ejt néhány szót az adott szín különböző kultúrákban betöltött szerepéről és értelmezéséről. Kezdetektől fontos szerepet töltött be a színek *vallási és rituális* funkciója. A keresztény ikonográfiát már a kora középkorban kidolgozta az egyes bibliai alakok és események színszimbolikáját. De meghatározták a katolikus szertartások egyházi ruhái és oltárdíszei számára is a liturgikus színeket. A *hatalom és uralkodás* szimbólumaként is jól ismertek a színek. A hatalom majdnem minden kultúrában a vöröshöz, de még inkább a bíborhoz kötődött, melyet a perzsák, a zsidók, a rómaiak és a bizánciak egyaránt kedveltek, s mivel kezdetektől a luxus és a kiváltságosság képzetei kötődtek hozzá, a bíborszín uralkodásszimbólummá is vált ezekben a kultúrákban. John Gage *COLOR AND CULTURE* című könyvében úgy véli: Róma és Bizánc bíborkultuszának okaira „*nagyon nehéz magyarázatot találni*”, s értelmezésében a nyelvhez is visszanyúl. Kifejti, hogy a bíborra vonatkozó görög szavaknak a mozgáshoz és változáshoz kapcsolódó másodlagos értelmük is volt, de valamiképpen összefügghetett e kultusz a szín ragyogásával, fényességével is, ami különleges, már-már misztikus aurát kölcsönzött viselőjének, kiemelve őt a hétköznapiaságból. Finlay rámutat, hogy nem minden kultúrában volt ez így: a kínai császároknál a sárga szín testesítette meg a hatalmat, amit ezért csakis ők viselhettek. A színek *érzelmek kifejezésére* is alkalmasak. Legismertebb közülük a vörös, melynek árnyalatai az erő szimbólumaként váltak ismeretessé, miként a sárkányvér is harc során keletkezett. A bíbor a hatalom mellett a *szexualitáshoz* is kötődött, s a szerző Kleopátrát hozza példának, aki hatalom- és szexualitásszimbólumként egyaránt használta ezt a színt. Az *öltözet színei*, egy kor divatja sokat elárul egy társadalomról és a társa-

dalmi hovatarozásról. Georg Simmel szerint a divat követése mindig egy társadalmi csoporthoz való tartozást, egyben a csoporton kívüliektől való elkülönülést jelenti. Ennek színté ironikus példájaként a könyv Robin Hood alakjával ismertet meg, aki társadalmi osztályából kivonulva, a sherwoodi erdőben gazdagoktól rabolt, hogy a zsákmányt a szegények között ossza szét, miközben kora legdivatosabb és legdrágább anyagából, a Lincoln-zöldből készült köpenyében kérkedett, amit borsos ára miatt „parádézöldnek” is hívtak abban az időben. A színek *létállapotot* is kifejezhetnek, mindenki által ismert példája ennek a halál, a gyász, a betegség fekete színe, amely távolkeleti kultúrákban más színt is ölthet, így Kínában fehérből gyászolnak. *Elvoitt dolgokra* is utalhat a szín, a kék a titokzatosságot, a fehér a tisztaságot, a fekete az ünnepélyességet, a karmazsin a szeretetet, a zöld a nyugalmat fejezheti ki.

Megesik az is, hogy egy természetes anyagból valamiféle *spirituális erő* árad, de legalábbis ebben hisznek. Ilyen erő sugárzik a sáfrányból. Ramadán idején sáfrányteát isznak éjszakanként, mert a benne rejlő energia nagyfokú szellemi-fizikai feltöltődést nyújt. Perzsiában évente egyszer a Zoroaszter-követő papok különleges imákat írtak papiruszra sáfránytintával, amit kiszögeltek a házakra, hogy távol tartsák vele a dögvészt és a gonosz szellemeket. Legendákból ismeretes az is, hogy Dariosz katonái sáfrányszínű ruhában harcoltak Nagy Sándor seregei ellen, mert erőt tulajdonítottak neki. Úgy tűnik, az arab-izlám kultúra különösen érzékeny a színek spirituális jellegére. A török miniatúrákon Mohamed köpenyét mindig rézrozsdával festették meg, s a különlegesen szép árnyalatú türkizzöld a képeken misztikus megjelenést kölcsönzött a prófétának. Afganisztánban a fekete színnek

tulajdonítanak varázserőt: aki a szemhéját fekete festi, Allah védelmét hiheti magáénak.

Victoria Finlay könyvét tízoldalas, mind terjedelmében, mind pedig a feldolgozott szakirodalom széles spektrumát tekintve imponáns irodalomjegyzék zárja: a szép számban hivatkozott művek között éppúgy találhatók művésztörténeletről, színtörténeletről, színelméletről, designtörténeletről, hangszerkészítésről szóló könyvek, mint antropológiai, ikonográfiai művek, vagy a Selyemút története. A szerző munkájában a legfrissebb szakirodalomra támaszkodott: az általa hivatkozott könyvek közel háromnegyede az utóbbi tizenöt évben látott napvilágot neves kiadóknál, közülük is huszonhét mű 2000 után jelent meg. A fejezetekhez rendelt huszonhat oldalas, alapos munkával összeállított jegyzetapparátus csak tovább *színesíti* a SZÍNEK történeteit, melyet a kiváló fordítás gördülékenyen és olvasmányos formában táal az olvasóknak.

1666-ban egy ígéretes ifjú cambridge-i diák, Isaac Newton elsötétített szobájában, két prizma segítségével fehér fényből előállította a szivárványt, vagy ahogy később ő leírta: „*a Nap színes képmását*” a szemközti falra vetítette. Sok évvel később John Keats, a romantika költőóriása arról panaszkodik, hogy Newton ezen a napon „*megfosztotta a szivárványt minden költőiségétől, és prizmaszínékké korszosította*”. Aki elolvassa Victoria Finlay könyvét, úgy érezheti, visszalopták számára a szivárványt, s a történelmet térben és időben bekalandozó SZÍNEK étellel telített története révén újraélheti a világ titokzatosságának és kiismerhetetlenségének élményét. A könyvet olvasva olyan érzésünk támad, mintha egy fény felé fordított kaleidoszkópot nézegetnénk, miközben az Ezerégyéjszaka meséit hallgatjuk.

Argejő Éva

A HOLMI az alábbi könyvesboltokban kapható

Budapesten:

- Atlantisz Könyvsziget, V, *Piarista köz 1.*
Cartafilus Kft., XIII., *Visegrádi utca 5/B*
Írók Boltja, VI., *Andrássy út 45.*
Láng Téka, XIII., *Pozsonyi út 5.*
Magyar Rádió – Pagoda, VIII., *Bródy Sándor utca 5–7.*
Magyar Televízió – Aula, V, *Szabadság tér 17.*
Múzeum Könyvesbolt, V, *Múzeum körút 39.*
Műcsarnok, XIV, *Dózsa György út 37.*
ODEON ART VIDEO, XIII., *Hollán Ernő utca 7.*
Osiris Könyvesbolt, V, *Veres Pálné utca 4–6.*
Pont Könyvesbolt, V, *Mérleg utca 6–8.*
Stúdium Könyvesbolt, V, *Váci utca 22.*
Sziget-bolt, V, *Váci utca 76.*
Sziget Rehabilitációs Szövetkezet, VII., *Murányi utca 21.*
Universum, Kossuth Klub, VIII., *Múzeum utca 7.*

Vidéken:

- Corvina Kiadó, Licium Könyvesbolt, *Debrecen, Kálvin tér 2/C*
JATE könyvtár, *Szeged, Petőfi sugárút 30–34.*
Sík Sándor Könyvesbolt, *Szeged, Oskola utca 27.*
Sziget Egyetemi Könyvesbolt, *Debrecen, Egyetem tér 1.*

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Örökség
Minisztériuma,

a Nemzeti Kulturális Alapprogram,
a Pro Cultura Urbis Közalapítvány
és a Szerencsejáték Rt.
támogatásával jelenik meg